

TANULMÁNYOK
A FINNUGRISZTIKA
ÉS A NYELVTÖRTÉNET
KÖRÉBŐL

MTA
NYELVTUDOMÁNYI
INTÉZET,
BUDAPEST, 2009.

Szerkesztés: © Oszkó Beatrix, Sipos Mária 2009
© Szerzők, 2009
Borítóterv: TT Play Kft.
ISBN 978-963-9074-52-1
Kiadó: MTA Nyelvtudományi Intézet

Tanulmányok a finnugrisztika
és a nyelvtörténet köréből I.

Szerkesztette:
Oszkó Beatrix
Sipos Mária

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest, 2009

A kötet lektorai voltak:

Duray Zsuzsa

Gerstner Károly

Gugán Katalin

Huszár Lajos

Siptár Péter

Szj Enikő

Vargyas Gábor

Wagner-Nagy Beáta

TARTALOM

Előszó helyett.....	i
SCHMIDT ÉVA EMLÉKKONFERENCIA	
Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin: Nyelvi változások – nyelvcsere – nyelv- halál (?) a manysiknál.....	2
Csepregi Márta: Az obi-ugrisztika egyik rejtélye.....	23
Lázár Katalin: Északi hanti énekek az 1980-as évek elején Schmidt Éva gyűjtéséből.....	41
Hangfájlok (AP12189b, AP12191b, AP12190d, 82PO27, 82TU51, 82PO13, 82PO14, 82PO32, 82PO18B, 82PO21, 82PO16)	
Nagy Zoltán: A láthatatlan „osztjások”, vagyis hantik a Tomszki megye területén.....	71
Ruttkay-Miklián Eszter: A forrásoknál. Reguly Antal adatai az Uralban élő népek kapcsolatairól (Az urali nyelvecekről).....	91
TEREPBESZÁMOLÓK	
Az északi hanti nyelvjárások felmérése. Ruttkay-Miklián Eszter beszámolója a 2009 évben végzett hanti nyelvészeti és néprajzi terepkutatásokról...	128
Fejes László: Beszámoló a 2009. évben az Eötvös Ösztöndíj támogatásával végzett hanti nyelvészeti kutatásokról.....	147
TANULMÁNYOK	
Haader Lea: A Lázár-térkép helyesírás-történeti vizsgálata.....	176
Oszkó Beatrix: A magyar szótag történetéről.....	185
Oszkó Beatrix – Ponomareva, Larisza: Orosz jövevényszavak a komi-permjákban.....	197
Sipos, Mária – Sipőcz, Katalin – Várnai, Zsuzsa – Wagner-Nagy, Beáta: The Current Sociolinguistic Situation of some Uralic Peoples.....	206

Előszó¹

Kiadványunk olyan nyelvtörténeti és uralisztikai témájú írásokat tartalmaz, amelyek mindegyike kötődik valamilyen módon a MTA Nyelvtudományi Intézet Finnugor és Nyelvtörténeti Osztályának munkájához. Az összeállítás első részében a 2008-ban Schmidt Éva 60. születésnapjáról megemlékező, intézetünkben tartott konferencia előadásainak írott változata olvasható. A második részben 2009-es terepmunkák beszámolóit találhatók. A harmadikban pedig a Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály munkatársainak a közelmúltban elkészült munkáit gyűjtöttük egybe. A dolgozatok többsége konferencián elhangzott előadás írott változata.

A Schmidt Éva Emlékülést 2008. szeptember 29-én tartottuk a MTA Néprajzi Kutatóintézettel közös szervezésben. A program összeállításakor arra törekedtünk, hogy az előadások tematikája is felidézze valamelyest Schmidt Éva sokoldalú munkásságát.

Csepregi Márta a korai gyűjtők adatainak értelmezési problémáit járja körül, illetve keleti hanti példákra utalva arra figyelmeztet, hogy az obugrisztikai munkák klasszikus dialektológiai képe – amely a 19. századtól a 20. század közepéig lejegyzett adatokon alapul – a máig lezajlott gazdasági, település- és társadalomtörténeti változások után csak korlátozottan érvényes. A dolgozat szövege megjelent a FUD 21. kötetében, amely elérhető az interneten – a kötetünkben szereplő színes ábrák nélkül.

Lázár Katalin Schmidt Éva 1980-as és 1982-es útjának gyűjtéseivel foglalkozott. Írásában rövid, áttekinthető példákon keresztül tömör bemutatását adja az énekesekre jellemző zenei világnak. Ismét rámutat arra, hogy a szövegek és a dallam organikus összetartozása lehetetlenné teszi ezek egymástól függetlenül történő vizsgálatát. A hangfájlok [innen](#) elérhetők.

Nagy Zoltán a hantik legkeletibb csoportja eltűnésének, illetve hivatalos „eltüntetésének” folyamatát rajzolja meg illúziómentesen, többek között az adminisztráció és a kultúrpolitika írásos kommunikációját, továbbá a különböző közéleti és kulturális események retorikáját vizsgálva.

Ruttkay-Miklián Eszter Reguly Antal hagyatékában tekintette át az Ural hegység északi részének lakosságára vonatkozó információkat. Arra az eredményre jut, hogy korántsem elég a hantik és a nyenyeczek korábbi történetét nyelvi vagy etnikai határok mentén kutatni, hanem sokkal inkább a mikrocsoportokra érdemes koncentrálni.

¹ Az online változathoz:

Ezen az oldalon olyan dolgozatokat teszünk elérhetővé, melyek 2008-ban és 2009-ben készültek. Az utóbbi időkben az olvasási szokások megváltoztak, egy tanulmány életében egyre nagyobb jelentősége van annak, hogy a neten elérhető-e vagy sem. Ezt felismerve szeretnénk szélesebb olvasóközönség számára is könnyen hozzáférhetővé tenni anyagunkat.

Sipőcz Katalin és Bíró Bernadett azt vizsgálta, hogy a korábban lejegyzett manyisi folklórszövegek mennyiben vehetők össze a napjainkban keletkező újságnyelvi szövegekkel és a költészettel. Az előadás központi kérdése az volt, hogy a manyisi nyelv mai állapotát (pl. a szintaktikai megoldások szegényedését) milyen kritériumok szerint lehet jellemezni.

Az első egységhez szervesen kapcsolódik két – napjainkban lezajlott – terepmunka, melyeken a 2009-es évben osztályunk két tagja, Ruttkay-Miklián Eszter és Fejes László vett részt. A kutatók az Eötvös-ösztöndíj támogatásával Nyugat-Szibériában jártak. A beszámolóik igen részletesen dokumentálják az utazást és a gyűjtések eredményeit. Mivel a két expedíciónak volt egy közös szakasza augusztusban, a beszámolóknak is van egy metszethalmaza, de ezeket a teljesség kedvéért mindkettőben változtatás nélkül meghagytuk. A dialektológiai helyzetképről szóló megállapításaik egybecsengenek Csepregi Márta következtetéseivel.

A kiadvány harmadik részében két dolgozat képviseli a magyar nyelvtörténeti kutatásokat: Haader Lea a XVI. századi, Lázár-térkép néven ismertté vált nyelvemlék helyneveit veszi górcső alá – elsősorban helyesírás-történeti szempontból. A problematika persze jóval összetettebb, ahogy a vizsgálatból levonható következtetések is túlmutatnak a magyar helyesírás történetén, s szociolingvisztikai, térképészettörténeti ismereteinket is gyarapítják egy-egy adalékkal.

A másik dolgozat a magyar szótag történetét tekinti át. Oszkó Beatrix az uráli alapnyelvtől a XVI. századi misszilis levelekből megrajzolható állapotig követi nyomon a szótagfa és a szótagtípusok alakulását.

Az utolsó két írás uralisztikai tárgyú. Egyik közülük szinkrón szempontú, lexikológiával kapcsolatos vizsgálat, a másik az obi-ugor és szamojéd nyelvek mai helyzetének törvényi, intézményi, szervezeti stb. háttérét kísérli meg felvázolni.

Ponomareva Larisa és Oszkó Beatrix dolgozata egy komi-permják iskolai szótárban az orosz jövevényszavakat vizsgálja. Bemutatják, hogy mely esetekben lenne indokolt a jövevényszót az átvevő nyelvben meglévő szóval vagy szerkezettel helyettesíteni. Ezáltal is lehetne erősíteni a mindennapokban egyre több helyen háttérbe szoruló komi-permják nyelv presztízsét.

Négy szerző jegyzi azt a dolgozatot, amely szociolingvisztikai áttekintést nyújt több, veszélyeztetett uráli nyelv helyzetéről. A táblázatokban felsorakoztatott adatoknak és a hozzájuk fűzött megjegyzéseknek köszönhetően többek között arról alkothatunk képet, hogy napjainkban a szamojéd és obi-ugor nyelvek beszélői milyen írásbeliséggel rendelkeznek, és milyen lehetőségeik vannak anyanyelvük használatára az oktatásban vagy a médiában.

Az elektronikus formátum előnyeit kihasználva a cikkeket képmelléletek, térképek, kottalapok, illetve hangzó anyagok is kísérik.

Köszönetet mondunk lektorainknak, akik készségesen elvállalták az írások elolvasását és bírálatát.

a szerkesztők

Schmidt Éva
Emlékkonferencia

Nyelvi változások – nyelvcsere – nyelvhalál (?) a manysiknál¹

Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin

A manysi nyelv szociolingvisztikai helyzete

Ismert tény, hogy az uráli nyelvek – a magyar, a finn és az észti kivételével – a kisebb vagy nagyobb mértékben veszélyeztetett nyelvek közé tartoznak, a manysi ezek közül is az erősen veszélyeztetettek egyike.² Napjainkban manysi nyelven gyakorlatilag az északi manysi nyelvjárást értik, melyet a Tyumenyi Területhez tartozó Hanti-Manysi Nemzetiségi Körzetben, az Ob alsó folyásánál, és baloldali mellékfolyói, a Szoszva és Szigva folyók mentén beszélnek néhány faluban, valamint a Szverdlovszki Terület Ivgyeli Járásában a Felső-Lozva folyónál. A 19. században és a 20. század elején a közöttük járt kutatók még lényegesen nagyobb területen gyűjtöttek manysi szövegeket, melyek alapján a manysi nyelvnek négy fő nyelvjárást állapították meg: a déli és nyugati dialektusok már a 20. század elején eltűnőben voltak, a keleti (kondai) dialektusnak a 20. század közepéig még jelentősebb számú beszélője volt, irodalmi alkotások is jelentek meg ezen a nyelvjáráson, de feltételezhetjük, hogy napjainkra a keleti nyelvjárás is gyakorlatilag kihaltnak tekinthető. A 4. csoport pedig a már említett északi manysi nyelvjárás, melynek fennmaradását a napjainkban egyre erősebb mértékben tapasztalható eloroszosodási folyamat veszélyezteti.

Nézzünk először is néhány számadatot a népszámlálások tükrében, elsősorban a legutóbbi, 2002-es adatokat vizsgálva!

1. táblázat

¹ A Schmidt Éva Emlékkülésen Sipőcz Katalin Nyelvi változások – nyelvcsere – nyelvhalál(?) a manysiknál címmel tartott előadást. Az előadás anyaga Sipőcz Katalin és Bíró Bernadett közös kutatásain alapul, ezért a szerzők a jelen publikációt is közösen jegyzik. A kutatás teljes anyagát l. Bíró, Bernadett and Katalin Sipőcz 2009. "14. Language shift among the Mansi". In: Variation in Indigenous Minority Languages, Stanford, James N. and Dennis R. Preston (eds.), 321–346. (Kutatásaik előzményeihez vö. Bíró – Sipőcz 2006, 2007.)

² Az Unesco „Red Book on Endangered Languages”-ben Juha Janhunen az alábbi kategóriákat állította fel a manysira vonatkozóan: a déli (tavdai) manysi a k i h a l t n y e l v e k (extinct) csoportjába, a nyugati a v é l h e t ő e n k i h a l t n y e l v e k (possibly extinct) közé, a keleti manysi a k i h a l á s s z é l é n á l l ó (nearly extinct) nyelvek közé, az északi manysi pedig a z e r ő s e n v e s z é l y e z t e t t (seriously endangered) nyelvek közé tartozik.

év	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2002
manysi	~5.800	~6.300	~6.300	7.609	7.434	8.279	11.432

(<https://03.rosstat.gov.ru/vpn2002>, Pusztay 2006: 45)

A fenti számadatok alapján megállapíthatjuk, hogy a manysi népesség – pontosabban a magukat manysinak vallók száma – kismértékű növekedést mutat a 20. század folyamán, és nagyobb arányú változás mutatkozik a két utolsó népszámlálási adat között. Míg 1989-ben 8.279 fő vallotta magát manysi nemzetiségűnek, 2002-ben már 11.432, ami 3.153 fővel több. Hasonló, ugrásszerű növekedést mutat a többi Szibériában élő uráli népcsoport, a hantik, nyenyecék, enyecék és szelkupok lélekszáma is a 2002-es adatok szerint. Ez nyilván nem azt jelenti, hogy örvendetesen megnövekedett volna a népszaporulat a szibériai őslakos népek körében, hanem inkább a magukat manysiknak, hantiknak stb. vallók aránya változott meg. Ez nem meglepő a volt szovjetunióbeli nemzetiségi politika alakulásának, a 90-es években megindult oroszországbeli változásoknak és főképpen a szibériai viszonyoknak az ismeretében. Míg évtizedekkel ezelőtt a kisebb nemzetiségekhez való tartozás csak hátrányt jelenthetett, ez mostanra megváltozott: hátránya senkinek nem származhat belőle, sőt, sok szempontból előnyt, plusz juttatást jelenthet. A lélekszám-növekedés egyik fontos tényezője, hogy míg korábban évtizedeken át az volt a gyakorlat, hogy az (orosz–őslakos) vegyes házasságokban született gyerekeket a szülők orosz nemzetiségűként jelentették be, addig a 80-as évektől ez a tendencia megváltozott.³ Az ilyen családok túlnyomó többségében a gyerekek csak oroszul beszélnek, de őslakos-státuszuk számos kedvezményhez juttatja őket.

A nyelvtudásra vonatkozó adatok alapján a manysik nyelvhasználata drasztikusan csökken: míg 1989-ben 38%-uk beszélt anyanyelvét, 2002-ben ez az arány 20% alatt volt, oroszul viszont gyakorlatilag mindenki beszél:⁴

2. táblázat

manysiul beszél		oroszul beszél	
1989	2002	2002	
összes beszélő		anyanyelvi beszélő	
~3.000 (38%)	2.233 (19.5%)	2.007 (17.5%)	11.332 (99.1%)

(<https://03.rosstat.gov.ru/vpn2002>, Pusztay 2006: 93–94)

³ Mindez nem változtat a szülők negatív viszonyulásán az anyanyelv továbbadását illetően, hiszen jellemző álláspontjuk az, hogy gyereküknek nem érdemes manysiul megtanulniuk, sikeres jövőjük érdekében csak oroszul kell tudniuk.

⁴ A manysi–orosz kétnyelvűség gyakorlatilag teljes egészében egyoldalú, mint általában is tapasztalható ez az oroszországi uráli nyelvek esetében: az oroszok általában egynyelvűek, és szinte mindig az uráli fél a kétnyelvű.

Ezekből az adatokból azonban nehéz lenne következtetéseket levonni, hiszen nem tudhatjuk pontosan, hogy a „manysiul beszél” kategória milyen mértékű nyelvhasználatot tükröz. Ennek megítéléséhez figyelembe kell vennünk a terepmunkák tapasztalatait is, és nem utolsósorban maguknak a manysiknak a véleményét saját anyanyelvük helyzetét illetően.

Az anyanyelv ismeretének és használatának nagymértékű csökkenése a manysik esetében az orosz nyelvre való áttérést jelenti. Eloroszosodásuk folyamata a 20. század második felében gyorsult fel, és a szibériai olaj- és gázkitermelés fokozódásával hozható egyértelmű összefüggésbe. E természeti kincsek kiaknázása hatalmas arányban megnövelte az elsősorban orosz nemzetiségű lakosság megjelenését Szibéria ezen részein. Ennek következtében az őslakosok elenyésző kisebbséggé váltak saját autonóm körzeteikben, valamint ezzel a folyamattal párhuzamosan évről évre növekszik a vegyes házasságok aránya (a legújabb források szerint a 30 év alattiak kb. 50%-a él vegyes házasságban az obi-ugoroknál: Udalova 2004, idézi Pusztay 2006: 53), és csökken az anyanyelven való tanulás lehetősége (Sipőcz 1993). Az alábbi táblázat az őslakos és orosz lakosság arányának alakulását mutatja a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben:

3. táblázat

	1950	1970	1979	1989	2002
hanti		5,0 %	2,0 %	0,9 %	1,2 %
manysi	15 %	2,0 %	1,0 %	0,5 %	0,7 %
orosz	nincs adat	76,9 %	74,3 %	66,3 %	66,1 %
egyéb	nincs adat	16,1%	22,7%	32,3%	32%

(Pusztay 2006: 14)

A kisebb uráli népek és nyelvek sorsának alakulásában a 90-es évekbeli oroszországi változások új lehetőségeket teremtettek, de éppen a legkisebbek esetében ezek a változások már túlságosan későn történtek. A manysik körében is tapasztalható egyfajta szellemi és etnikai megújulás az elmúlt két évtizedben, számos szervezetet hoztak létre, melyek célja az anyanyelv és az ősi kultúra megőrzése, valamint fellendítése, és előrelépések történtek az anyanyelvi oktatás terén is. 2004-es adat szerint a Hanti-Manysi Körzetben 1042 gyerek tanulja fakultatív tárgyként a manysit, és közülük 783 manysi nemzetiségű (Makszimova–Szavia 2004, idézi Pusztay 2006: 150, Lalaeva 2005). Az utóbbi évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a fiatalok viszonyulása az anyanyelvhez pozitívabbá vált, de a heti 1–2 órás nyelvtanulás gyökeres változásokat már aligha hozhat a nyelvhasználatukban. Ezek a gyerekek gyakorlatilag idegen nyelvként foglalkoznak ősik nyelvével. 2001-ben megalapították a Jugria Egyetemet Hanti-Manszijszkban, melynek obi-ugor filológiai karán manysi fakultás is működik

(<http://www.ugrasu.ru/institutes/yugra/mansy>), de az iskolai oktatáshoz hasonlóan ez sem befolyásolhatja már számottevően a nyelv jövőjét.

Az utóbbi években terepen járt nyelvész és néprajzos kollegák tapasztalatai alapján nem nyilatkozhatunk optimistán. E. A. Rombangyjeva, a legismertebb manysi nemzetiségű nyelvész a 90-es évek első felében úgy nyilatkozott, hogy 15 év múlva már senki nem fog manysiul beszélni (Dolovai–Sipőcz 1998: 59). A 15 év lassan lejár, manysi szót még lehet hallani, olvashatunk is ezen a nyelven újságot, a rádió- és tévé nemzetiségi műsoraiban elszórtan hallhatunk is manysi nyelvet. Mindettől függetlenül nem mondhatjuk, hogy Rombangyjeva teljesen rosszul mérte fel nyelve helyzetét. A fő kérdés az, hogy a napjainkban beszélt manysi nyelv mennyire tekinthető olyan anyanyelvnek, mely a mindennapok kommunikációs szükségleteit kielégítheti.

Nyelvcsere – nyelvvesztés

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a manysi népesség napjainkban zajló intenzív nyelvváltása milyen főbb jellegzetességeket mutat a nyelv két különböző (grammatika, szókészlet) területén. Mielőtt a konkrét nyelvi vizsgálatokat ismertetnénk, szóljunk röviden a nyelvcsere folyamatáról!

A nyelvcsere és a nyelvvesztés a kétnyelvű beszélőközösségekben kialakuló és a kisebbségi nyelv esetleges kihalásával végződő tendencia. A folyamat általában fokozatosan megy végbe, és jellemezhetik bizonyos nyelvi változások: „The process of language shift may be accompanied by certain interesting linguistic developments such as reduction and simplification.” (Trudgill 1992: 47).⁵ Crystal értelmezésében a nyelvcsere (language shift) egy nyelvről egy másik nyelvre való fokozatos vagy hirtelen áttérés (akár egy egyén, akár egy csoport által).⁶ Nyelvvesztésről (language loss) pedig akkor beszélhetünk, ha egy egyén vagy egy csoport nem képes tovább használni egy korábban beszélt nyelvet (Crystal 2000: 17).⁷ Más megközelítésben a nyelvcsere és a nyelvvesztés közötti különbség az, hogy míg az előbbi az egész beszélőközösséget jellemzi, addig az utóbbi az egyént (Bartha 1999: 125).

⁵ A nyelvcsere bizonyos egyszerűsödési folyamatok kísérhetik, melyek egyrészt az analógiával, másrészt egyes nyelvi elemek és struktúrák túlzott általánosításával magyarázhatók. Mindennek az eredménye lehet a nyelvi rendszer „egyszerűsödése”, azaz szabályosabbá és transzparenssebbé válása (Vö. Mougeon–Beniak 1991, Lanstyák 2002, 2006: 50).

⁶ „Language shift is the conventional term for gradual or sudden move from the use of one language to another (either by an individual or by a group).” (Crystal 2000: 17)

⁷ „...language loss, for a situation where a person or group is no longer able to use a language previously spoken.” (Crystal 2000: 17)

Ez utóbbi felfogást indokolhatja az a körülmény is, hogy nyelvvesztés létrejöhet nyelvcsere nélkül is, vö. afázia, autizmus, szellemi leépülés stb.

A nyelvcsere-n belül megkülönböztethetjük a funkcionális és a strukturális nyelvcsere-t: az előbbi a nyelvhasználati szinterek leszűkülését jelenti, az utóbbi pedig a nyelvcsere folyamatában megfigyelhető nyelvrendszerbeli változásokat. A funkcionális nyelvcsere-vel összefüggésben elmondható, hogy a kisebb uráli nyelvek fennmaradásának egyik alapfeltétele azok funkcióinak bővítése. A manysit illetően megállapítható, hogy a szűkebb hétköznapi (elsősorban családi) életen kívül egyéb nyelvhasználati szinterekről nem beszélhetünk. Napjainkban a manysi nyelv sem a hivatalos életben, sem az oktatás, a kultúra és a tudományos élet területein, sem pedig a munkahelyeken nem használatos.

A nyelvcsere strukturális oldalát tekintve főképpen esettanulmányokat ismerünk, és ezekből legfeljebb tendenciákat vázolhatunk fel. Bár az utóbbi évtizedekben számos szociolingvisztikai leírás született különféle konkrét nyelvcsere-folyamatokról, elmondható, hogy míg a lexikonban lezajló változásokról meglehetősen sok általános tendencia rajzolódott ki, a morfológiában és a szintaxisban végbemenő változások kevésbé adnak lehetőséget általános érvényű megállapításokra. Vizsgálatunk alapjául tehát nem választhattunk egy érvényes elméleti keretet, mely a nyelvcsere/nyelvvesztés folyamatának strukturális jellegzetességeit megadva lehetőséget teremtene a konkrét manysi nyelvi jellemzőknek e keretben való elhelyezésére.

3. A vizsgálatról

A manysi nyelv két területén vizsgáljuk a nyelvcsere folyamatának jellemzőit. A grammatikai rendszert tekintve a passzív szerkezeteket elemezve kísérelünk meg választ adni arra, hogy milyen, a nyelvcsere folyamatához köthető változások figyelhetők meg, a szókészletet tekintve pedig a manysi szókincsben jelentkező orosz elemek több szempontú vizsgálatát végezzük el.⁸ Vizsgálataink kvantitatív jellegűek, így módon arra is választ kívántunk kapni, hogy a kvantitatív módszerrel milyen „mérhető” eredmények születhetnek a nyelvcsere folyamatáról.

A korpusz

Vizsgálati anyagunk kb. 100 évnyi időt ölel fel. Az időkeret egyik végét a 20. század elején gyűjtött manysi folklórszövegek képezik, amelyek tehát még az erős eloroszosodási folyamat előtt születtek, a másik végét pedig az 1989-ben indult

⁸ Teljes vizsgálatunk a grammatikai rendszert illetően kiterjedt a manysi duálishasználatra is, vö. Bíró–Sipőcz (2009).

manysi nyelvű újság, a Lujima Szeriposz⁹ egy 2004-es és egy 2005-ös száma alkotja. Hogy vizsgálataink alkalmasak legyenek kvantitatív elemzésekre is, az összehasonlítható nyelvi anyagokat próbáltuk „mennyiségileg” azonosítani. Mivel a két újság anyaga kb. 5200 szóegységből áll, a manysi folklórszövegekből is kb. 5200 szóegységnyi mennyiséget választottunk ki.

A folklórszövegek beszélt nyelvi anyagok – a 20. század elején manysi írásbeliség még nem létezett –, de epikus jellegűek, mitológiai tárgyú énekekből (*Mā tārātīm jelpiñ ēriy* ’A föld égből való lebecsátásának szent éneke’: Munkácsi 1902: 77–99), *Tūr-χātāñ – Ās-χātāñ-voikān-ātər*, *Tayit-tal’əχ ōjkā tērnij ēryā* ’A Tavi-hattyú-obi-hattyú-fejérségű-fejedelem-hősnek, a Szoszvafői öregnek hősi éneke’: Munkácsi 1892: 130–159) és meséből származnak (*Vāta-χum mōjt* ’A kereskedő ember meséje’: Munkácsi 1896: 324–344).

Az újságnyelvi anyagok természetesen írott szövegnek számítanak, de semmiképpen nem tarthatjuk ezeket publicisztikai írásoknak. A Lujima Szeriposz stílusa meglehetősen tarka képet mutat, és talán éppen ezért közelebb is áll a beszélt nyelvhez, hisz az újságírók által írt szövegek mellett számos olyan írást is tartalmaz, melyek „hétköznapi” emberek szövegközlései. Az 1989-től megjelenő újság általában négylapos, a címlapon többnyire politikai és közéleti jellegű írások vannak, a további oldalakon pedig helyi eseményekről, ünnepekről és köztiszteltnek örvendő manysi emberekről olvashatunk rövid írásokat, valamint meséket, történeteket, melyeket az újságírók gyakorlatilag csak lejegyeznek egy-egy idősebb manysi beszélőtől. Mivel helyszíni terepmunkára nem volt lehetőségünk, a Lujima Szeriposz újságot éppen e tarkasága miatt tartottuk alkalmasnak arra, hogy a manysi nyelv mai állapotának legalábbis megközelítő tükörképe legyen.¹⁰

4. A passzív szerkezetek

A passzív szerkezetek használata a manysi nyelv jellemző vonása. A passzív szerkesztés a manysiban több olyan jellegzetességgel bír, melyet számos passzív szerkesztésmódot alkalmazó nyelv nem ismer. E jellegzetességek a következők: (i) a passzív szerkezetek nagymértékű gyakorisága, (ii) az ágens gyakori jelenléte a kifejezésekben, (iii) a mozgásigék passzivizálási lehetősége, valamint az, hogy (iv) a passzív ige hatóköre nemcsak a cselekvés paciense lehet, hanem gyakorlatilag minden tematikus szerep (vö. Kulonen 1985, 1989, Skribnik 2000: 224–225).

(i) A passzív szerkezetek gyakorisága – vizsgálataink alapján úgy tűnik – továbbra is jellemzi a manysi szövegeket. A két korpuszt összehasonlítva azt

⁹ A Lujima Szeriposz kéthetente jelenik meg 1125 példányban, az újságot a manysik ingyen kapják (Parfenova 2003: 296).

¹⁰ A források eredeti írásmódját megőriztük, így tanulmányunkban a folklórszövegekből származó példák latin betűkkel, az újságokból származó adatok pedig cirill betűkkel szerepelnek.

tapasztaltuk, hogy az újabb szövegekben csaknem kétszer annyi passzív szerkezet található: a folklór anyagban 62, az újságnyelvi anyagban pedig 121 passzív szerkezet fordult elő. Ebből semmi esetre sem következik, hogy napjainkra lényegesen megnőtt volna a passzív szerkesztésmód alkalmazásának aránya. A különbség elsősorban abból adódik, hogy míg a folklórszövegekben hosszú mondat szerkezeteket találunk, addig a mai szövegeket sokkal egyszerűbb, kevesebb bővítményt tartalmazó fogalmazásmód jellemzi, azaz a vizsgált korpuszok mondategység szerint aszimmetrikusak. Tehát a folklórszövegek eleve kisebb számú mondategységgel kevesebb passzív szerkezetet tartalmazhattak, mint az újságnyelvi korpusz.

(ii) Amint már említettük, a manysiban a passzív szerkezetekre jellemző az ágens jelenléte. Vizsgálatunkból kiderült, hogy a folklórszövegekre ez valóban érvényes, a passzív szerkezetek több mint felében (35–56,4%) szerepelt az ágens is (1), és az ágens nélküli kifejezések döntő többsége is olyan volt, amelyben a szövegkörnyezetből egyértelműen kikövetkeztethető volt az ágens (2). Vö.:

- (1) *kank-ä-n* *kwona* *i* *pōs-wə-s*
 báty-Px3Sg-Lat ki is üz-Pass-Past.Vx3Sg
 'a bátyja ki is üzte'
- (2) *ány-ä* *tēp-vārna* *kwol-t* *šaj-iy* *vina-iy* *sāsanti.*
 ángy-Px3Sg étel csináló ház-Loc tea-Du pálinka-Du öntöget-Vx3Sg
rumkä-t *šāj-ān-in* *ūnttala-wä-st....*
 pohár-Pl tea-tálca-Lat helyez-Pass-Past.Vx3Pl
 'Az ángya a konyhában teát, pálinkát öntöget. A pohárkakat a teás tálcára helyezi....'

Az újabb szövegek viszont gyökeresen eltérő képet mutatnak: a szerkezetek kevesebb, mint negyedében (27–22,3%) szerepel csak az ágens, a kifejezések döntő többségében az egyébként többnyire határozatlan vagy általános alanyként funkcionáló ágens marad el (3–4). Megjegyzendő, hogy a folklórszövegek gyakran ilyen esetben is ágenst tartalmaznak (5). Vö:

- (3) *Сав* *йильни* *навл-ым,* *ус-ым* *унтту-ве-сыт.*
 sok új falu-Pl város-Pl épít-Pass-Past.Vx3Pl
 'Sok új falut, várost építettek.'
- (4) *Ань* *хурумхуйловит* *выставка* *ты* *вара-ве.*
 most tizenharmadik kiállítás ím csinál-Pass.Pres.Vx3Sg
 'Most a 13. kiállítást rendezik.'

- (5) *atä* *χotpä-n* *maj-wä-sem*
nem senki-Lat ad-Pass-Past.Vx1Sg
'senki sem ajándékozott meg engem'

Az ágenst a manysi nyelv *-n* latívuszraggal jelöli. Míg ez a szabály az újabb szövegekben maradéktalanul érvényesül (6), addig a régebbi korpuszban elvétve egyéb jelölésmód is szerepelt (7: Abl), ld. még: (9, 14: Nom). Vö.:

- (6) *Галина Петровна* *ома-тэ-н*
Galina Petrovna anya-Px3Sg.SgPoss-Lat
юнсахтунгкве *ос* *ханицта-ве-с.*
varrni és tanít-Pass-Past.Vx3Sg
'Galina Petrovnát az anyja megtanította varrni.'

- (7) *jäγ-əməñ-nəl* *moläl* *lau-wä-səm*
apa-Px1Pl.DuPoss-Abl korábban mond-Pass-Past.Vx1Sg
'atyánk korábban így mondta (nekem)'

(iii) A manysi passzív szerkesztésmód talán legfeltűnőbb jellemzője, hogy passzív mondatokat intranszítív igékkel is lehet alkotni, és ilyenkor az aktív mondat határozói szerkezete lesz a passzív mondat alánya. Ez a típus a folklórszövegekben sem túl gyakori, korpuszunkban mindössze 4 példa szerepelt (8–9), és napjaink manysi nyelvére sem jellemző. Az újabb szövegeinkben előforduló 4 példa jellemző módon olyan írásokban található, melyek témájukat tekintve a folklórszövegekhez állnak közel; az egyik egy mitológiai történet rövid ismertetése, a másik pedig a medvekultuszhoz kapcsolódik (10–12). Vö.:

- (8) *kēlpin* *mayiləp* *sāt* *tāχə-nə* *tari-layiləp*
véres mellű hét búvárkacsa-Lat daru-lábú
saw *jā* *sāwəl* *χajt-wä-sət*
sok folyó sok-Instr fut-Pass-Past.Vx3Pl
'A véres mellű hét búvárkacsa daru-lábú sok folyót fut végig.'

- (9) *jəməs* *χumm-iy* *at-ke* *joχtəla-wä-səm*
jó ember-Du nem-ha jön-Pass-Past.Vx1Sg
'ha a két jó ember felém nem jött volna'

- (10) *Миснэ* *хунь* *хайтала-в-ес,* *тав* *хулынэ* *түр*
tündér ahogy fut-Pass-Past.Vx3Sg ő halas tó
энтапм-ым *эт-моты-стэ.*
körülövez-Ger magával-vised-Past.Vx3SgDetSg

- 'Ahogy a tündérhez futottak, ő a halas tavat körülövezve magával vitte.'
- (11) *Вортольнойка-н ты юв-эв!*
medve-Lat itt jön-Pass.Pres.Vx1Pl
'A medve (ide)jön hozzánk!' (tkp. „medve által jövetünk”)
- (12) *Я-та, ань ос ам ял-гум, эрнэ ань*
igen-igen most és/ím én megy-Pres.Vx1SgIndet biztos most
вортольнойка-н хот-нэглапа-в-ем.
medve-Lat megjelenik-Pass-Pres.Vx1Sg
'Igen-igen, most ím én megyek, most a medve biztos megjelenik (nálam);
(tkp. „a medve által megjelentetem”)'.

(iv) A szövegek alapján elmondható, hogy a passzív ige hatóköre túlnyomó többségében a cselekvés paciense (13). Ez nagyobb mértékben jellemzi az újabb szövegeket (87%), a folklórszövegek a hatókör tekintetében változatosabb képet mutatnak. A paciens mellett a passzív ige hatóköre lehet a cselekvés helye is (vö. Kulonen 1985: 218) – ez a mozgásigékből képzett passzív igealakoknál fordult elő, (8)–(12) –, valamint a beneficiens/recipiens. Ez utóbbinál megállapítható, hogy a manysira jellemző ditranzitív szerkesztésmód, melyben a direkt tárgy instrumentális raggal szerepel, mind a régi, mind az újabb szövegekben következetes (14)–(15)–(16). Vö:

- (13) *Анъя павыл-ныл ёхт-ум аги хаництахты-н*
Anja falu-Abl jön-PartPast lány tanul-PartPres
юрт-анэ-н сака эрунта-ве.
társ-Px3Sg.PIPoss-Lat nagyon szeret-Pass.Pres.Vx3Sg
'Az Anja faluból jött lányt a diáktársai nagyon szeretik.'
- (14) *kank-än åln-palä-l at maj-wä-sän*
báty-Px2Sg pénz-fél-Instr nem ad-Pass-Past.Vx2Sg
'a bátyád egy fél pénzt sem adott neked'
- (15) *А-на-на, тарвитынг олы-с, 200 грамм нян-ил*
hát_igen, nehéz van-Past.Vx3Sg 200 gramm kenyér-Instr
ми-в-эв, маныр тэг-ув?
ad-Pass.-Pres.Vx1Pl mi eszik-Pres.Vx1PlIndet
'Hát igen, nehéz volt, 200 gramm kenyeret kaptunk, mit együnk?'
- (16) *Ты тал тав ёмцакв хаництахты-нэ-тэ магыс*
ez év ő jól tanul-PartPres.Px3Sg.SgPoss -ért
Губернатор стипендия-л май-в-ес.
kormányzói ösztöndíj-Instr ad-Pass-Past.Vx3Sg
'Idén jó tanulmányi eredményéért kormányzói ösztöndíjat kapott.'

A fent ismertetetteket még kiegészíthetjük azzal, hogy a mediális igék passzív ragozása megfigyelhető a folklórszövegekben (17–18), ezzel szemben az újságnyelvben erre nem találtunk példát, és megfigyeléseink szerint ez egyébként sem jellemző az újabb lejegyzésű manysi szövegekre. Vö.:

(17) *saj mā-t karapli at ŋowiyta-wā*
 védett hely tájék-Loc hajó nem mozdul-Pass.Pres.Vx3Sg
 'Védett helyen a hajó nem mozdul.'

(18) *numəl minnā tāwliŋ uj sim-ā jāχχata-wā*
 fent menő szárnyas állat szív-Px3Sg remeg-Pass.Pres.Vx3Sg
 'A fent járó szárnyas állat szíve megremeg.'

Összegzőképpen megállapítható, hogy a két korpusz alapján a passzív szerkesztésmódot illetően egyfajta egyszerűsödési tendenciát tapasztaltunk, melynek eredményeképpen napjaink manysi nyelvében a passzív szerkezetek – az orosz passzívumhasználatához hasonlóan – elsősorban a cselekvő határozatlan volta esetén használatosak.

A passzív szerkezetekre irányuló vizsgálataink eredményét az alábbi táblázat összegzi:

4. táblázat

	TRANZITIVITÁS		ÁGENS			A PASSZÍV IGE HATÓKÖRE			MEDIALIS IGEK
	Tr. ige	Intr. ige	Van		Nincs	Pat.	Ben./Rec.	Lok.	
			Lat.	Más jelölés					
<i>folklór</i> 62 100%	58 93,5%	4 6,5%	31 50%	4 6,4%	27 43,6%	43 69,3%	10 16,2%	4 6,5%	5 8%
<i>Lujima</i> Sz. 121 100%	117 96,6%	4 3,4%	27 22,3%	–	94 77,7%	105 86,7%	12 9,9%	4 3,4%	–

5. Szókészlet

A kölcsönzés a nyelv bármely területén jelentkezhethet, de legnagyobb mennyiségben és legszembeötlőbb módon a lexikonban jelennek meg a másik nyelvből kölcsönzött elemek (Thomason 2001: 10). A lexikai kölcsönzések szociolingvisztikai megközelítése számos elméleti nehézséget rejt magában. Az első fontos kér-

dés az, hogy mikortól tekinthetjük a kölcsönszavak megjelenését a nyelvi hanyatlás tünetének. Hiszen a természetes nyelvek folyamatosan változnak, és a változás először mindig is a lexikonban jelentkezik. A nyelvekben számtalan idegen szó jelenik meg, és ezek arányát és mennyiségét több körülmény befolyásolja (a téma, a beszélők társadalmi státusza, kora, nyelvi attitűdje stb.). A másik elméleti probléma a kölcsönzött elem minősítése: valódi kölcsönzésről van-e szó, vagy egyszavas kódváltásról? Ennek megítéléséhez általában figyelembe szokás venni az adott elem használati gyakoriságát, fonológiai-morfológiai, valamint szintaktikai beépülésének mértékét, elfogadhatóságát, ismertségét, valamint azt, hogy él-e a kölcsönzónak a befogadó nyelvben megfelelője (Poplack 2005: 225, Bartha 1999: 120). Mahootian (2006: 513) felvetése jó szempontot jelenthet. Eszerint a kölcsönzés az egynyelvűek nyelvhasználatát jellemzi, a kódváltás pedig a kétnyelvűekét, ezért azok a jövevény elemek, melyek az adott nyelv egynyelvű beszélőinél is jelentkeznek, kölcsönzésnek tekintendők. A manysi esetében azonban ez a szempont nem alkalmazható, hisz a manysiul beszélők gyakorlatilag mind kétnyelvűek (vö. 2. táblázat).

Orosz átvételek a manysi szókincsben évszázadok óta vannak. A korai manysi–oroszl kapcsolatok egészen a 12. századig nyúlnak vissza, de meghatározóvá csak a 16. századtól, Szibéria orosz meghódításától váltak. A keresztény hit terjesztése, valamint az oroszok betelepülése Szibéria manysik által lakott vidékeire intenzívebb kapcsolatokat eredményeztek a 18. századtól, de összességében elmondható, hogy az orosz nyelv manysira gyakorolt hatása hosszú évszázadokon át nem vált meghatározóvá. Mindez lemérhető a 19. század közepétől a 20. század elejéig gyűjtött folklórszövegeken is: az elmúlt évtizedek szövegkiadásaival ellentétben az orosz jövevénytiszavak aránya ezekben az anyagokban még számottevően nem haladja meg a komi vagy tatár elemekét. A folklórszövegek természetesen nem azonosíthatók az akkori beszélt nyelvvel, hiszen jellegükknél fogva archaikusabb nyelvi állapotot tükröznek. Maguk a gyűjtők is leírták, hogy az erős oroszoszlás miatt már akkoriban is nehéz volt anyanyelvüket még jól beszélő adatlközölőket találni.

Kálmán a manysi nyelv orosz jövevénytiszavairól készült monográfiája (Kálmán 1961), mely a folklórszövegek anyagát dolgozza fel, összesen 580 orosz jövevénytiszót tartalmaz. E szavak azonban az akkor még négy nyelvjárássterületet jelentő manysi nyelvben egyenlőtlenül oszlanak el, a legtöbb orosz jövevénytiszó a nyugati és a déli nyelvjárásokban található (Kálmán 1961, Kálmán 1988: 411). Ebből is kiderül, hogy e két nyelvjárásban volt a legelőrehaladottabb az eloroszlás folyamata. Nem véletlen tehát, hogy ezek a nyelvjárások már a 20. század elején eltűnőben voltak. A monográfia adatai alapján – a mostanra egyedülként fennmaradt – északi nyelvjárást érintette legkevésbé az orosz hatás a 20. század

elejéig. Napjainkra ez a helyzet azonban gyökeresen megváltozott, és elmondhatjuk, hogy most ez a nyelvjárás van abban az állapotban, amelyben korábban a többi volt.

A folklórszövegek

A vizsgált folklórszövegekben elenyésző az orosz jövevényszavak száma. A lírai korpuszban – amely két mitológiai éneket tartalmazott – egyáltalán nem fordultak elő orosz kölcsönszavak, ezt valószínűleg a szöveg tartalma is indokolja (vö. 3. rész). Sokkal meglepőbb azonban, hogy a prózai folklórszövegben is, mely egy „modernebb” témájú társadalmi mese, mindössze 11 orosz jövevényszót találunk. Ezek a következők: *mir* 'emberek, nép' (< *мир*), *rupiti* 'dolgozik' (< *работать*), *pōjēr* 'úr, gazdag ember' (< *?бояр*), *sāji* 'tea' (< *чай*), *vina* 'pálinka' (< *вино*), *rumkā* 'pálinkás pohár' (< *рюмка*), *karapli* 'hajó' (< *корабль*), *jākēr* 'vasmacska' (< *якорь*), *sōpaki* 'csizma' (< *сапоги*), *kānes* 'előkelő, előljáró' (< *князь*, esetleg zürjén, vö. Munkácsi–Kálmán 1986: 191, vagy tatár közvetítéssel, vö. Kálmán 1961: 164). A korpuszban talált orosz szavak hangtanilag teljes mértékben illeszkedtek a manysi nyelv rendszeréhez, miképpen ez általában is jellemzi a manysi nyelv átvételeit egészen a 20. század utolsó harmadáig. A vizsgált szövegben talált 11 szó – a kis számból adódóan – nem alkalmas annak eldöntésére, hogy az átvételek tematikailag hogyan jellemezhetők. A meglehetősen általános jelentésű *rupiti* 'dolgozik' és *mir* 'emberek, nép' kivételével alapvetően olyan dolgokat és fogalmakat jelölnek, melyeket a manysik az oroszok közvetítésével ismerhettek meg. A szakirodalom szerint az orosz átvételek tematikailag a szókészlet számos területét érintették már a 20. század elején is (Kálmán 1961: 119–136).

Az újságnyelvi szövegek

A folklórananyaggal szemben a vizsgálati korpuszunk másik része jóval sokrétűbb elemzést tesz lehetővé. Az újabb forrásunkban mintegy másfélszáz orosz szó fordult elő. Ehhez nem számítottuk hozzá egyrészt az évtizedekkel előbbi szövegekben is előforduló, hangtanilag már illeszkedett jövevényszavakat (*чай* 'tea' < *чай*, *рупиты* 'dolgozik' < *работать*, *мела* 'dolog, ügy' < *дело*, *кирнась* 'tégla' < *кирпич*, *пультница* 'kórház' < *больница*), másrészt pedig az újságban tömegesen előforduló tulajdonneveket (személyneveket, földrajzi neveket, intézményneveket). Az orosz kölcsönzések esetében azt vizsgáltuk, hogy (i) az átvételek a szókészlet mely területét érintik, (ii) az orosz szónak létezik-e manysi megfelelője, és (iii) mutat-e valamiféle illeszkedést a manysi nyelvhez. Végül elemeztük (iv) a korpuszban előforduló manysi innovációkat is.

(i) Az újabb forrásunkban szereplő orosz kölcsönszavak jellemző módon az élet újabb szintereihez kapcsolódnak, többnyire olyan jelenségek elnevezései, melyek korábban a manysik életében nem fordultak elő vagy nem játszottak szerepet, s ezek egyre inkább átszövik az élet minden területét.

1. politika: *депутат* 'küldött', *округ губернатор* 'a körzet kormányzója', *окружной Дума* 'a körzeti Duma', *комитет* 'bizottság', *закон* 'törvény';
2. tudományos élet, oktatás: *класс* 'osztály', *школа* 'iskola', *педучилища* 'tanárképző', *педагогический университет* 'pedagógiai egyetem', *грамота* 'oklevél', *кружок* 'szakkör', *степень* 'fok, fokozat', *диплом* 'diploma', *студент* 'diák', «*филология*» *специальность* 'bölcseleti specializáció', *филологический наукат доктор, профессор* 'a bölcsész tudományok doktora, professzor';
3. kultúra: *журнал* 'folyóirat', *журналист* 'újságíró', *пресса* 'sajtó', *архив* 'archívum', *искусство* 'művészet', *музей* 'múzeum', *концерт* 'koncert';
4. gazdasági élet: *буровой* 'fűrótorony', *электроэнергия* 'elektromos energia', *газ* 'gáz', *экономика* 'közgazdaságtan', *рыбокомбинат* 'halfeldolgozóüzem';
5. hivatalos élet: *комсорг* 'komszomszervező', *путевка* 'kiküldetés', *контор* 'hivatal', *комиссия* 'bizottság', *национальность* 'nemzetiség', *паспорт* 'útlevél';
6. egészségügy: *здравоохранения* 'egészségügy', *медучилище* 'egészségügyi szakképző', *Игримская районная больница* 'Igrimi körzeti kórház';
7. egyéb: *миллион* 'millió', *доллар* 'dollár', *авилон* 'pavilon', *пенсия* 'nyugdíj', *памятник* 'emlékmű', *серия* 'sorozat', *киномеханик* 'mozigépezés', *плотник* 'ács' stb.

(ii) Mivel az orosz szavak többsége korábban ismeretlen dolgokat, jelenségeket nevez meg, ezért ezek általában nem rendelkeznek manysi megfelelőkkel. Ennek ellenére a szövegekben több olyan kölesönszóval találkozunk, mely helyett manysi megfelelője is állhatna, ilyenek például a hónapnevek: *декабрь* 'december' (vö. *väñi-çōtēl-jōñçēr* 'ua.' tkp. „rövid napok hónapja”), valamint: *война* 'háború' (vö. *хонтлан вармалъ* 'ua.' tkp. „hadakozó dolog”), *армия* 'hadsereg' (vö. *хонт* 'ua.'), *президент* 'elnök' (vö. *пунгхум* 'ua.' tkp. „fő ember”), *школа* 'iskola' (vö. *ханистан кол* 'ua.' tkp. „tanuló ház”, *искола* 'iskola'), *студент* 'diák' (vö. *ханистан няврам* 'ua.' tkp. „tanuló gyerek”), *лэкар* 'orvos' (vö. *пусмалтан хум* 'ua.' tkp. „gyógyító ember”), *больница* 'kórház' (vö. *пусмалтан кол* 'ua.' tkp. „gyógyító ház”, *путьница* 'kórház') stb. Ezekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az utóbbi években megfigyelhető egy „visszafelé ható” tendencia is. Feltehetően a nyelv és kultúra felélesztésére irányuló törekvések hatására egyes újságírók igyekeznek visszatérni az eredeti manysi elnevezésekhez. Ezt látjuk pl. a hónapneveknél, melyek egyre gyakrabban szerepelnek korábbi manysi nevekkel, dacára annak, hogy jelentésüket tekintve nem is felelnek meg pontosan az orosz hónapneveknek, mivel a manysik korábban az évet – számos más természeti néphez hasonlóan – 13 hónapra osztották fel.

(iii) Az orosz elemek beépülésének mértékét egyrészt hangtani jellemzőiken mérhetjük le, másrészt pedig a manysi szerkezetekbe való beilleszkedésükön vizsgálhatjuk.

Az átvett szavak hangtani igazodása nem jellemző, teljesen általános a hanghelyettesítés hiánya. A manysiban nincsenek például zöngés zárhangok, ezeket a folklórszövegekben még helyettesítették megfelelő zöngétlen párjukkal, pl. *karapli* 'hajó' (< *корабль*), *sōraki* 'csizma' (< *сапоги*), az újabb szövegekben azonban már megtartják az eredeti hangokat: *газ* 'gáz', *газета* 'újság', *бюджет* 'költségvetés', *депутат* 'küldött'. Ugyanígy nem helyettesítik a manysiból szintén hiányzó affrikátákat és frikatívákat sem: *кружок* 'szakkör', *педагогический* 'pedagógiai', *филология* 'filológia', *закон* 'törvény'. Külön említést érdemelnek azok a jövevényszavak, melyek kétféle alakban élnek a manysiban, mivel ezek kétszer is bekerültek a nyelvbe ugyanabból az átadó nyelvből, két különböző időpontban. Az első átvétel idején még megfigyelhető hanghelyettesítés, míg a másodszori kölcsönzésnél ez már egyáltalán nem tapasztalható, pl.: *путьница* ~ *больница* 'kórház' (< *больница*).

Az orosz szavak – melyek szófajukat tekintve elsősorban névszók – manysi szuffixumokkal kapcsolódva épülnek be a mondatszerkezetekbe, vö.: *пенсият* (Loc) *олы, пенсиян* (Lat) *мины, пенсиян* (Lat) *патнэ порат* 'nyugdíjas (nyugdíjon van), nyugdíjba megy, nyugdíjba menése idején'; *депутатыг* (Translat) *перу* 'küldötté választ'.

Igei átvételek lényegesen kisebb számban jellemzik a mai szövegeket, korpuszunkban mindössze három ilyen példa szerepelt: *защитцайтунгкве* 'megvédeni' (< *защитцаить* 'ua. '), *сдавайты* 'lead' (*сдавать* 'ua. '), *сутьты* 'elítél' (*судить* 'ua. '). A manysi nyelvbe általában az orosz igék Sg3 alakja kerül át, mivel ezek -*t* végűek (vö. *защитаем*), és ez egybeesik a manysi igék gyakori és produktív -*t* képzőjével. Ez jellemzi a régebbi átvételeket (Révai 1994) és az újabbakat is.

(iv) A neologizmusok egy jelentős csoportját alkotják azok a kifejezések és szavak, amelyek manysi, vagy részben manysi eredetű elemekkel neveznek meg korábban nem ismert, vagy nem használt dolgokat, fogalmakat. Ezeknek két fő csoportját tudtuk elkülöníteni: (1) egyik részük a manysira mindig is jellemző „körülírással” kifejezőmód, (2) másik részük pedig a már meglévő lexémák jelentésbővülésével jött létre.

(1) Az ún. „körülírással” kifejezőmódra számtalan példát említhetnénk a folklórszövegekből, vö. *juw-tēnə nīr-sāw* 'ehető bogyó, betevő falat' (tkp. „megevő-vessző-bimbó”), *lū-nūpəl tēlā, mis-nūpəl tēlā* 'ló- és szarvasmarha-gondozás, állattartás' (tkp. „ló-felé-dolog, tehén-felé-dolog”), *kit lūwəl kērimə kwoliŋ tujt* 'kétlovas ernyős szán' (tkp. „két lóval befogott házas szán”). Ezek a példák is mutatják, hogy az ilyen típusú kifejezések új jelenségek megnevezésére is alkalmasak voltak, ezt sejtethetjük a második, és biztosra vehetjük a harmadik példa esetében. Ez az innovációs eljárás mód egyébként nagyon általános volt 1917 után.

A Szovjetunió létrejöttét követően a nemzetiségi tankönyvekben és főképpen propagandakiadványokban tömegesen található ilyen típusú elnevezések a modernizációhoz és az új ideológiához kapcsolódóan. Ezek a felsőbb szándék hatására létrejött kifejezések azonban egy-két kivételtől eltekintve nagyrészt nem váltak használatossá. A negyvenes évektől kezdve a politika nyomására már az eredeti orosz szavak átvétele a jellemző, sőt sok esetben ezek orosz módra történő írását és kiejtését is megkövetelték (Comrie 1981: 33–34). A 90-es évektől újra megfigyelhető a nyelv saját elemeiből történő megújulásra való törekvés, ezek elfogadottságának mértékét azonban az újságnyelv alapján nem ítélni lehet. Sok esetben sejthetjük, hogy inkább a cikkíró igyekezete, „nyelvvédő” szándéka rejlik egy-egy kifejezés mögött. Ezt alátámasztja az, hogy a szövegekben gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egy-egy fogalomnak többféle elnevezése is váltakozik (ld. fentebb a hónapnevek példáját), melyek esetében azért sejthetjük, hogy a köznyelvben többnyire az orosz változat kerül ki győztesen a versenyből. Vö. *наинг вим* ’kőolaj’ (tkp. „tüzes víz”), *наинг лылиэн* ’gáz’ (tkp. „tüzes lehellet”), *рег сюнь* ’olaj és gáz’ (tkp. „forró gazdagság”) a *нефть* ’kőolaj’ (< *нефть* ’ua.’) és *газ* ’földgáz’ (< *газ* ’ua.’) mellett.

A körülírásos kifejezések kisebb csoportját alkotják a csak manysi elemeket tartalmazó szerkezetek, vö.: *хурит послын хум* ’festőművész’ (tkp. „képet festő férfi”), *няврамыт осьнэ кол* ’nevelőotthon’ (tkp. „gyerekeket birtokló ház”), *няврамиг виг* ’örökbe fogad’ (tkp. „gyereknek visz”), *омам янытлан хотал* ’anyák napja’ (tkp. „anyám tisztelő nap”). Nagyobb számban szerepelnek azok a kifejezések, melyek orosz és manysi elemeket vegyesen tartalmaznak (a manysi elemeket l. kiemelve), pl.: *мань няврамыт леккар нэ* ’gyerekorvos(nő)’ (tkp. „kis gyerekek doktornője”), *молитва ерзу* ’imádkozik’ (tkp. „imádságot énekel”), *интернетт рунитам ма хум* ’számítástechnikusok’ (tkp. „az interneten dolgozó emberek”), *почётный намыт* ’kitüntetések, díjak’ (tkp. „kitüntető nevek”).

Ilyen hibrid kifejezések tükörfordításként is keletkeznek, gyakoriak közöttük a tulajdonnevek (intézmények, hivatalok és azok részeinek elnevezései, ünnepnevek stb.). Vö.: *культурный ялпынг хоталыт* ’kulturális fesztivál’ (tkp. „kulturális szent napok”), *малочисленный соссанг махмыт департамент* ’kislétszámú őslakos népek küldöttsége’, *согалсие ос примирение намна ялпынг хотал* ’a megegyezés és a megbékélés napja (november 7.)’ (tkp. „megegyezés és megbékélés nevű szent nap”), *«берёза» намна детский садик* ’«nyírfa»-óvoda’ (tkp. „nyírfa nevű óvoda”).

(2) A szókincsbővítés másik lehetséges módja, mikor a meglévő lexémák jelentéstartalma bővül, azaz a szó valamely jelentésváltozási tendenciával egy új jelentést vesz fel. Néhány példa erre a jelenségre: *посли* ’rajzol’ > ’fényképez, fest’, *хури* ’rajz’ > ’fénykép, festmény’, *нял* ’nyíl’ > ’puskagolyó’, *нялын сава-*

талвес 'nyíl által megöletett' > 'golyó által meghalt', *нох-паты* 'feljut' > 'fejlődik', *муылунса* 'ajándék' > 'kitüntetés', *вовиглы* 'hívogat' > '<rendőrség> behív', *уральты* 'öriztet, visszatart' > 'letartóztat'.

A mai manysi nyelv lexikális jellemzőivel, a szókincs bővítés módjaival a szakirodalom eddig tudomásunk szerint nem foglalkozott. Az uráli népek újabb bibliafordításait vizsgáló kutatásokból azonban kiderül, hogy a fentiekhez hasonló tendenciákra ezen a területen is felfigyeltek. Azaz a legújabb manysi bibliafordítás a korábbiakkal szemben törekszik a manysi nyelvű terminológiaalkotásra, valamint a neologizmusok esetében a fordítók itt is elsősorban a körülírás és a jelentésbővítés technikáját alkalmazták (Keresztes 2004).

Lexikai vizsgálatainkat összegezve megállapíthatjuk, hogy a két korpusz ebből a szempontból kvantitatív jellegű összehasonlításra gyakorlatilag alkalmatlan a folklórszövegben előforduló, vizsgálatunkhoz figyelembe vehető kis számú elemről kifolyólag. Elemzésünkéből kiderült, hogy a régi korpusz néhány orosz jövevényzavával szemben az újabb szövegben a tulajdonneveket is számítva több száz orosz elem szerepelt. Ez a szám önmagában azonban nem tükrözi az orosz átvételek gyakoriságát az újságnyelvben. Próbaképpen megvizsgáltuk egy adott újságcikken az orosz szavak előfordulási arányát is, és megállapítottuk, hogy az orosz elemek gyakori ismétlődése következtében a választott cikkben a szavak több mint egynegyede volt orosz átvétel (310 szóból 85 orosz volt). Ugyanilyen jellegű vizsgálatot a régebbi korpuszon elvégezve azt találjuk, hogy pl. a mitológiai tárgyú szövegben ez az arány 100% - 0% (természetesen a manysi elemek javára, hisz a korpusz ezen részében nem is fordultak elő orosz eredetű szavak), de a meseszövegben is a 0%-hoz közelít az orosz szavak előfordulási aránya. További szempontjainkat illetően megállapítottuk, hogy az átvételek a régebbi korpuszban 100%-os hangtani igazodást mutattak, ezzel szemben az újabb szövegekben az orosz szavak hangtani igazodása alig jellemző. A két korpusz kis mértékben lehetőséget nyújt a manysit jellemző körülírásos kifejezések innovációs eljárásaként való alkalmazásának összevetésére: míg a régebbi szövegekben az ilyen példák csak manysi elemekből épülnek fel, az újabb szövegekben a manysi szavakat tartalmazó kifejezések mellett gyakoriak a „hibrid” típusúak, azaz manysi és orosz szavakat vegyesen tartalmazóak.

A kvantitatív eredmények összesítése

5. táblázat: Orosz (jövevény)szavak a két korpuszban:

Folklórszövegek	11	0,2 %
Lujima Szeriposz	150	2,8%

6. táblázat: Az orosz (jövevény)szavak előfordulási aránya:

Folklórszövegek	0–12	0–0,4%
Lujima Szeriposz	85	27%

Összegzés

Írásunkban a manysi nyelv két területén vizsgáltuk, hogy az elmúlt kb. száz évben történtek-e számottevő (mérhető) változások. E nyelv életében az eltelt száz év második fele jelentette a nyelvcsere folyamatának olyan mértékű felgyorsulását, mely napjainkra az uráli nyelvcsalád egyik legveszélyeztetettebb tagjává tette a manysit. A két vizsgálati terület a grammatikai rendszer és a szókészlet volt.

Várakozásainknak megfelelően a nyelvi változások a szókészletben lényegesen markánsabban voltak kimutathatók. Ez megnyilvánult az orosz átvételek számában, gyakoriságában, a nyelvi kölcsönzés módjában, és a lexikális innovációk kifejezőmódjában. A grammatika rendszerén belül a passzív szerkezetek jellemzőit vizsgáltuk, és megállapíthattuk, hogy tendenciaszerűen érvényesül ezen a területen a nyelvcserefolyamatokat jellemző egyszerűsödés.

Függelék

Korábbi kutatásainkat kiegészítettük egy további korpusszal, Szvetlana Gyinyiszlamova, manysi költőnő, publicista és tanár 2004-ben megjelent *Witsam 'Víz-csepp'* című verseskötetének anyagával (Gyinyiszlamova 2008). Gyinyiszlamova megjelenése a mai manysi irodalomban és publicisztikában mindenképpen figyelemre méltó, hiszen anyanyelvén publikáló manysi értelmiség gyakorlatilag évtizedek óta nincs.

A vizsgált verseskötetet a költőnő édesanyja emlékére írta. Gyinyiszlamova voltaképpen örökölte édesanyjától a manysi kultúra és nyelv szeretetét és őrzésének igényét. A versek jelentős része anyja hangján keresztül szól, és tematikáját tekintve a kötet tartalmaz mitológiai tárgyú énekeket éppúgy, mint Hanti-Manszijszk városáról szóló verset vagy a pénz világát és hatalmát leíró lírai éneket. A kötetet olvasva meglepve tapasztaltuk, hogy a *Lujima Szeriposz*-ban olvasható írások zömének nyelvezetével szemben Gyinyiszlamova nyelvhasználata mintha sokkal közelebb állna a folklórszövegekből megismert manysi nyelvállapothoz. Természetesen ennek egzakt megítélésére nem vállalkozhatunk, intuíciónkat csak óvatos megállapításnak tekintjük. Éppen ezért határoztuk el, hogy a fenti kutatásainkhoz hasonló szempontok alapján Gyinyiszlamova versszövegeit is elemezzük, azaz megvizsgáljuk egyrészt a kötetben található passzív szerkezeteket, másrészt pedig az orosz lexikális átvételeket. A verseskötet 2592 szót tartalmaz, azaz ez kb. a fenti vizsgálatainkban szereplő korpuszok felét jelenti.

A passzívum

(i) A gyakoriságot tekintve megállapítható, hogy a verseskötetet is jellemzi a passzív szerkezetek sűrű használata, összesen 56 ilyen szerkesztésmód fordult elő az anyagban.

(ii) Az ágens a folklórszövegekhez hasonlóan a szerkezetek több mint a felében (35 – 62,5%) szerepelt (1), sőt az általános vagy határozatlan alanyt kifejező ágens is jellemzően megjelent a szerkezetekben (2–3), vö.:

(1) *ятил ома-ке-в-н ман та янмалтал-ве-суб*
 drága anya-Dimin-Px1Pl-Lat mi ím felnevel-Pass-Past.Vx1Pl
 'Drága anyáskánk minket felnevelt'

(2) *мир-ын тан вос сунсигла-ве-т*
 emberek-Lat ők hadd néz-Pass.-Vx3Pl
 'Hadd nézzék őket'

(3) *хотюм-н ты сир та таяна-ве-сем*
 valaki-Lat ez mód ím lenyel-Pass-Past.Vx1Sg
 'Valaki felfalt engem'

A kötet az ágens morfológiai jelölése szempontjából következetes, egy nominatívusi ágens kivételével minden esetben latívus rag szerepelt. Emellett több példát találhatunk arra is, hogy a kifejezésben megjelenő nem tudatos cselekvő az ágens jelölésétől eltérő módon instrumentális raggal szerepel (4), pl.:

(4) *хотал-ыт тулы-т-ыл харт-ве-сыт*
 nap-Pl felhő-Pl-Instr hűz-Pass-Past.Vx3Pl
 'A napokat felhők takarták el'

(iii) A kötetben 4 példa található intranszitiv ige passzív ragozására (7%): *сятыг-лалы* 'belép, beköltözik', *олыглалы* 'él, éldegél', *яласалы* 'jár, járkál', *ёмыгталы* 'járkál, sétál'. Pl.:

(5) *мир-ын та олыглала-ве-т*
 emberek-Lat ím éldegél-Pass-Vx3Pl
 'Az emberek (ott) élnek (a házakban).'

(6) *машина-т-ын та яласала-ве-т*
 autó-Pl-Lat ím jár-Pass-Vx3Pl
 'Az autók (ott) járnak (az utcákon).'

(iv) A passzív szerkezetek zömében (82%) a passzív ige hatóköre a cselekvés paciense (7), a mozgásigékkal az ún. lokatív (7%) (l. 5–6), és 5 esetben a beneficiens/recipiens (9%) (8). A kötetben egy példát találtunk mediális ige passzív ragozására (9).

- (7) *азм-ум-н, амн хольт, та нур-ве-сум*
 betegség-Px1Sg-Lat kutya módra ím harap-Pass-Past.V1Sg
 'Kutya módra betegség mardos engem.'
- (8) *хол-тал эрг-ыт-ыл ман та эргылал-ве-суб*
 elmúlik-Abess ének-Pl-Instr mi ím énekel-Pass-Past.Vx1Pl
 'Énekeket vég nélkül énekelt nekünk.'
- (9) *ам лунт-те-нум – вас-те-нум ул вос савата-ве-т*
 én lúd-Dimin-Px1Sg.Pl kacsá-Dimin-Px1Sg.Pl ne hadd szenved-Pass-Vx3Pl
 'Ludacskáim-kacsácskáim ne szenvedjenek!'

Táblázatban összesítve az eredményeket a korábbi korpuszokkal összevetve az alábbi eredményt kapjuk:

6. táblázat

	TRANZITIVITÁS		ÁGENS			A PASSZÍV IGE HATÓKÖRE			ME-DI-ÁLIS IGÉK
	Tr. ige	Intr. ige	Van		Nincs	Pat.	Ben/ Rec	Lok.	
			Lat.	Más jelöléssel					
<i>folklor</i> 62 100%	58 93,5%	4 6,5%	31 50%	4 6,4%	27 43,6%	43 69,3%	10 16,2%	4 6,5%	5 8%
<i>Lujima</i> Sz. 121 100%	117 96,6%	4 3,4%	27 22,3%	–	94 77,7%	105 86,7%	12 9,9%	4 3,4%	–
<i>Gyinyisz</i> <i>-lamova</i> 56 100%	52 93%	4 7%	34 61%	1 2%	21 37%	46 82%	5 9%	4 7%	1 2%

A szókészlet

Szókészletét tekintve a korpusz egyértelműen a folklórszövegekhez áll közel. A verseskötetben mindössze hat orosz jövevényszó fordul elő: *карык* 'bűn', *лапка* 'bolt', *мастьыр* 'mester(i)', *машина* 'autó', *мутра(нэ)* 'bölcesség, (bölcs)', *русь*

'orosz'. A *машина* kivételével ezek mind régebbi kölcsönzések, melyek hangtani illeszkedést is mutatnak, és előfordulnak a 19. századi és 20. század eleji folklór-gyűjtések anyagában (vö. Kálmán 1961: 170, 185, 195, 196, 305).

Az elvégzett vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a verseskötet anyaga mind a passzív szerkezetek szempontjából, mind a szókészletet tekintve egyértelműen a folklórszövegek nyelvi állapotához áll közel. Úgy véljük, ez az eredmény azonban nem vonja kétségbe azon megállapításainkat, melyeket a folklórszövegek és az újságnyelvi anyagok összehasonlítása alapján tettünk a manysi nyelv változásáról, hiszen Gyinyiszlamova lírai nyelvhasználata olyan tudatos költői választás, mellyel a szerző nyelvileg is igyekszik megerősíteni a verseiben kifejeződő egyik legfőbb üzenetet: a manysi értékek és a manysi nyelv megőrzését.

Irodalom

- Bartha Csilla (1999), A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin (2006), Manysiul ma? Nyelvtudomány II. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica. Szeged. 21–37.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin (2007), In Mansi – today? In: Blokland, Rogier – Hasselblatt, Cornelius (eds): Language and Identity in the Finno-Ugric World. Studia Fenno-Ugrica Groningana 4. Maastricht. 7–22.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin (2009), 14. Language shift among the Mansi. In: Stanford, James N. – Preston, Dennis R. (eds), Variation in Indigenous Minority Languages, John Benjamins. 321–346.
- Comrie, Bernard (1981), The Languages of the Soviet Union. Cambridge University Press, Cambridge.
- Crystal, David (2000), Language Death. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gyinyiszlamova, Szevetlana (2008), Vízcepp (szerk.: Sipőcz Katalin). Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Dolovai Dorottya – Sipőcz Katalin (1998), A vogulok (manysik). In: Csepregi Márta (szerk.): Finnugor Kalauz. Panoráma, Győr. 49–61.
- Kálmán Béla (1961), Die Russischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1988), The history of the Ob-Ugric languages. In: Sinor, Denis (ed), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. E. J. Brill, Leiden. 395–412.
- Keresztes László (2004), Nyelvújítási törekvések és módszerek a Márk evangélium új vogul fordításában. Folia Uralica Debreceniensia 11: 73–86.
- Kulonen, Ulla-Maija (1985), A perspektíva és a vogul szenvedő szerkezet. Nyelvtudományi Közlemények 87: 217–224.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), The Passive in Ob-Ugric. SUST 203. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Lalaeva, Maya Efimovna (2005), Mansi Language in Socio-Cultural Space of Ugra. https://lingsib.ica.ras.ru/en/round_table/papers/lalaeva.shtml

- Lanstyák István (2002), A nyelvérintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: Gyurgyík László – Kocsis Aranka (szerk.), Társadalom – Tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 73–95.
- Lanstyák István (2006), Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Lujima Szeriposz (2004. november 6, 2005. december 10.) Hanti-Manszijszk.
- Mahootian, Shahrzad (2006), Code switching and mixing. In: Brown, Keith (ed), Encyclopedia of language and linguistics. 2nd edition. Elsevier Science, Amsterdam. 511–527.
- Mougeon, Raymond – Beniak, Édouard (1991), Linguistic Consequences of Language Contact and Restriction: The Case of French in Ontario, Canada. Clarendon Press, Oxford.
- Munkácsi Bernát (1892), Vogul Népköltési Gyűjtemény I/1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1892), Vogul Népköltési Gyűjtemény II/1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1896), Vogul Népköltési Gyűjtemény IV. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Onyina, Szofja Vlagyimirovna (2006), A hantik identitásának kérdéséhez. Folia Uralica Debreceniensia 13: 55–63.
- Parfenova, O. (2003), The Mansi language. In: MacConnell, G. D. – Mikhalchenko, V. (eds), The Written Languages of the World: Languages of the Russian Federation. The Sociolinguistic Encyclopedia. Book 2. Academia, Moskva. 287–307.
- Poplack, Shana (2005), Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español. Toward a typology of code-switching. In: Li Wei (ed), The Bilingualism Reader. Routledge, London – New York. 221–256.
- Pusztay János (2006), Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Révay Valéria (1994), A vogul nyelv jövevényigéi. Folia Uralica Debreceniensia 3: 103–108.
- Sipőcz Katalin (1993), Die wogulische Erde und das wogulische Volk. Specimina Sibirica 8: 145–151.
- Skribnik, Elena (2001), Pragmatic structuring in Northern Mansi. Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 2. Pars VI. Dissertationes Sectionum: Linguistica III. 222–239.
- Thomason, Sarah Grey (2001), Language Contact. An Introduction. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Trudgill, Peter (1992), Introducing Language and Society. Penguin, London.

Az obi-ugrisztika egyik rejtélye

Csepregi Márta

*„A Pápay-szövegekkel kapcsolatos terepkutatások tanulsága az,
hogy ma minden faluban más nyelvjárási változat van,
mint a 19. század végén!”*

*Schmidt Éva: Jelentések Szibériából.
(Beszámoló az 1994-es év munkájáról)*

Bevezetés

Tanulmányom középpontjában a szurguti hanti nyelvjárásnak az a változata áll, melyet a 20. század elején beszéltek egy Ob menti településen, Likriszovszkojében. 1901 februárjában itt is készített feljegyzéseket Kustaa Fredrik Karjalainen, a helsinki székhelyű Finnugor Társaság ösztöndíjasa. A likriszovszkojei nyelvváltozat utóbb különös szerephez jutott a finnugor hangtörténet tárgyalásakor. Erről, valamint tágabban a hanti dialektológia megoldatlan kérdéseiről szeretnék szólni az alábbiakban.

A tanulmány alapjául szolgáló előadás 2008. szeptember 30-án hangzott el a Schmidt Éva Emlékülésen. Ezért választottam akkori előadásomnak és mostani tanulmányomnak mottójául 2002-ben elhunyt kollégánk mondatát (Schmidt 2005: 79). Az emlékülésen úgy gondoltunk Évára, mint aki 2008-ban lett volna hatvan éves. A mottóban megfogalmazott állítás Schmidt Éva tapasztalata volt a 20. század végén. De ugyanezt tapasztalta Pápay József is a 19. század végén, amikor visszament azokra a területekre, ahol Reguly járt ötven évvel korábban. Akkor ott már más nyelvváltozatot beszéltek, mint Reguly idejében. Feltételezhető, hogy nemcsak az északi hanti nyelvjárásokra, hanem az egész hanti nyelvterületre érvényes ez a megállapítás. Én most egy keleti, közelebről szurguti hanti nyelvváltozat ürügyén igyekszem körüljárni a nyelvi-nyelvjárási változások kérdését amellet, hogy ráirányítom a figyelmet a hiányos adatokból eredő tévedések lehetőségére.

1. A likriszovói gyűjtés körülményei

[A kérdéses település](#) a 20. század elején az Ob partján, Szurguttól keletre, a Vah torkolatának közelében volt (1. Függelék). Pápai Károly, aki bő tíz évvel korábban járta végig az Ob-vidéket, feljegyezve az útközben talált hanti-manysi-komi-szöl-

kup-orosz falvak neveit, nem említi a falunak sem az orosz, sem az – alább közlendő – hanti nevét. Pápai térképeit Kálmán Béla közölte a Vogul Népköltési Gyűjtemény IV/2 kötetében. A keleti Ob-vidék néprajzi térképe című részleten (Munkácsi–Kálmán 1963: 66) a kérdéses helyen jelölve van egy hanti falu, de a neve hiányzik. A Tyumenyi megyéről kiadott legújabb részletes [térképen](#) (Andrejev 2007)¹ Nyizsnyevartovszk és Megion között, az Ob bal partján található egy Lekrüszoovo (Лекрысово) nevű település, de az nem derül ki a térképről, hogy ma kik lakják.

Karjalainen négy évet töltött az Ob-vidéken (1898–1902), bejárta az egész hanti nyelvterületet. Abban az időben az volt a Finnugor Társaság gyakorlata, hogy az ösztöndíjas meghatározott időközönként beszámolót küldött kutatóútjáról, és ha ezt a feltételt teljesítette, folyósították számára az ösztöndíj következő részét. Ezek a beszámolók megjelentek a Finnugor Társaság folyóiratában. Karjalainen kutatóútjának egyes állomásairól is ezekből a beszámolókból értesülhetünk.² 1902. szeptember 15-én ezt írta:

1901. februárjáig végeztem a tremjugani nyelvjárás szókincsével, és később tavasszal lovas szánon elutaztam a szurguti körzet keleti határára, mintegy 600 versztnyire a várostól. Ezen az utazáson feljegyzéseket készítettem a felső-obi nyelvjárásról, valamint két helyen a Vah-folyó torkolata és Szurgut között. Az egyik helyről magammal hoztam a nyelvmestert Szurgutba. (JSFOu. 21/6: 3)³

Még ugyanebben a beszámolóban ezt is közli:

Úti zsákmányomról röviden elmondom, hogy van nyolc nagyobb szógyűjtésem és nyolc kisebb. Ez utóbbiak közül különös figyelmet érdemelhetne

¹ TyumOb15.jpg, B. Székely Gábornak köszönöm a másolatot.

² Az idézeteket a főszövegben a saját fordításomban, a lábjegyzetben eredeti nyelven közlöm.

³ Helmikuuhun v. 1901 mennessä lopetin Tremjuganin murteen sanaston ja myöhemmin keväällä tein hevosskyydillä matkan Surgutin piirin itärajalles n. 600 virstan päähän itse kaupungista. Tällä matkalla tein muistiinpanoja ylä-obilaisesta murteesta, sekä kahdessa paikassa Vach-joen suun ja Surgutin välillä, toisesta näistä paikoista otin vielä kieli-mestarin mukaan Surgutiin.

a Szurguti körzetben, a Vah torkolatától kissé nyugatabbra beszélt „nyelvjárási árnyalat”, mert az nagy önállóságot mutat a környező tájszólásokhoz képest. (JSFOu. 21/6: 5)⁴

Karjalainen úti jegyzeteit, valamint menyasszonyának írt leveleit 1983-ban kiadta a Finnugor Társaság. Az 1901. május 20-án, Szurgutban írt egyik levélben többek között ez áll:

Legutóbbi leveletem akkor írtam, amikor indultam a Felső-Obra, tehát még nem tudod, hogy sikerült az az utam. Elég jól. Az ispravnyikkal nagyjából a Tomszki megye határáig hajtattunk, és együtt tértünk vissza Alekszandrovo-ba, ahol egy hetet töltöttem. Az út általában csak éjszakánként volt járható, nappal gyorsan olvadt a hó. Félttem, hogy ott ragadok. Mégis megálltam még a Vah torkolatánál, két napig dolgozván a Vartovszkija-jurtáknál. Annak közeléből magammal hoztam még Szurgutba egy nyelvmestert is, akit tegnap engedtem haza. (Karjalainen 1983: 137)⁵

Mint tudjuk, Karjalainent korai halála (1919) megakadályozta abban, hogy saját maga adja ki gyűjtését. Hagyatékából először nyelvjárási szótára jelent meg 1948-ban, Y. H. Toivonen szerkesztésében. A szótár előszava tartalmaz némi információt a gyűjtőút egyes fázisairól és eredményeiről. A kérdéses falu neve szerepel többek között a gyűjtőpontok felsorolásakor:

Likriszovszkija jurták, ill. Likriszovszkoje, Lokoszov egyházközség, Szurguti körzet, mintegy 30–35 versztányira a Vartovszkija jurtáktól lefelé. «Ez is egy átmeneti nyelvjárás a vahi és az obi nyelvjárások között, bár részben

⁴ Matkasaaliista voin lyhyesti mainita, että minulla on kahdeksan suurempaa sanakokoelmaa, sekä kahdeksan pienempää. Eriyistä huomiota näistä viimeisimmistä olisi ansainnut Surgutin piirissä, Vachin suusta vähän länteen puhuttu „murrevivahdus”, sillä se osoittaa suurta itsenäisyyttä ympäröiviin puheparsiin nähden.

⁵ Viime kirjeeni kirjoitin Ylä-Obille lähtiessäni, joten et siis tiedä miten sieltä suoriuduin. – Matka meni aika hyvin. Ispravnikan kera ajoimme jotenkin Tomskin läänin rajalle asti, ja yhtä matkaa palasimme vielä Aleksandrovoon, johon jäin viikkokaudeksi. Tie oli enimmäkseen ajokuntoista vain öisin, päivillä lumi jo sulii vauhtia. Pelkäsin jo tielle jääväni. Kuitenkin pysähdyin vielä Vahin suulla, tehden työtä kaksi päivää Vartovskija-jurtissa. Sieltä läheltä otin vielä Surgutiin kielimestarin, jonka eilen päästin kotiin menemään.

már különbözik a vartovszkojei nyelvjárástól. Csak két faluban, a Likriszovo és a Majonszkija jurtákban beszélnek.» (KT 015)⁶

A gyűjtött anyag bemutatásakor a következő, minket is érdeklő információt közli a szótár szerkesztője, Y. H. Toivonen:

Likriszovszkojéból hét negyedréte oldalnyi szöveg, medveünnepi szertartás és medveénekek. Az első oldal finnül, a többi osztjákul, fordítás nélkül, csak néhány magyarázattal. (KT 017)⁷

A szótár előszavában szó van fonetikai feljegyzésekről is. Ezek eddig nem jelentek meg nyomtatásban, bár nyilván felhasználták őket a szóanyag, a nyelvtani feljegyzések és a szövegek kiadásakor.⁸ A fonetikai feljegyzésekről ez olvasható a szótár előszavában:

Fonetikai tárgyú feljegyzések: a Demjankáról, a DN nyelvjárásból 12 lap, a DT nyelvjárásból 11 lap, Krasnojarszkból egy lap, a Kaminszkija jurtákból 7 lap, a Vahról 4 lap, a Vaszjuganról 16 lap, a Verhnye-Kalimi jurtákból kb. egy lap, a Vartovszkija jurtákból két lap, a Likriszovszkija jurtákból kb. 35 lap, a Pimről három lap, az Aganról fél oldal... (KT 017)⁹

Szembetűnő, hogy míg Karjalainen más nyelvjárások leírásakor megelégedett néhány lapnyi, de maximum 16 oldalas fonetikai feljegyzéssel, likriszovszkojei adatközlőjének ejtési sajátosságait 35 oldalon keresztül elemezte! Mi lehetett ennek az oka? Ki volt ez az ember?

A 19-20. század fordulóján a gyűjtők nem sok információt közöltek adatközlőikről. Amikor beszéltek vagy írtak róluk, „nyelvmesterem” vagy „osztjákom”

⁶ Likrisovskija jurty bzw. Likrisovskoje, gemeinde Lokosov, kreis Surgut, etwa 30-35 werst unterhalb von Vartovskija jurty. „Auch ist noch ein Übergangsdialekt zwischen dem Vach- und Ob-dialekt, obwohl er sich schon z.t. vom Vartovskoje-dialekt unterscheidet. Er wird nur in zwei Dörfern, in Likrisovo und Majonskija jurty, gesprochen.”

⁷ Aus Likrisovskoje sind 7 seiten von quartformat „bärensitten“ und bärenlieder, von den ersteren reichlich eine seite auf finnisch und der rest ist ostjakische sprache, ohne übersetzung, nur mit geringen erklärungen.

⁸ A nyelvtani feljegyzéseket és a déli hanti szövegeket Vértes Edit adta ki 1964-ben (MSFOu. 128) és 1975-ben (MSFOu. 157).

⁹ Aufzeichnungen über phonetische dinge: von der Demjanka, vom DN dialekt 12 seiten, vom DT dialekt 11 seiten, aus Krasnojarsk 1 seite, aus Kaminskija jurty 7 seiten, vom Vach 4 seiten, vom Vasjugan 16 seiten, aus Verhne-Kalymkija jurty etwa 1 seite, aus Vartovskija jurty 2 seiten, aus Likrisovskija jurty etwa 35 seiten, vom Pym 3 seiten, vom Agan ½ seite...

szóval illették őket. A likriszovszkojei adatközlő esetében is fontosabbak voltak a hozzá köthető fonetikai sajátosságok, mint a neve:

Karjalainen nyelvmestere egy öregember volt, saját bevallása szerint 78, de az anyakönyvek szerint 69 éves. «Beszéd közben az *l* és *sz* hangokat pöszén ejtette (*δ*-t ejtett és éles *sz*-et), a többieket nem hallottam így beszélni (vagy lehet, hogy archaikusabb az artikulációja, mivel ebben a faluban mindenki fiatalabb nála?)» (KT 015)¹⁰

2008 novemberében alkalmam volt betekinteni Karjalainen kéziratos hagyatékába a Finn Nemzeti Levéltárban (Suomen Kansallisarkisto), ahol többek között a Finn-ugor Társaság archívumát is őrzik. A szógyűjtések, a nyelvtani és szövegfeljegyzések mellett jelentős mennyiséget tesznek ki az egyházközségi összeírások. Ahol Karjalainen megfordult, az egyházi vagy a közigazgatási központokban mindenütt lemásoltatta a lakosokról vagy az egyháztagokról vezetett listákat. A 282. dobozban a következő falvakból vannak demográfiai adatok: Larjatszkoje, Vaszjugan, Vah, Berjozovo, Alsó-Lumpokolszk, Szurgut, Felső-Lumpokolszk. A minket most legjobban érdeklő lista a Lokoszovo 1897. feliratú. Ebben két falu nem orosz nemzetiségű lakosai szerepelnek: Majonszkie jurti és Likriszovih jurti inorodci.¹¹ A falvak orosz neve mellé Karjalainen ceruzával odaírta a hanti neveket is: *m yij puy* λ és *wonl γ puy* λ. Ez utóbbiban élt egy Alekszej Nyi[ki]forov Cserkaszov¹² nevű, 65 éves férfi. Ő lehetett Karjalainen adatközlője. Egyrészt, mert 1901-ben, négy évvel az összeírás után 69 éves volt, ahogyan Karjalainen állította, másrészt, mert a faluban, ahol összesen 18-an éltek, rajta kívül mindenki sokkal fiatalabb volt, ahogyan Karjalainen meg is jegyezte.

Nincs okunk azt gondolni, hogy Karjalainen nem akarta közölni adatközlője nevét. De mivel nem ő maga adta ki gyűjtését, nem volt alkalma átadni mindazt az információt, melyet az emlékeiben és a feljegyzéseiben őrzött. A hagyaték sajtó alá rendezői valószínűleg nem foglalkoztak a lakossági összeírásokkal.

Ezek az összeírások egyébként arról is árulkodnak, hogy Karjalainen alapos szociolingvisztikai felmérést is végzett, bár ezt a kifejezést nem használta. Mindenhol megállapította a lakosok számát, a családok megoszlását, s a listákon –

¹⁰ Als sprachmeister hatte Karjalainen einen alten mann, nach seinen eigenen worten 78, aber nach den kirchenbüchern 69 jahre alt. „Beim sprechen von l- und s-lauten ‚lispelte‘ seine zunge (er sprach δ und scharfes s), andere habe ich nicht so sprechen hören (oder sollte er nur eine ältere artikulationsart haben, denn alle leute in diesen dörfern sind jünger?)“

¹¹ Маёнские юрты, Ликрисовых юрты инородцы

¹² Алексей Ни[ки]форовъ Черкасовъ

nyelvmentere segítségével – feljegyezte az egyes lakosok ragadványnevét, egymás közti rokoni viszonyait. A listákat tehát nem öncélúan másoltatta le. Nagy kár, hogy információit nem tudta átörökíteni a következő nemzedékekre.

2. A likriszovói nyelvváltozat érdekessége

Alekszej Nyikiforovics Cserkaszov – ha már tudjuk a nevét, emlegessük így – nyelvében Karjalaint az fogta meg, hogy ott, ahol a szurguti hantik általában spirantikus > hangot ejtettek, Cserkaszovnál δ hangzott. Ugyanígy a spirantikus > palatális párja (/) δ' -nek vagy \acute{z} -nek hangzott. Hogy ennek jelentőségét megértsük, tegyünk egy kis hangtörténeti kitérőt.

A PFU *s és *l hangok a mai hanti nyelvjárásokban (kivéve a vaszjuganit) egybeesnek, l , Λ vagy t hangokban. Részletesebben:

PFU *s > V Sur Obd l , Vj j/\emptyset , Kaz Szurg Λ , oD Ser Szal t

PFU *l > V Vj Sur Obd l , Kaz Szurg Λ , oD Ser Szal t

Ha térképre vetítjük ezt a jelenséget, azt tapasztaljuk, hogy a nyelvterület peremén (Vah, Obdorszk, Berjozovo) a magyar l képzéséhez hasonló hangot ejtenek, ettől kissé nyugatabbra és délebbre (Szurgut, Kazim) spirantikus Λ -t, a központban pedig – a központ az Ob és az Irtis összefolyását jelenti –, tehát a déli nyelvjárásokban és a Szalim meg Serkali környékén t hangot. A szurguti nyelvjárás csoportban egyedül a Likr lóg ki a sorból, ott ugyanis Karjalainen δ -t jegyzett fel. Lássunk két ismert etimológiát is:

V $l l$ Vj VK $j l$, Likr $\delta \delta, \delta \delta$, Mj Trj J $\Lambda \Lambda$, Irt (DN KoP Kr Ts) $t t$,
Ni Š $t t$, Kaz $\Lambda \Lambda$, Sy $l l$, O $l l$, 'Klafter, Faden' (DEWOS 753)
~ m. *öl*

V Vj lil , Likr $\delta i\delta$, Vart Mj Trj J $\Lambda i\Lambda$, Irt (DN KoP Kr Ts) tit , Ni Š $t t$,
Kaz $\Lambda \Lambda$, Sy $l l$, O lil , (DEWOS 749) ~ m. *lélek*

Amikor ezzel a témával foglalkozni kezdtem, még annak a rejtélynek akartam utána járni, hogy a likriszovói kiejtés nyelvjárási vagy egyéni sajátosság-e. De nem kellett messzire mennem, mert hamarosan kiderült, hogy Honti László – mint annyi minden mást az obi-ugrisztikában – ezt a kérdést is megoldotta. Már 1981-ben megjelent tanulmányában beszédhibának (Sprachfehler) minősítette Cserkaszov spiránsait (1981: 101). Az obi-ugor konzonantizmus története című könyvében is egyértelműen leszögezte: „e nyelvmenter beszédhibás volt” (1999: 101). Ezek után a következő rejtélyekkel kerülünk szembe:

(1) Mire gondolhatott Karjalainen, amikor egy beszédhibás ember fonetikáját írta le a legrészletesebben az összes hanti nyelvjárás közül? Emlékszünk: 35 lapon

keresztül taglalta Cserkaszov kiejtését. Az adatközlő esetleges archaikus artikulációjára utaló megjegyzés (1. feljebb) bepillantást enged Karjalainen gondolatmenetébe. Ennek a gondolatmenetnek a nyomai felfedezhetők a finnugor hangtörténet néhány alpművében. Ezért a következő kérdés:

(2) Mire gondolhattak azok a nyelvészek, akik a Likri δ hangot felhasználták hangfejlődési tendenciák magyarázatában? Collinder ezt írta:

In Common Ugric, **s* developed into **p*. This sound is intact in the Likri-sovskoe dialect of osE. (Collinder 1960: 58)

Hajdú Péter is ezt állítja:

Egy izolált keleti osztják nyelvjárásban (Likriszovszkoje) az ugor δ - ma is megvan. (Hajdú 1966: 105)

Lakó György hangtörténetében is érvényes osztják megfelelésként szerepel a δ hang (1968: 51, 52). Ezek az adatok Karjalainen nyelvjárési szótárából kerültek a köztudatba. De még meglepőbb, hogy Wolfgang Steinitz, aki saját szótárában (DEWOS) szigorúan fonematikus elvek szerinti átírást követett (annyira, hogy Vértes Edit éles vitát folytatott vele és tanítványaival ez ügyben, l. Vértes 1983), megőrizte Karjalainen jelölését a Likri nyelvjárás esetében.

(3) Mire gondolhatott Steinitz, amikor szótárában egyéni fonetikai sajátosságot emelt a fonéma rangjára? Ezt utóbb Honti László egyértelműen bírálta:

A túlnyomóan fonematikus transzkripciót alkalmazó DEWOS (...) megőrizte Karjalainennak a beszédhibát híven tükröző eredeti lejegyzésmódját. Ezzel részben megsértette a fonematikus elvet (...), részben azt sugallja, hogy Steinitz a beszédhibás adatközlő δ -ját megőrzött régiségnek tartotta. (Honti 1999: 101)

Feltételezem, hogy mindnyájan, akik ezzel a problémával szembesültek, arra gondoltak, milyen jó lenne találni egy archaikus nyelvjárást, mely rávilágít a nyelvi változás folyamatára. Nyelvemlékekben szegény nyelvcsaládunkban érthető a nyelvtörténészeknek ez a vágyálma. Ahogyan Karjalainen is azt remélte, hogy egy archaikus artikulációjú öreggel hozta össze a jó sorsa, a további nyelvészek is Cserkaszov kiejtésében vélték megtalálni a hiányzó láncszemet. De Honti Lászlót nem lehetett megtéveszteni. Hartmut Katz (1972, 1973) általános nyelvészeti

alapon zárta ki a Likr δ ősi voltát a szibilánsok történetével foglalkozó tanulmányában, de nem keresett magyarázatot a meglétére.¹³

3. Lappangó likriszovói szövegek

A Likr nyelvjárás problémája akkor kezdett izgatni, amikor Vértes Edit hagyatékából hozzám kerültek Karjalainen kéziratos keleti hanti szövegei. Mint már említettem, a Finnugor Társaság Vértes Editet bízta meg Karjalainen nyelvtani feljegyzéseinek és szövegeinek kiadásával. A déli szövegeket meg is jelentette Vértes Edit két vastos kommentárkötetel együtt (MSFOu. 157, 225, 247), a keletiekre viszont már nem maradt ideje. A Finnugor Társasággal egyetértésben most én dolgozom a szövegek átírásán és fordításán. Nem szeretném Karjalainen szövegeit teljesen betűhíven közölni, hanem fonematikus átírással tervezem kiadni a szövegeket. A Likr szövegekben például a δ -ák helyett a szurguti nyelvjárásban megszokott λ -eket írnék. A mai technika viszont lehetővé teszi, hogy Karjalainen kéziratának másolatát is mellékeljük – ha valaki a lejegyzésbeli finomságokra kíváncsi, az is kielégítheti kíváncsiságát. A Schmidt Éva emlékülésen kértem a jelenlévők véleményét erről a tervezett módszertani újításról, s úgy láttam a szemekből, hogy egyetértenek velem.

Mint a szótár előszavából is tudni lehetett, hét oldalnyi medvekultusszal kapcsolatos szöveg (a medve elejtésének rítusa finnül és néhány vadászdal hantiul) szerepel a likriszovói feljegyzésben. [Mutatványként](#) most mellékelek néhány oldalt nyit az eredeti kéziratból. Remélem, mihamarabb sikerül sajtó alá rendeznem őket.

4. Melyek a keleti hanti nyelvjárások?

A likriszovói nyelvjárás/tájszólás/ejtési sajátosság kapcsán érdemes visszatérni Schmidt Évának a tanulmányom élén idézett megállapítására:

A Pápay-szövegekkel kapcsolatos terepkutatások tanulsága az, hogy ma minden faluban más nyelvjárási változat van, mint a 19. század végén!

Honti László az 1980-as turkui nemzetközi finnugor kongresszuson a keleti hanti nyelvjárások osztályozásáról tartott előadást. Ez az előadás megjelent a kongresszusi kötetben finnül (1981a) és később nagyobb terjedelemben németül (1981b).

¹³ A Schmidt Éva Emlékülésen Gulya János felhívta a figyelmemet arra, hogy a J. E. Fischer által gyűjtött adatok szerint a 18. században az Irtis mentén még a spirantikus λ ejtése volt az általános. Ez, azaz hogy az őszosztjákban $*\lambda$ -t rekonstruálunk, megfelel a nyelvtörténeti elképzeléseknek. Jelen tanulmánynak nem feladata, hogy eldöntse, mi volt az oka a széttartó $\lambda > l$, ill. $\lambda > t$ változásnak az egyes nyelvjárásokban. A t -zés mindenestre azokon a területeken indult el, és onnan terjedt szét, ahol az orosz kapcsolat a legintenzívebb volt.

Ebben a munkájában – több paraméter megvizsgálása alapján – Honti a Likr nyelvjárást a szurguti és a vahi közti átmenetnek, de a szurgutihoz közelebb állónak tartja. Ő a következőképpen sorolja be a keleti nyelvjárásokat:

legkeletebbiek									
V	Vj	VK	Vart	Likr	Mj	Trj	Tra	J	P
				szurgutiak					

Állíthatta-e valaki 1980-ban, hogy ezek a keleti hanti nyelvjárások? Legfeljebb azt lehetett mondani, hogy ezekről a helyekről vannak adataink. Bár Karjalainen négyéves kutatóútján elvileg bejárta az osztják nyelvterületet, de közel sem gyűjtött minden helyiségben. Meglehetősen esetleges volt, hogy hova jut el – attól függően, milyen volt az időjárás, milyenek az útviszonyok, a közlekedési lehetőségek. Likriszovóba is egy alkalmi fuvarral jutott el. Egy-egy helyen általában egy-egy adatközlővel dolgozott – tudjuk, hogy a felső-demjankai nyelvjárás rövidítésében (DN) az N betű az adatközlő, Narigin nevére utal, az alsó-demjankaiban (DT) a T viszont a Tajlakov nevére – ez is az adatok megbízhatóságát csökkenti.

Idézett tanulmányaiban Honti László nem utal arra, hogy a Karjalainen idejében rögzített helyzet mára megváltozhatott. Pedig bizonyára megváltozott. Az Ob mentén – Agrafena Peszikova közlése szerint – eltűntek a hanti települések, vagyis már nem beszélnek hantiul. Ott, ahol Karjalainen vartovszkojei nyelvjárási adatokat jegyzett föl, Nyugat-Szibéria egyik legnagyobb olajvárosa, a 250 000 lelket számláló Nyizsnyevartovszk terpeszkedik. Feltehetőleg VK és Likr adatokat sem lehet találni. A Trj és Tra rövidítéseket sem lehetne egy táblázatban szerepeltetni, mert ezek ugyanazon területen (a Tremjugan, más néven Trom-jugan vagy Tromagan folyó partján) eltérő időben feljegyzett adatokra vonatkoznak. A fenti táblázatot tehát a következő megszorításokkal lehet közölni:

a) Karjalainen a 19/20. század fordulóján kilenc gyűjtőponton szerzett információt keleti hanti nyelvjárásokról. Ezek a következőképpen viszonyulnak egymáshoz:

legkeletebbiek									
V	Vj	VK	Vart	Likr	Mj	Trj		J	P
			szurgutiak						

b) A Karjalainen által megismert nyelvjárások közül ma a következőkkel számolhatunk:

legkeletebbiek									
V	Vj			Mj			Tra	J	P
			szurgutiak						

c) Tudjuk azonban, hogy a szurguti területen is differenciáltabb a nyelvjárási kép. A Tromagan mentén lakók állítják, hogy nemcsak a szomszédos folyó, az Agan mentén beszélnek másképpen, de a Tromagan forrásvidékén és torkolatánál is. N. I. Tyerjoskin keleti hanti szótárában (1981) a feljebb felsorolt nyelvjárásokon kívül megkülönbözteti az Agan-torkolatit (uszty-aganszkij) és a Jugan-torkolatit is (uszty-juganszkij). Ő az 1950-es években gyűjtötte szóanyagát, azóta ismét két emberöltő eltelt, változhatott a helyzet. A legkeletebbi nyelvjárások között a vahi és vaszjugani mellett ma külön emlegetik az alekszandrovóit, legalábbis Andrej Filcsenko (http://www.policy.hu/filtchenko/khanty_language.htm) szerint.

Ma ilyenek láthatjuk a táblázatot:

legkeletebbiek							
Vj	alekszandrovói	V	Ag	J	Mj	Tra	P
			szurgutiak				

d) Csak hogy bonyolultabb legyen a kép, ott vannak a Szalim vidékére költözött jugani hantik, akikről nemrégén kaptunk hírt Ljudmila Kajukova révén. Ő azt is elmondta, hogy a Pim menti fiatalok nyelve sokat változott, főleg tempójában. Olyan gyorsan beszélnek, hogy az idősebb generáció nem érti őket. 2005-ben találkoztam egy fiatalemberrel a Tromagan felső folyásáról (Muravlenko városból), akinek alig értettem a beszédét, bár azt hinném, hozzá vagyok szokva a szurguti nyelvjáráshoz. A 20. században tehát nagy változások, átrendeződések, népmozgások történtek, nem csak az ipari fejlődés és az orosz ajkúak nagyarányú beköltözése miatt. Éppen ezért nem árt óvatosan fogalmazni, amikor a nyelvjárások/tájszólások/nyelvváltozatok felsorolásáról van szó.

5. Befejezés

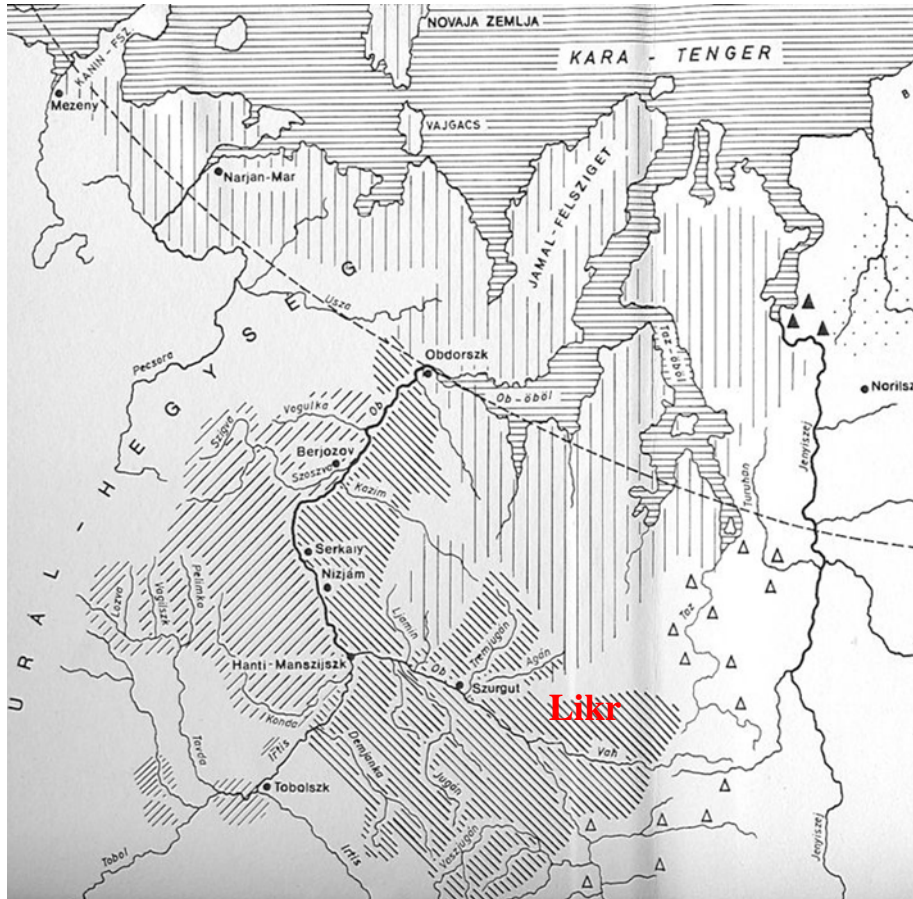
Karjalainen 20. század eleji expedíciója volt máig az egyetlen, az egész osztják nyelvterületre irányuló, szisztematikus gyűjtés – mindazokkal a kétségekkel, tévedésekkel és hiányosságokkal, melyeket fentebb felsoroltam. Az azóta eltelt, bő évszázadban sok változás történt. Egyes nyelvjárásokról bővültek az ismereteink, de átfogó, pontos képünk nincs az egész nyelvterületről. Schmidt Éva életének utolsó napjaiban elkészítette egy nyelvjárásgyűjtő projektum tervezetét (Schmidt 2008). Ez az egész obi-ugor nyelvterületre kiterjedő, jól felkészített, önkéntes gyűjtők hadát megmozgató vállalkozás lett volna. A Dialektológiai Központ pa-

píron létrejött, de rátermett szakmai vezető híján egyelőre nem tudott úgy működni, ahogyan Éva elképzelte. Pedig addig kellene feltérképezni a hanti nyelvjárásokat, amíg lehetséges.

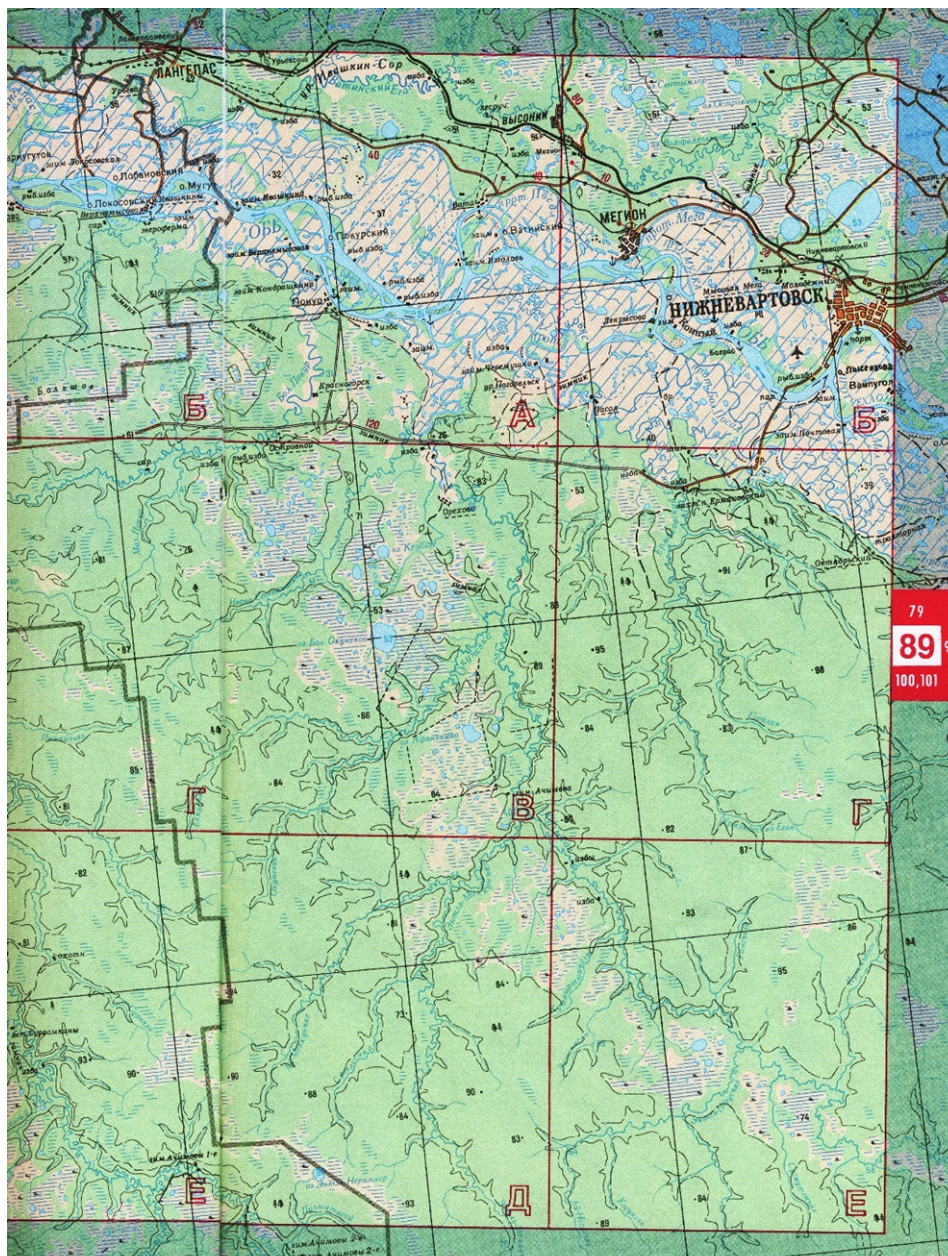
A tanulmányban említett hanti nyelvjárások rövidítései

oÉ	északi	oK	keleti
Kaz	kazimi	J	jugáni
Obd	obdorszki	Likr	likriszovszkojei
Ser	serkáli	Mj	kis-jugáni
Sur	suriskári	P	pimi
		Szal	szalimi
oD	déli	Szurg	szurguti
		Tra	tromagáni
DN	felső-demjankai	Trj	tremjugáni
DT	alsó-demjankai	V	vahi
		Vart	vartovszkojei
		Vj	vaszjugáni
		VK	verhnye-kalimszki

Függelék

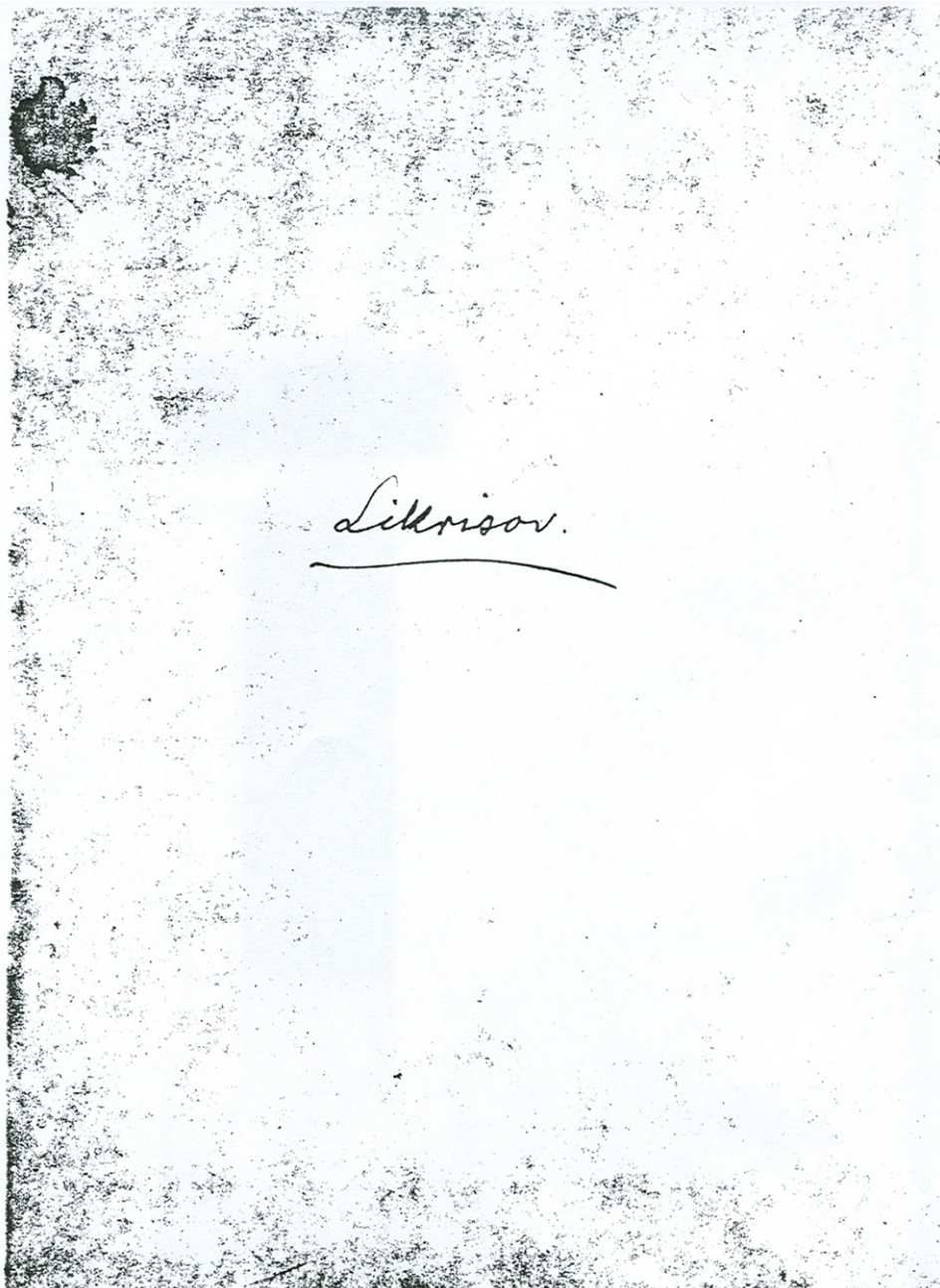

Likriszovszkoje falu elhelyezkedése (a térkép forrása Vértes 1990 – belső borító)

A Tyumenyi megye térképe (Andrejev 2007)

Mutatvány a Karjalainen-kéziratból:

Karhutapozs

dikorisov,

Karhun tapozs az tappogaiman nyjje-
 tiam. Ennen nyjkenitso pannen rin-
 nalle 5 okute tikkua (uras karhulla, 4 kinyom, -
 naaralle). Nyjkiessä veitrelli siten
 viikkolan ^{yläi kennyen} likket tallempain, sieed seiss-
 vat miehet kockavand sante na kime-
 ni, süts onca. - Pää jätetän nak-
 kien. Viestend & nyjkiessä ei lauleto.
 Pirtissä taldain hänessä lava, kät, perä -
 seinä vierelle niin eed karhun muk-
 katan ovesi. - Urospes kaulassa kaula =
 hiivi; naaralle hiivi päntän, sormuk-
 sia sormiin. Itse nalle peitötän 'pue-
 kin vaatussa. - Nyjkiessä katsotän
 onko "hiikkia" vaatussa: jos on, merkitsee
 se, eed karhun on syönyt ihmisen. Sella -
 sen karhun liha ei jydöd. - Nalle
 tules jätän lömpäjän ovoksi, liha syö. ^{Pää ei rikote.}
 lään. -

köntsij,

Karhulauvan osittuun pääkautt sil:
kettäin "kammalla", puisella tikulla, jossa
on pyrkäli. —

Henän stem (alkuun) kigis, (kalan) ^{naama}
kuisimm. —

Karhulauluja.

Sämseltij.

käin^uken i^uöis^u
tän^u tornia u^ug^uroset^uda
k^uant^uku^u d^uäy^uro d^uäis^umut^u
d^uäy^uro d^uäis^uon mi^ug^ut^uö^une
m^uyo^u k^uy^u t^uy^um^uän ^{u^uai^uäy^uki s^uäp^uki}
k^uant^uku^u s^uä^ut^u k^uör ^{u^uai^unen u^uari}
l^uün^uis^uä d^uäy^upas ^{u^uu^ug^uati u^umt^u}
k^uäin^uken i^uöis^u
n^uöis^um s^uäy^uö^ud
u^ug^ut^uö^us k^uät
t^uy^u t^uät i^um^uöis^um

laul.sane.

koponius roge

Irodalom

- Andrejev, V. [Андреев, В.] (2007), *Общегеографический Региональный Атлас. Тюменская область. Ханты-Мансийский и Ямало-ненецкий автономные округа*. ФГУП «439 ЦЭВКФ» МО РФ, Москва.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1967–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, 1–15. Lieferungen, Akademie Verlag, Berlin.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1981a), *Ostjakin kielen itämurteiden luettelo*. CIFU–5/VI: 95–100.
- Honti László (1981b), *Zur Frage nach der Herausbildung der Ostostjakischen Mundarten im Lichte der Lautgeschichte*. ALH 31: 87–106.
- Honti László (1999), *Az obi-ugor konzonzantizmus története*. *Studia uralo-altaica supplementum 9*. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik (1901–1903), *Matkakertomus ostjakkien maalta*. JSFOu. 19/3: 1–5.; 20/4: 1–5.; 21/5: 3–7.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik (1983), *Matkakirjeitä Siperiasta 1898–1902*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Vaasa*.
- Katz, Hartmut (1972), *Zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen*. ALH 22: 141–153.
- Katz, Hartmut (1973), *Noch einmal zur Frage der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen*. SFU 9: 273–290.
- KT = Karjalainen, Kustaa Fredrik – Toivonen, Yrjö Henrik (1948), *Ostjakisches Wörterbuch I–II*. LSFU X. *Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki*.
- Lakó György (1968), *Proto-Finno-Ugric Sources of Hungarian Phonetic Stock*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1963), *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény*. IV/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schmidt Éva (2005), *Jelentések Szibériából*. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Schmidt Éva = Ева Шмидт (2008), *Указания по языковому центру*. In: Рябчикова, З. С. и др. (ред.): *С любовью и болью... К 60-летию со дня рождения Евы Шмидт*. Полиграфист, Ханты-Мансийск. 87–101.
- Steinitz, Wolfgang (1980), *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus*. *Ostjakologische Arbeiten IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 117–141. *Első megjelenés: Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis, Series B, Linguistica 1. (1952): 15–39*.
- Tyerjoskin, Nyikolaj Ivanovics [Терёшкин, Н. И.] (1981), *Словарь восточнохантыйских диалектов*. Наука, Ленинград.

Vértes Edit (1983), Módszertani kísérlet. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.): Urálsztikai tanulmányok. (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére). ELTE, Budapest. 441–453.

Vértes Edit (1990), Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Tankönyvkiadó, Budapest.

Északi hanti énekek az 1980-as évek elején Schmidt Éva gyűjtéséből

Lázár Katalin

Schmidt Évával való személyes kapcsolatom valójában akkor kezdődött, amikor Éva 1980-ban megjelent a Zenetudományi Intézetben, és Vikár László professzor úrnak átadott egy 48 hanti és 3 manysi dalból álló gyűjteményt. Természetesen előbb is ismertem Évát, de ennek a gyűjteménynek a kapcsán ismert meg ő is engem. A hanti énekeket ugyanis megkaptam a professzor úrtól, hogy én foglalkozzam velük: neki elég volt a saját, több ezer dalból álló Volga-vidéki anyaga. A dalokat először is le kellett jegyezni...

A lejegyzésnek számos buktatója volt, többek között az, hogy milyen részletességgel történjen. Ez esetben a cél egyrészt az egyidejű, de más-más elvek szerint történő szöveg- és dallamszerkesztés tanulmányozása, másrészt énekelhető kották készítése volt, ezért nem olyan részletességgel készültek a lejegyzések, mint pl. A. O. Väisänen kötetében.¹ Väisänen lejegyzései tele vannak félkeresztekkel és fordított b-ekkel, amelyek negyedhangnyi eltéréseket jeleznek. A kották nemcsak arra alkalmatlanok, hogy belőlük a hantik visszatatulják dalaikat (az eleve nem lehetett cél, hiszen nincsenek ott a szövegek), hanem félrevezetők is, mert a kottakép olyan, mintha kromatikus zenei világról volna szó. 1937-ben, még a kötet megjelenésének évében Szabolcsi Bence írásában megjegyzi a lejegyzésekről, hogy Väisänen „az énekesek nyilvánvaló intonációs bizonytalanságait korrektúra és megjegyzés nélkül adja s így több helyen kromatikát sejtet ott is, ahol bizonyosan nincs (48., 105., 129. sz.)².

A lejegyzésekkel kapcsolatos másik probléma a transzponálás, amely a hanti lejegyzések esetében is célszerű, hiszen a pontos hangmagasságnak nincsen jelentősége. Az viszont rögtön nagy kérdőjel volt, hogy hova érdemes transzponálni a dallamokat. A magyar népzene kutatás nagyszerű találmánya, hogy a dallamokat közös záróhangra jegyzi le: minden dallam záróhangja a második vonalon lévő g hang, s így pl. rögtön látszik, hogy kis- vagy nagyterces dallamról van szó (előbbi esetben egy b, utóbbiban egy kereszt az előjegyzés). Csakhogy a hanti énekek

¹ Väisänen 1937.

² Szabolcsi 1937: 341.

esetében ez nem olyan egyszerű, mivel azoknak nincsen záróhangjuk, illetve ha van, az ingadozhat. Egy részüket persze le lehet jegyezni közös záróhangra, de mi legyen a többivel? Ezért igyekeztem a kérdést másképp megoldani, de mire eljuttam a megoldásig, már számos lejegyzés elkészült, amelyek átírása még várat magára. Mindenesetre az 1980-as gyűjtés dallamlejegyzései teljes egészében elkészültek, azoké is, amelyeknek nincsen szövege, illetve nincsen leírva.

A lejegyzésekkel kapcsolatban megjegyzem, hogy a dallamokról a kottákat magam készítettem, a szövegeket Schmidt Éva jegyezte le az 1980-as évek első felében, és ő írta a dalokhoz kapcsolódó ismertetőket is. A későbbiekben nem ért rá ezekkel foglalkozni; lehetséges, hogy a közlés előtt a lejegyzésen javított volna. A fordításokat és a jegyzeteket ugyancsak ő készítette, ezeket szó szerint idézem.

1. Az 1980-ban gyűjtött északi hanti énekeket asszonyok énekelték. Említsük elsőként a kaltiszjani születésű Anna Nyikityicsna Liszkovát, akinek dalai megjelentek a Schmidt Éva Könyvtár negyedik kötetében³: ő 12 éneket adott elő, de ezeknek egyikét manysi nyelven énekelt, ezért az említett kötetben csak 11-et jelentettünk meg. Liszkova asszony előadásmódjáról elsősorban azt kell megjegyeznünk, hogy a hanti énekesek között ő az egyik leginkább európai módon éneklő asszony (ha nem is az egyetlen). Hangja vonzó, énekeiben az európai hallgató is gyönyörködhet. A többiekhez képest jóval több díszítést használ.

Liszkova asszony énekei két- vagy hárommagúak, és mindig sorszerkezetűek (motivikus nincsen közöttük). A sorok többnyire szabályosan váltakoznak: AB AB AB stb., ABB ABB ABB stb., ABC ABC ABC stb. dallamegységeket alkotnak. A 11 ének között csak egy van – a hárommagúak között –, amelyben az ABC mellett ABCC dallamegységek is előfordulnak. A szövegek viszont nem a dallamegységekkel egyenlő hosszúságú, két- vagy háromsoros egységekből épülnek föl, és a dalok túlnyomó többségében a szövegegység befejező sora lehet a dallamegység kezdő vagy középső sora is. Mivel a szöveg és a dallam egységeinek határai nem esnek egybe, strófikus dallamokról nem beszélhetünk, inkább azt állapíthatjuk meg, hogy a dalok átmenetet képeznek a fejlettebb, rögzült, strófikus formák felé. A dallamok már strófikusnak tekinthetők, a szövegek azonban nem: bennük a hanti énekköltés archaikus formái érvényesülnek akkor is, amikor a téma nem archaikus.

Ilyen pl. a szárnyas Zojáról szóló ének. Témája, hogy a dal költőjét, Zoját kiűntették, mert olyan eredményesen vadászott, mint egy férfi. Ennek alkalmából repülőgépre ült, elvitték Hanti-Manszijszkba, ahol megtartotta beszédét, megkapta a jutalmat, majd ismét repülőgépre ült és hazament. Mindez egy csöppet sem

³ Lázár – Sipos (szerk.) 2008.

nevezhető archaikusnak, de a költés, a megfogalmazás olyan, mint bármely hagyományos témájú énekben. A továbbiakban Schmidt Éva fordításából idézek részleteket.

A szövegben hemzsegek a parallelizmusok, pl.: „*a magam nagyságú sok nő között, a magam magasságú sok férfi között*”, ti. ő is vadászott. Az utóbbiról (a „*magam magasságú sok férfi*”-ról) biztosan lehet tudni, hogy csak a parallelizmus miatt van ott, hiszen a kitűnő női vadásznak éppen azért volt jelentősége, mert a férfiakat elvitték háborúzni. A repülőgép neve nemcsak szárnyas hajó (ami a mindennapi beszédben), hanem „*apám-se-ülte szárnyas hajó, anyám-se-ülte szárnyas hajó*”. Hanti-Manszijszk neve „*Kis orosz emberrel vegyes város, kis osztják emberrel vegyes város*”.

Egyéb, a hagyományos énekek szövegében használatos kifejezések is vannak benne. Ezek egy része megtalálható a kottában bemutatott részletben, a magyarázat pedig Schmidt Éva jegyzeteiben. Nem szerepel a kottában pl. Zojának a munkateljesítményéről szóló beszámolója, ami a szövegben „jó vadat kerestem(ról szóló) jó beszédem”. A jutalomról így szól a szöveg: „Ennek utána / a szovjet nagy jó hatalom / ezer rubel kis pénz(érmével) / engem meg is ajándékozott, / jó vadkereső jó puskával / Zoját, meg is ajándékozott”. A kotta a 36 soros énekből az 1–16. sorokat tartalmazza (hang: AP 12189b)⁴.

[tõχ]- təŋ zə - ja, (γ)a-re - mə - tə - m(a),
Szárnyas Zoja, énekelek,

mār - kəŋ zə - ja, (γ)a-re - mə - tə - m(a):
szárnyas Zoja, énekelek:

ka - sə - m(ə) jō - χan jām jīŋ - kem - na - (γa)
Kazim folyó vizemnél

(īn) tō - wat - tem ke (γ)ar ne kut - na - (γa),
a magam-nagyságú sok nő között,

⁴ Zárójelben tüntetjük fel az egyes kottákhoz tartozó hangfájl nevét.

pă - tat - tem ke (γ)ar χu kut - na - (γa)
magam-magasságú sok férfi között

kut - təp art χu tut' - t'ij - təm
közepes férfi által (haza)hordott

(in) wur-ti - jem wə - jə te - tən an - tə - p(a)
vörös vad(prémnal) teli övet

ma - le tut' - t'i - γa - te - m(i - ši ja),
én (is) (haza)hordok,

kut - təp art χu tut' - t'ij - təm
közepes férfi által (haza)hordott
Ezért hát

sə - wə - t(a)s - koj un jām laś - na - (γu)
a szovjet nagy jó hatalom

a - sém ən tet' - təm tōχ - tən χə - p(a - γu),
apám-se-ülte szárnyas hajóra,

ən kem ən tet' - təm mār - kən χə - p(a)
anyám-se-ülte szárnyas hajóra

zə - ja ši tet' - t'i - γa - me - m(i - ši ja)...

Schmidt Éva jegyzetei:

1. sor: szárnyas Zoja: a szerzőnek ezen utazásból származó, valószínűleg az ének alapján is elterjedt ragadványneve.

6–7. sor: közepes férfi által (haza)hordott vörös vad(prémme)l teli öv: az elejtett kisebb prémes vadat az övükre akasztva viszik haza a vadászok.

10. sor: *würtijem: pítijem* 'fekete' helyett hibásan.

Biztató jelenségnek tartom, hogy ismerünk mai témákról költött énekeket, amelyeknek szövege megfelel a hagyományos népköltészeti stílusnak. Azt jelenti, hogy a hanti énekköltés, a hanti énekek fennmaradhatnak megváltozott környezetben, megváltozott viszonyok között is. A többes szám használata nem véletlen: ismerünk más olyan éneket is, amely hagyományos stílusban szól mai problémáról.⁵

2. Schmidt Éva Tugijaniban és Peregrjobjojében gyűjtött még 6 asszonytól, akik közül hárman tugijaniak, ketten pastariak és egy razani. A tugijani asszonyok közül Vera Grigorjevna Kosztyina Éva egyik legkedvesebb adatközlője volt. Tőle 9 éneket vett fel; ezek meghallgatásakor kitűnik, hogy az ő előadásmódja határozottan különbözik az előző két asszonyétól. Az általa énekelt egyik dal érdekessége, hogy férfi egyéni ének: a hanti asszonyok ugyanúgy énekelhettek férfi egyéni éneket, ahogy pl. a magyar asszonyok katonadalokat. Schmidt Éva jegyzete szerint:

[az éneket] ... a Tugijani falusi Afanaszij Alekszejevics Griskin szerezte néhány évvel a II. világháború után. Első felesége Lukerija volt, akitől két gyereke született. Mikor behívták frontszolgálatra, fogadalmat tett a falu fő bálványának, hogy ha épségben visszatér, lovat áldoz neki. A Tugijaniból besorozott férfiak többsége elesett a háborúban, a szerző azonban épen hazakerült. Ígéretét nem tartotta be, viszont elhagyva feleségét újra nősült Pastari faluból, és (a bálványok bosszújától félve?) nem hozta át nejét szülőfalujába, hanem maga költözött át hozzá. Második feleségétől három gyereke volt. Kb. 20 év múlva halt meg Pastariban. Az adatközlő közeli rokona a szerzőnek, az éneket a rokonságban többen is ismerik.

A 49 soros énekből a kotta a 6–15. sorokat mutatja be (AP 12191b).

⁵ 1990-ben a vanzevati Jekatyerina Moldanova a szibériai kőolaj-kitermelés okozta környezetszennyezésről énekelt a Zenetudományi Intézetben.

...Λα - Λ'αη pān - ta - (γφ) tuw - me - mḗ - n(ḗ)

...háborús útra vitésemkor

šī ti lō - pi - (γφ) - γi - jə - Λ(ḗ) - me - m(ḗ),

így szóltam,

pu - šə-η(ḗ) pān - ta - (γφ) tuw - me - m(ḗ) - n(ḗ)

hadí útra vitésemkor

šī ti lō - pi - (γφ) - γi - jə - Λ(ḗ) - me - m(ḗ):

így szóltam:

Λα - pət tɔ - rə - m(u) (γ)ar a - ki - (γφ),

"Hét isten, sok (bálvány) bácsi,

ĩ n(ḗ) χḗt tɔ - rə - m(u) (γ)ar a - ki - (γφ),

hat isten, sok (bálvány) bácsi,

mă - nem Λaw - Λi - (γφ) Λə - Λə - n(i - nḗ)!

engem őriztetek!

jīΛp kɔr - təη ne - (γφ) (γ)āη - ki - (γi) - je - m(ḗ),

Novinszkije (falusi) nő anyácskám,

āη kem tā - jə - m(u) kă-t(ḗ) jəš - ηə - Λa - m(ḗ)

anyám szülte két kezem

tă - Λə-η(ḗ) - te - Λə - n(ḗ) jōχ tu - wa - Λə-n(ḗ)...

ép-egészségben hazahozták...

Schmidt Éva jegyzetei:

1. sor: *háborús útra vitetésemkor*: mikor a frontra vitték.
5. sor: *hét isten sok (bálvány) bácsi*: Tugijani bálványaira utal.

3. A hanti énekek kutatása szöveg nélkül lehetetlen, úgy is fogalmazhatunk, hogy nem tanácsos. A szövegek nélkül a dallamok többsége tagolhatatlan, illetve a magyar népzenei tapasztalatok birtokában helytelenül tagolnánk. Erre jó példa, amikor dallamokat másolunk egy-egy előadáshoz; az Intézet munkatársa (aki már sok ilyet hallott és sokszor másolt) az esetek többségében máshol akarja elvágni, befejezni a példát, mint ahol a sornak a vége van, és külön kell kérni, hogy a levegővétel és a sort befejező egy-két szótag még legyen ott.

A magyar népzében ugyanis többnyire ereszkedő a dallamvonal, és az énekesek a sor végén vesznek levegőt. A hanti énekesek esetében más a helyzet: a sor végén lehet felugrás, az énekesek túlnyomó többsége pedig nem a sor végén, hanem előtte, valahol a sor közben vesz levegőt. Példánk az 1980-as gyűjtésből származik, ennek az énekes is Vera Kosztyina, mint az előző éneké. Schmidt Éva jegyzete szerint:

(...) az éneket Anyiszja Jakovlevna Petnyikova, Szureji falusi asszony költötte a háború alatt. Szülőfalujában élt 1965-ben bekövetkezett haláláig. Énekét újabban mulatozás közben éneklük, de a háború alatt, amikor nem volt szeszital, egyszerű időtöltésként énekelték a nők.

A 43 soros énekből a példában a 10–18. sorok szerepelnek. Az ingadozó hangmagassággal egy melizma második hangjánál találkozunk, amely egy nagy szekundot, egy kis tercet, a hangzó példában leginkább a kettő közötti hangközt lép lefelé. A leírásban mindenhol nagy szekund lépés szerepel.

A dallamot könnyű úgy értelmezni, hogy a legalacsonyabb hangon végződik a sor, utána az énekes levegőt vesz, és kezdi a következő sort. A szöveg azonban egyértelműen mutatja, hogy a felugrás még a dallamsor végéhez tartozik, és csak utána következik a másik sor eleje (AP 12190d).

...wew - Λi - (γφ) jəš - pi χφ - Λəm a - j(φ) (γ)e - wi,
 ...gyenge kezű három kis lány,

wew - Λi - (γφ) kur - pi χφ - Λəm aj e - wi
 gyenge lábú három kis lány

sot wes - le - (γφ) ní jəm pφ - tə - η(φ) ru - wa,
 száz víziszörnny rombolta zajló vizű martra,

(γ)ar wes - le - (γφ) ní jəm pφ - tə - η(φ) ru - wa,
 sok víziszörnny rombolta zajló vizű martra,

pφ - tə - η(φ) ru - wa χφ - ηi - (ji) - je - wa
 zajló vizű martunk partjára

nīk kī - le - (γφ) šφ - ši - γiΛ - t(i - je) - wi - je,
 ha lesétálunk,

īj jə - š(φ) taw - Λəη χφ - Λə - m(u) (γ)e - wi,
 keze egyívású három lány,

īj ku - r(φ) taw - Λəη χφ - Λəm e - wi
 lába egyívású három lány

Λap - te - Λ(φ) sφr - ti ku - Λ(φ) jeη - ki - je...
 hét arasznyi vastag jeget...

Az ismeretlen vagy lejegyzetlen szövegű felvételek tehát kutatásra alkalmatlanok: Vikár lelkesedése 1980-ban a lejegyzett szövegű, kutatható gyűjteménynek szólt.

4. A következő gyűjtésre 1982-ben nyílt mód, Schmidt Évának ekkor sikerült újra elutaznia az északi hantikhoz. Vikár László professzor annyira lelkesen fogadta az 1980-as páratlan értékű felvételeket, hogy Éva 1982-ben már több mint kétszer annyi (123) éneket vett föl, és azok szintén a Zenetudományi Intézet archívumába kerültek. Ebből az anyagból 34 szöveg és 45 dallam van lejegyezve: ez valamivel több, mint az anyag egyharmada. A szöveg nélkül lejegyzett 11 dallam közül 7 hangszeres (dorombon, illetve *nar s juχ*-on játszott) dallam, 4 pedig olyan ének, amelynek szövege nincsen leírva. Az előbbieken alapján kijelenthető, hogy ennek a négynek és a többi lejegyzetlen dallamnak semmivel nincs nagyobb jelentősége, mint az archívumunkban lévő ismeretlen szövegű felvételeknek.

Mindenesetre 34 ének 1982-ben is gyarapította a felhasználható anyagot, s ezek dallamjegyzése is elkészült. (Néhány olyan dallamot is leírtam, amelynek nincsen szöveglejegyzése, abban reménykedvén, hogy egyszer kapok hozzá szöveget, de nem kaptam.) A leírt szövegek többségét (a 34-ből 28-at) Schmidt Éva ellátta nyelvészeti és néprajzi jegyzetekkel, és le is fordította. Nem készült el azonban 6-nak a fordítása, és azokhoz jegyzetek sincsenek.

1982-ben Éva Tugijaniban, Polnovatban és Vanzevatban gyűjtött. A 72 éves tunzingorti születésű Marija Jefimovna Szmolina asszonytól 1, az 58 éves Anna Mihajlovna Griskinától pedig 2 ének szövegét jegyezte le.

Következő példánk Szmolinától egy férfi egyéni ének részlete. Schmidt Éva jegyzete szerint az énekes költötte az 1940-es évek elején.

Az eddig ismertté vált obi-ugor folklórban a jelen ének az egyetlen bizonyítéka annak, hogy egyéni éneket más személy nevében is lehetett szerezni. Az ének keletkezésének története a következő. A szerző férje elment csónakon a Kis-Szoszva mentén feljebb fekvő vadászterületére és az ott álló nyári vadászházba. Marija Jefimovna és 12 éves fia otthon maradtak Tunzingort faluban, ide várták vissza a családfőt. Az érkezés napjának reggelén a kisfiú kitalálta, hogy szerezzenek éneket az apja nevében. Először megfelelő dallamot kerestek, ezt hamar meg is találták egy régi egyéni ének motívumában. A délelőtt folyamán Marija Jefimovna nagyjából kialakította a szöveget, együtt énekelgették a kisfiúval, hogy szépen kicsiszolódjék, mire a családfő hazaér. Később a fiú dombrán is gyakorolta, mikor Szmolin megérkezett alkonyatkor, már hangszeres kísérettel adták elő neki. Az ének megnyerte tetszését, meg is tanulta, de a gyűjtés folyamán eszébe sem jutott saját énekeként előadni, annál kevésbé, mivel maga is szerzett ennél

hosszabb egyéni éneket. Marija Jefimovna mint saját szerzeményét énekelte el „Férjemnek csinált énekem” megjelöléssel. Az ének tipikus férfi „úti ének” (az ehhez hasonlókat néha „vadászének” néven említik a gyűjtők), közismert formulákból összeszerkesztett, laza, impresszionisztikus szerkezettel.

A 80 sorból a kotta az 1–14. sorokat tartalmazza. A dallam sorszerkezetű, kétféle sorból áll; a B sorokat az énekes vagy megismétli, akkor ABB dallamegység jön létre, vagy nem, akkor a dallamegység csak AB. A szövegegységek határai nem esnek egybe a dallamegység hatáiraival, itt tehát sem a dallam, sem a szöveg nem strófikus (82PO27).

ij ja (γ)a-ri - jo - (γ)ij - te - m(o) - (γ)i-je - (γ)o,
ij ja, énekelem,

(γ)ī - n(a-γo) lö - pi - (ju) - γijt - tem - i - je - (γo):
mondom most:

in we - ti - je-m(ə) tōχ - tə - p(u) tōχ - təη jām χə - p(o)
öt keresztfájú keresztfás jó csónakba

(χ)oj-ka šī te - śa ta - mem - i - je - (γo),
(én,) férfi, bekészülöttem, íme,

in naη - ki - jen ju - χə - (jo) we - laη tup
vörösfenyő fából (való) ... evezővel

oj ka šī tet' - t'i - γij - mem jō - i.
(én,) férfi, beültem, íme.

nőχ si - jen pu - ni - (jo) śu nōη jō - χan
Cobolyprém vadászszerecsés folyón

ma sā - r(a - γo) to - wət - ta - tem - i - je - (γo).
evezgetek én csak.

kāt-ηi - jem lu - ηə, pī - r(u) - pī - r(u),
Két vadászkutya, nosza-nosza,

kāt - ti - jem lu - ηi - (ju) pān - na - (wə) wuj - mem.
két vadászkutyát magammal vittem.

χῶτ - ta - (γo) τῶ - wət - ta - tem - i - je - (γo)?
 Hová (is) evezgetek?

še li - jem wō - χi - (ju) šan-šan a - ke - m(o),
 Színezüst térdes (bálvány) bácsimhoz,

mō - ri - jem wō - χi - (jo) šan-šan a - ke - m(a),
 erős ezüst térdes (bálvány) bácsimhoz,

(γ)a - ki - jem χῶ - ša (γo) mā - ni - γijt - te - m(o).
 bácsikámhoz mendegélek.

Schmidt Éva jegyzetei:

7. sor: cobolyprém vadászszerencsés folyó: a Kis-Szoszva éneknyelvi neve.

9. sor: *pīr-pīr*: kutya hívására használt szó.

10. sor: két vadászskutyát magammal vittem: Szmolin két vadászskutyájának köszönhetette sikereit, nagy becsben tarotta őket. (NB. Sikeres vadászat után szokásban volt a kutyákat „megvendégetni”, azaz mindenből adni nekik, amit az emberek fogyasztottak étkezésnél – beleértve a szeszesitalokat is.)

12. sor: *ῥωῶς ὄγκα*⁶: 'Halászósas öreg', Szmolin bálványa.

5. 1982-ben Schmidt Éva férfiaktól is vett föl énekeket. A lejegyzett énekek közül egyet az 55 éves Joszif Alekszejevics Griskin énekelt. (A lejegyzetlenek között jócskán akad még általa énekelt anyag.) Az ének szövegéről és műfajáról Schmidt Éva jegyzetét idézem.

[Az ének] (...) medveünnepi bábszínjáték éneke Tugijani faluból. Az énekesnek és feleségének hozzáfűzött magyarázata eléggé zavaros. A színjáték a falu legmagasabb rangú bálványszellemének, a pőr frátriájú Griskinek által birtokolt *χᾶρεη ἰκι* 'Erdei öreg'-nek a kultuszához tartozik. Az énekes tulajdonképpen nem szerepel a színjátékban. A medveünnepi ház közepén

⁶ A DEWOS (1324) szerint a szóban nem palatalizáltak a szibilánsok (manysi megfelelőjében sem), illetve az első szótagi vokális is eltér (a szerk.).

felállítanak egy kb. ágy nagyságú deszka emelvényt, ennek közepén helyezkedik el az a férfi, aki a bábokat mozgatja. A bábokat 40 cm hosszú, kereszt alakban összeillesztett rudakból csinálják, melyekre megfelelően kis méretű ruhát húznak (a kereszt szárai a bábuk karjai). A bábuk mögé áll a bálványszellemmel öltözött szereplő, és mozdulatlanul nézi, ahogy a bábuk „táncolnak”. A színjáték igen ősi, jelentése már nem egészen világos az előadók részére sem. Magyarázatok szerint a bábuk hét kisfiút személyesítenek meg, akik az Ob felső folyása felől érkeztek, hogy az ünnep alkalmával eljárják a bálványszellemmel szóló táncot. A hátuk mögött álló Erdei öreg azt figyelni, hogy a táncot, ill. éneket jól adják-e elő. Joszif Griskin a magyarázat során többször is 6 gyereket említett: a hetedik szereplő maga a bálványszellemmel. Tugijaniban ugyan nem mondták, de más falvakban igen, hogy az Erdei öregnek (mint oly sok más bálványnak) 6 testvére van, ill. összesen 7 ilyen nevű bálvány ismeretes. A kis-szoszvai Grigorij Szmolin szerint a legöregebb köztük (esetleg az apjuk) a Kis-Szoszvánál lakozik, tehát Tugijani falunál jóval délebbre. A színjáték talán a bálvány déli eredetével kapcsolatos. Származási helyéről érkeznek a valaha hozzá tartozott népesség képviselői, hogy tiszteletüket tegyék. (?) Az éneket rendkívül méltóságteljes, emelkedett stílusban adta elő az énekes.

Az ének dallama archaikus trichord. Szerkezete kötetlen, nem szerveződik sorokba vagy motívumokba, akkor sem, ha a szövegnek megvannak a sorai. Azok is különböző hosszúságúak (82TU51).

i - (χ)i - je - (γo)

mō-Λ(ə) χα - (ju) lō - pi - γιλ - tem - i - je - (γo):
A múltkor mondom:

Λan - te - η(u) (ə) sō - pə - r(ə) te - Λa - η(u) χo - tə - η(o),
Táplálékos sóper-ezüsttel teli házban,

ku - r(ə) - ηa - Λ(u) wənt ši - wə əms ma - η(u) [χot]i - je - (γo)
lábás ... ülte házban

χos χo - r(u) χoχ - Λə - m(ə) Λan - tə - η(o) (γ)a - sí (jə)
húsz rénbika futotta táplálékos Obunk

num - pe - w(o) χō - sí (jə)
felső folyásánál

χῶ - j - te - w(ῶ) (γ)ῶm - si - (ju) - Λῶ - ta - Λ(u) - (γ)i - sí (jῶ)?
kicsodánk lakozik?

sor - ní (ju) χᾱ - le - w(ῶ) wᾱt - ma - η(u) - γa) pῶ - χ(ῶ).
Arany sirály(ként) (széltől) fűtt fiú.

šā - n - šə - η(u) kῶr - ti - (ju) šān - šem χῶ - sí (jῶ) (tə)
Hátas falum háta mögött

jῶ - šə - Λ(u) nῶ rə - χ(ῶ) Λapt a - j(ῶ) pῶχ - na - (jῶ),
keze zsenge hét kis fiú,

Λi῱w pa - (ju) ja - ki - (jῶ) Λῶ - te - Λ(u) - (γ)i - sí (jῶ).
ők táncolnak hát (neki).

Λa - pῶ - t(u) nᾱw re - m(u) jā - mi - (ju) (ə) kῶ - sa) (jῶ),
Hét gyermek jó gazdája,

šā - n - šə - η(u) χῶ - ji - (jῶ) šān - ši - je - (je)Λ - ni - (jῶ)
hátas ember hátuk mögött

tῶr - me - n(ῶ) χῶ - wi - (jῶ) Λapt a - j(ῶ) nᾱw re - m(ῶ)
istennek tetsző hét kis gyermek

kῶ - sa) (ju) χῶ - ja - (γῶ)
gazda-embereként

χῶj - ta - Λ(u) (γ)ῶm - si - (ju) - Λῶ - ta - Λ(u) - (γ)i - sí?
kicsodájuk áll?

Schmidt Éva jegyzetei:

3. sor: *táplálékos sóp r-ezüsttel teli ház*: a medveünnepi ház. A sor első szava valószínűleg tévedés, általában folyók jelzőjeként használatos, nehezen érthető, miként vonatkozhat fémmre.

4. sor: *lábás ... ülte ház*: szintén a medveünnepi ház egyik kifejezése, az énekes a sor közben meg is jegyezte: *məjpər, wante, aλs̄ li šiti* 'a medvét, látod, így nevezik'. A szöveg feldolgozásában segítő polnovati Marfa Nyomiszova szerint azonban *kūrḡaλ* 'lábás' = 'gyökeres', *wqḡsi(wq)* 'erdei fenyő', a frázis értelme számára nem világos.

8. sor: *Arany sirály(ként) (széltől) fűtt fiú*: az Erdei öreg bálványszellem éneknyelvi neve. Utótagja eredetileg *χq* 'férfi', a *pöγ* 'fiú' szó csak kedveskedést hivatott kifejezni.

6. Az 1982-ben gyűjtött, lejegyzett szövegű és dallamú anyag túlnyomó többsége Grigorij Prokopjevics Szmolintól származik, aki a Kis-Szoszva melletti Tunzingortban született. A gyűjtés idején 75 éves volt, igen nagy tudású énekes gazdag repertoárral. Abba természetesen beletartoznak egyéni énekek is, de főleg medveünnepi és bálványénekeket énekelt; a medveünnepi énekek közül a bálványénekeken, bálványidéző énekeken kívül színjátékéneket is. Előadott olyan énekeket is, amelyeket ételáldozatkor énekelt az Arany Fejedelemnek, vagy a tunzingorti Halászsas-öreg bálványszellemnek, illetve más bálványszellemeknek (ezek az ételáldozathoz való megidéző énekek).

Elsőként egy női egyéni éneket mutatok be. Az ének szövegéről és műfajáról Schmidt Éva jegyzetét idézem.

Az adatközlő nem ismeri az ének szerzőjét, úgy véli, hogy egy Novinszkije (*jīλp kqrt*) falusi nő költötte még a múlt század második felében (*karja, jīs ōt ar. šaišas̄et ut m pōraj n ut m ar* 'Régi, a régiek éneke. A nagyanyja életének idejében volt ének'). Egyszerű női énekként adta elő, de a szerző és az ének keletkezésének ismeretlensége, valamint a szöveg kissé erotikus jellege esetleg arra utal, hogy medveünnepi színjáték-énekként is szolgálhatott. (Az egyéni énekek ritkán őrződnek meg három nemzedékig, különösen, ha keletkezésük körülményei is elfelejtődnek.)

Grigorij Prokopjevics itt bemutatott énekének dallama sorszerkezetű, kétféle sorból áll, amelyek nagyon szabályosan váltakoznak, végig AB AB rendben: a két sor második fele egyébként azonos, csak az első felében van különbség. A szöveg azonban itt sem strófikus: a 3, 5, 6 stb. soros szövegegységek nem illeszkednek a kétsoros dallamegységekhez (82PO13).

waś - ka - (γə) ja - je - m(a), ja - je - m(a) waś - ka,
Vászka bátyám, bátyám, Vászka,

χu - we - m(a) tay - tep tí - nə - η(a) (γ)ə - təη
hosszú várakozás jó végével

χōj - te - m(a) tay - tí - (ji) - γijt - te - m(a) - (γ)i - je?
kicsodámat várom?

wōχ - je - m(a) nur - pi - (ja) nurη kā - t(a) wet - ra,
Fém fogójú fogós két vödröt,

kart' - je - m(a) nur - pi - (jə) nurη kā - t(a) wet - ra
vas fogójú fogós két vödröt

(γ)ej mu - j(a) wuj - ti - (ju) - γij' - me - m(a) - (γ)i - je,
(én,) lány, elveszek,

wet - je - m(a) tuj - pə tu - jə - η(a) kāt jəš
ötujjú ujjas két kézzel

āηk mu - j(a) kat - ti - j(ə) - γij' - me - m(a) - (γ)i - je.
(én,) anya, megfogom.

tan - te - η(a) (γ)a - si - j(ə) māt jā - m(a - γa) jur
Táplálékos Ob mély jó medréhez

nīk tō - m(a) šu - ši - (jə) - γij' - me - m(a) - (γ)i - je,
lesétálok,

nīk tō - m(a) jōχ - ti - (jə) - γij' - me - m(a) - (γ)i - je,
leérkezem,

nu - me - m(a) (γ)as χu tīn jīn - k(ə) pe - ta
felső Ob drága vidéke felé

pön - šə - m(a) šum - šə kät jä - m(a - γa) sem
érett ribizke két jó szemmel

χōt tō - m(a) wan - ti - (jə) - γijt - te - m(a) - (γ)i - je...
végignézek...

A példa vége felé kétszer is történik elég nagymértékű lecsúszás, majd visszaáll az eredeti hangmagasság: ezt valószínűleg nem az énekes adta így elő, hanem az áramingadozás következménye.

Schmidt Éva jegyzetei:

6. sor: *ej*: *ew* helyett.

8. sor: (*én*,) *anya*: a *nő* szó parallel szava; a hősnőnek nincs gyereke.

7. Következő példánk szintén Grigorij Prokopjevics éneke. Ennek a dallama is kétféle sorból áll, és a 131 sor nagyon szabályosan váltakozik AB AB rendben. Mivel azonban páratlan számú sorról van szó, az utolsó sor A, és az énekes kísérletet sem tesz arra, hogy „befejezze” az éneket (pl. egy töltőszótagokra énekelt B sorról). A szövegegységek az előző dallamhoz hasonlóan itt is jóval hosszabbak, mint a dallam kétsoros egységei. Ha több is a páros számú sorból álló szövegegység (tehát több kezdődik az A sor dallamára és végződik a B sor dallamával), az még mindig nem jelent strófaszerkezetet: ha páratlan számú szövegsor alkot egy egységet, és utána több páros számú szövegsorból álló szövegegység következik, akkor azok B dallamsorral indulnak, és A dallamsorral végződnek. Grigorij Prokopjevics majdnem mindig az utolsó szótag előtt vesz levegőt. Az ének műfajáról Schmidt Éva jegyzetét idézem.

Az éneket a medveünnep egyik estéjének második, szórakoztató részében adják elő. A műfaj megjelölése feltételes: az adatközlő először *tānəttəp* ’medveünnepi színjáték’-nak nevezte, de később hozzátette, hogy az eseményeket nem jelenítik meg és nem táncolnak hozzá, hanem egyszerűen kiáll egy férfi és elénekli az éneket (*tām ən* ’*jakta*; *āt ar* ’ezt nem táncolják; egyszerű ének’).

A dallam A sora erősen hasonlít az előző ének A sorára, a B sor azonban egyértelműen jelzi, hogy ez egy másik dallam. A 131 soros énekből a kottában a 17–30. sorok szerepelnek (82PO14).

..(χ)e - nə - m(ə) - tə ne jə - ši - je - m jām jīt
...Növekedő nő kezecském jó izülete

e - wə mu - j(ə) (γ)en - mi - χjīt - tem - i - je,
(nekem,) leánynak, megnövekszik,

(χ)e - nə - m(ə) - tə ne kur - jem jām jīt
növekedő nő lábacskám jó izülete

e - wə mu - j(ə) (γ)en - mi - χjī' - mat - i - je,
(nekem,) leánynak, megnövekedett,

pö - n(ə) - šə - m(ə) nō - χə (χ)ī - n(ə) jām ət ŋe - m(ə)
érett húsom jó vége

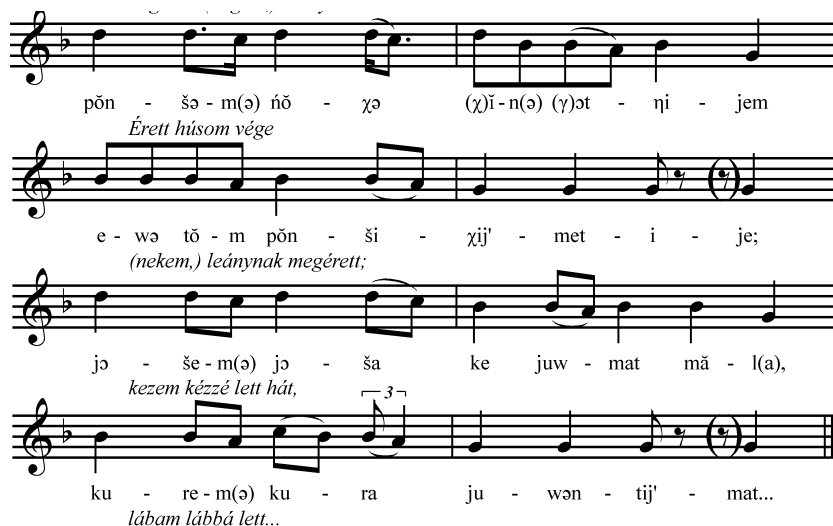
(γ)e - wə mu - j(ə) pōn - ši - χjī' - mat - i - je.
(nekem,) leánynak, megérett.

tan - təŋ ná - ras pel - ka - t(a) naj,
Táplálékos Nyarasz melléki úrnő,

pel - ka - t(a) na - j(ə) tām äŋ kem - na
melléki úrnő anyám

ju - mi - je - m(ə) ju - χi - (jə) meγ - ra (j)ən - təp
zelnicefa bordájú bölcsőben

e - wə mu - j(ə) nō - χət - tij' - mem - i - je.
ringatott (engem,) leányt.

pōn - šə - m(ə) nō - χə (χ)ī - n(ə) (γ)ot - ηi - jem
Érett húsom vége

e - wə tō - m pōn - ši - χij' - met - i - je;
(nekem,) leánynak megérett;

jə - še - m(ə) jə - ša ke juw - mat mā - l(a),
kezem kézzé lett hát,

ku - re - m(ə) ku - ra ju - wən - tij' - mat...
lábam lábbá lett...

8. Grigorij Prokopjevics énekei között archaikusabb dallamokat is találunk. Következő példánk műfajáról Schmidt Éva jegyzetét idézem:

A medveünnepi keltőéneket az ünnepség minden napjának reggelén változatlan formában elénekli valamelyik résztvevő férfi, gyakran az, aki elsőnek ébred fel. A „reggeli ének” műfajmegjelöléssel ellátott keltőének az északi obi-ugorság egész területén ismeretes, dallama és szüzséje az átlagnál egyöntetűbb. A jelen ének záró része a medvét kikísérő énekekre emlékeztet.

A változatok dallamának egyöntetűsége több változat hiányában nem állapítható meg. Ennek a változatnak a dallama egysoros hexachord. A 69 sorból a kotta az 1–11. sorokat tartalmazza (82PO32).

uj s̄η - ka, s̄η - ka - ja, s̄η - ka - ja,
Állat, ébredj, ébredj, ébredj,

wəj s̄η - ka, s̄η - ka - ja, s̄η - ka - ja!
állat, ébredj, ébredj, ébredj!

ser un - tə sə - təŋ suŋ ut - men iʃ na,
Sűrű erdő boldog sarkában élted idején,

mör un - tə sə - təŋ suŋ ut - men iʃ na
sötét erdő boldog sarkában élted idején

töχ-təŋ sət a - r(ə) wə - j(ə) kīt-tə jet - pə - na,
szárnyas száz sok állat felkelte előtt,

ku-rəŋ sət a - r(ə) wə - j(ə) kīt-tə jet - pə - na
lábás száz sok állat felkelte előtt

wəj na - wər - mi - jət - ten, i - jət - ten,
szökdelet (te,) állat,

wəj jāŋ - χi - γi - jət - te - n(ə), (γ)i - jət - ten.
járkáltál (te,) állat.

χän - tə χu χu - ləŋ χət (χ)oms - ten kut - na,
Osztják ember piszkos házában ültöd közben,

χän - tə χu χu - ləŋ χət in tī - pen - na
osztják ember piszkos házának belsejében

wəj wö - jəm - ti - jət - men, (χ)i - jət - me - n(ə)..
elszenderedtél (te,) állat...

Schmidt Éva jegyzetei:

1. sor: *uj*: < vogul *ūj* 'állat' (az adatközlő vogulul is tudja az éneket, ezért tévesztette el az első szót).

7. sor: *szökdelet*: az osztják szövegben a hasonló mondatokban praesens áll: múlt időt jelző határozószó környezetében a szokásszerű cselekvések esetében a praeteritum használata nem kötelező.

9. A következő ének műfajáról Schmidt Éva jegyzetét idézem.

A Nagy-Ob menti Vezsakari faluban székel a *põr* frátria fő bálványa, a híres Szent-városi öreg, akit medve alakja miatt Karmos öreg néven is emlegetnek. Ennek van két szolgálónője, akik a bálvány „városa” (a faluval szemközti parton levő hegy) környékén, más vélemény szerint magában a városban laknak, és főként a halászszerencse biztosításával foglalkoznak. A szolgálónők medveünnepi táncához tartozó ének műfajával kapcsolatban nem világos, hogy a bálványtáncot megelőző énekek, vagy esetleg a táncos színjátékok kategóriájába sorolandó-e.

Az éneket Grigorij Prokopjevics egysoros dallamra énekli: a sorok változatai a ritmus változtatása és a díszítések révén jönnek létre, de magát a dallamvonalat nem érintik. Az ének hangkészlete mindössze 3 hang, amelyből egy (a legalsó) csak díszítésekben fordul elő. A „legalsó”-val óvatosan kell bánni, mert erősen ingadozik: van, amikor a dallam csak szekundot, van, amikor tercet lép lefelé. Persze ezek sem tiszta hangok, igen sok van köztük, amely a szekund és a terc között van. Nagyjából az lehetett az énekes fejében, amikor énekelt, hogy a sor első felének és második felének a végén is egy alsó hangról kell föllépni az utolsó hangra, de ennek az alsó hangnak a pontos magassága a dallam tanúsága szerint nem érdekes. Ezért én sem törekedtem arra, hogy az alsó hangokat a dallamban pontosan jegyezzem le; a makrováltozatokat feltüntettem, de a negyedhangnyi ingadozásokat nem.

A lejegyzés pontosságával kapcsolatban mindig felmerül a kérdés, hogy az mi célból készül. Az énekes a legpontosabban lejegyzett kottából sem tudja úgy énekelni a dalt, ahogy az a felvétel során elhangzott, mert a kotta az előadásmód számos elemét (pl. a hangszínt és a hangsúlyokat) nem rögzíti. Ez az oka annak, hogy kottából nem lehet népdalt tanulni. A népzeneét csak kottából ismerő kutatót a túl részletes lejegyzés éppúgy félrevezetheti, mint a nem elég részletes. Ha valaki a díszítéseket vagy a dallamokban lévő ingadozó hangmagasságokat kívánja tanulmányozni, akkor szüksége van olyan részletekre, amelyekre a dallamszerkesztést tanulmányozó kutatónak nincsen.

A 86 soros énekből a kottában az 1–12. sorok szerepelnek (82PO18B).

χυτ - τῶ τῶ - τα - n(a) χῶρ - πο - μ - j - wo - š(a)
Futó ló formájú városod

(γ)ot - ηən - nə (γ)əms - ten kut - na - (ja)
végében lakoztad közben

ńu rə - m(ə) wə - jə - (γə) ńuw tə jām ku - š(a),
mocsári állat nyolc jó karmával,

(γ)un - tem wə - jə - (γə) ńuw tə jām ku - š(a)
erdei állat nyolc jó karmával

wəj tōm we - rə - n - (ə) ti - jət - te - m - (ə).
készítenek (fel engem,) állatot.

χυχ - tə taw - ta - n(a) χō - r - pə wə - š(ə),
Futó ló formájú város,

man - tem tə - wi - (jə) χō - r - pə wə - š(ə),
menő ló formájú város,

χō - r - pə wə - š(ə) (γ)ot - ηem - na
városom végében

ńōχ sem u - nə (γ)u - ləη pə - jə - k(a)
coboly nagy gyönyörűséges imát

(γ)in ke pō - ni - (jə) - γi - jət - te - m(a),
most ha intéznek hozzám,

ńe mš wə - jə - (γə) jem - η χō - ra - sa
mezei egér szent alakjára

ma ker - ti - (jə) - γi - jət - te - m(a)...
változom én...

Schmidt Éva jegyzetei:

1. sor: futó ló formájú városod: a Szent városi öreg bálvány szent helyének neve. A szent hely Vezsakari faluval szemben a Nagy-Ob magas partján fekszik, ahol a parti hegyvonulat alakja a helybéliek szerint futó lóra emlékeztet. A helyen valóban megtalálták egy régi obi-ugor erődítés maradványait.

5. sor: *készítenek (fel engem,) állatot*: a fenti bálványszellemet ember alakja mellett medve alakúnak is tartják, erre utal az ének kezdete, meg a Karmos öreg elnevezés is. Az első mondat elég bizonytalan: Sg2-vel kezdődik, majd átvált Sg3-re (eredetileg ez lenne a logikus kezdet), az ének a bálvány nevében szól. A mondatban nem világos, hogy aktív vagy passzív értelemben használatos-e a *participium praesens*.

10. Következzék egy, az Arany fejedelemhez énekelt ima. Az előadás körülményeiről és az ének műfajáról Schmit Éva jegyzetét idézem:

Az énekgyűjtés második napján Grigorij Szmolinnal sorra vettük az általa ismert bálványszellemek medveünnepi táncénekeit. Már 6-7 éneket felvettem tőle, mikor az Arany fejedelem (Világügyelő férfi, Turam isten legkisebb fia) éneke iránt kezdtem érdeklődni. Némi vonakodás után az énekes azt mondta, hogy a legfőbb istent nem lehet csak úgy üres asztalhoz idehívni. Szesztialom lévén, a községi tanács jóvoltából végül szereztem egy kis üveg vermutot, továbbá mézeskalácsot és csokoládét. Szmolin feltett egy kupica konyakot a szent sarokba, egy másikat pedig a sarok alatti asztalra, ahol az Arany fejedelem tiszteletére egy játéklóvat is őrzött. Ugyanide tette egy tálon az édességeket is, majd nyírfataplót gyűjtött, és egy konzervdoboz fedelén az asztalra tette. Nekem el kellett takarnom a fejem és arcom egy kendővel, ezután kezdett az énekléshez. Nem az ígért medveünnepi táncéneket adta elő, hanem a jelen szöveget, mely az ima kategóriájába tartozik. Később elmagyarázta, hogy az alacsonyabb rangú bálványok medveünnepi énekeit még csak elénekelheti, de az Arany fejedelmet nem tanácsos medveünnepre idézni, mikor csak ételáldozatról van szó. Az imát a „legszenőbb” dallamra, egy végtelenségig ismételtetett félsoros tritonra énekelte. A szöveg feldolgozásában a szokásosnál is kevésbé volt segítségemre, mondván, hogy nem illik a szent szavakat hiába ismételni.

A triton dallam említése Schmidt Éva részéről tévedés: a dallam trichord. Viszont valóban félsoros (motivikus), és a motívumot a végtelenségig ismételteti. Két motívum alkot egy sort. Változatok nincsenek, legföljebb egy-egy motívum végéről elmarad a do-ra való föllépés (mint pl. a kotta 6. és 7. sorában). Mivel a szövegben félsorok is vannak (l. a kotta 12. és 14. sorát), a dallam sem mindig áll két motívum alkotta sorból, ezért tartjuk számon motivikusként, de mivel egyetlen

motívumból épül föl, a két motívum alkotta soroknak változatai nincsenek. A kotta a 62 soros ének 17–30. sorait mutatja be (82PO21).

...təw taŋ - kə (ɣ)u - təŋ χə - n(ə)
...Tavaszi mokus adójú királynak

(χ)ur' ne - mi - (ji) - γi - jət - me - n(ə),
neveztek, fejedelem, (téged,)

sus taŋ - kə (ɣ)u - təŋ χə - n(ə)
őszí mokus adójú királynak

(γ)ur' ne - mi - (γi) - γi - jət - men. (təm)
neveztek, fejedelem.

nö - wə jīŋ - kə - p(ə) tan - təŋ a - s(ə),
Fehér vizű táplálékos Ob,

tan - təŋ a - sə kut - tə - pe - na
táplálékos Obod közepére

χuwɥ - ta pīt - tə jer' - sem täχ - (tə) - tə
messziről eső esőcseppként

tīγ at pa - ti - (jə) - γi - jət - te - n(ə)!
bár érnél ide!

χät - ten män - tə - (γa) tapt jām pu - š(a)
Nap járásának hét jó alkalmával (?)

tīγ at jöχ - ti - (ji) - γi - jət - ten (ten)
bár jönnél ide

sõ - rã jĩň - kã tapt šãr ka
sõrõs hõt kehely

(γ)υχ - te - ta,
tetejéhez,

may jĩň - kã tapt šãr ka (γα)
mẽzsõrõs hõt kehely

(γ)υχ - te - ta!...
tetejéhez!

Schmidt Éva jegyzetei:

1. sor: *tavaszi mokus adójú királynak*: a férfiak a vadászszезonban prémet ajánlottak az Arany fejedelemnek.

6. sor: *táplálékos Obod közepére*: az Ob középső folyásához.

11. sor: *sõrõs hét kehely*: az obi-ugorok eredetileg csak gyenge (mész)sõrt tudtak készíteni. Míg jelenleg kifejezetten erõs italokat tartanak a bálványok áldozatához méltónak, a formulákban mind a mai napig a sör szerepel.

Az északi hantik közül Grigorij Prokopjevics Szmolin az egyetlen, akitõl egy dalt többféle szöveggel is ismerünk. (Megjegyzendõ, hogy ez arra az anyagra értendõ, amely a Zenetudományi Intézet archívumában található. A belojarszkiji archívum anyagát nem ismerjük, de ott jóval több ilyen is elõfordulhat, sõt arra is akadhat példa, hogy ugyanazt a dallamot különbözõ énekesek is elõadják. Ennek kutatása a jövõ feladata lesz, ha lejár a zárolási határidõ.) Schmidt Éva 12 olyan éneket vett föl Grigorij Prokopjevicsstõl, amelyeket õ ugyanarra a fõlsoros dallamra énekelt: az énekek mindegyikét részletesen vizsgáltam a dallamszerkesztés szempontjából (errõl meg is jelent egy tanulmány⁷).

Arra sajnos nincsen példánk az Intézet archívumából, hogy ugyanazt a szöveget énekelték-e különbözõ dallamokra. Ez kifejezetten a zenei érdeklõdésû gyűjtõk területe volna, népzene-kutatónak azonban sokáig nem sikerült eljutnia Szibériába a hantikhoz, manysikhoz. Nekem az 1990-es években – nem kis mértékben Éva segítségével – igen, de ehhez hantiul kellett volna tudnom, és úgy kérdezni az énekesektõl, hogy az ilyen és ilyen szövegû, illetve témájú dalt el tudják-e énekelni.

⁷ Lázár 1987.

11. Következő példánk Grigorij Prokopjevics egyik félsoros (motivikus) énekének részlete. Schmidt Éva jegyzete az ének műfajáról és előadásmódjáról:

Az ének a Tunzingort környéki *unt ojka* 'Erdei öreg' nevű bálványszellem tánca előtt kerül előadásra a medveünnepen. A bálványszellemet megszemélyesítő férfi drága anyagból (lehetőleg selyemből) készült, elől nyitott, övvel összefogott kaftánban, feje és kezei köré kötött kendőkkel belép, üdvözli a medvét és a jelenlevőket, elénekli az éneket és eltáncolja a hozzá tartozó táncot. Mindezzel nemcsak a medve iránti tiszteletet fejezi ki, hanem egészséget és jó vadászszerecsét biztosít a jelenlevőknek. (...) A jelen ének a második medveünnepi bálványének volt, amit Szmolin elénekelt nekem a gyűjtés második napján. Ebben az időben még kevésbé ismertük egymást, kissé bizalmatlan volt irányomban. Az éneket nagyon régen adta elő utoljára, a szöveg rövidebb, szaggatottabb a később magnetofonra vett bálványénekekhez képest. A fenti körülmények miatt a szövegben némi bizonytalanság érezhető (egyes szám 2. személyű kezdés után a mondat közepén 1. személyre vált át – az utóbbi az eredeti forma, helyenként eltéveszti az állandó jelzőket, kihagy sorokat). A felütéssel énekelt első sorok⁸ is a kezdeti bizonytalanság jelei, Szmolinnál más énekekben is előfordul ilyesmi, míg meg nem találja a megfelelő ritmust. Ettől eltekintve maga az előadás magabiztos és kiegyensúlyozott.

Az ének egy sora két motívumból áll (l. a kottát). A motívumok kisterces formában is megjelennek az éneklés során, de a kotta- és hangzópéldában kisterces változatok nincsenek. Az énekben összesen 4 motívum különböztethető meg: a dallam törzsét az *a* és *b* motívumokból álló sorok alkotják, a *c* és *d* motívum ritkább. Mindazonáltal a *c* és *d* motívum nemcsak egymással, hanem pl. a *b* motívummal is kapcsolódhat (l. a kotta 5. és 6. sorát). Az *a* és *b* motívum mindkét lehetséges sorrendben alkothat sorokat; a kotta 2–4. soraiban a *b* motívum áll elől, a 7–9. sorokban az *a*. A leíráshoz megjegyzem, hogy ennél a dallamtípusnál a kisterces változatban megjelenő *do* van a 3. vonalon (*b*), a nagyterces változatban ugyanez *mi*-nek szolmizálható, a kottában pedig szintén a 3. vonalon van, de előjegyzés nélkül (*h*). A lejegyzést is, a hallgatást is nehéz abbahagyni, még akkor is, ha több mint 300 soros énekről van szó. Ha Grigorij Prokopjevics valahol levegőt vesz, azt többnyire valamely szó közepén teszi. A kotta és a hangzópélda a 103 soros ének 19–34. sorait tartalmazza (82PO16).

⁸ Az első sorok a kottában és a hangzópéldában nem szerepelnek, de nem felütésesek. Szmolinnak valóban van olyan éneke, amely az elején felütéses, de ez egy másik.

...kím ke (γ)et' - t'i - χi - jət - mem,
...Ha kimentem,

pā - te - m(a) ke so - jət níur
fülem csörgőrécé(hez hasonlóan érzékeny) procogójával

χō - tə χu - tn - ti - jət - tem:
ahogy hallom:

low - tan pəηχ - tap níur m(a) (γ)unt wəj,
széles lapockájú mocsári erdei állat,

níur m(a) (γ)unt wəj te - təη χət
mocsári erdei állattal teli háznak

wer - m(a) ša šət ti - jət - ta,
csinálása hallik,

(γ)ew šō raη šō raη χət,
lány zajos zajos háznak,

pōχ šō raη šō rəη χət
fiú zajos zajos háznak

we - rəm ša šət ti - jət - ta.
csinálása hallik.

χəw - ta - ta, χəw - ta - ta
Felmerülő, felmerülő

tör χu - tə, tör χu - tə
áradmánytavi hal(ként), áradmánytavi hal(ként)

χō - wə nõm - se - mən
(vízen) lebegő gondolatom

χō - ta χow - ti - - γi - jət - tat?
hová merül fel?

tum[ə]t - ta - ηem nī rem tāχ - tə,
Felvevő bocskoromat,

tum[ə]t - ta - ηem sā - χ[e]m tāχ - tə
felvevő köntösömet

men pa tum - ti - γij' - me - man...
felvesszük mi...

Schmidt Éva jegyzetei:

4. sor: *széles lapockájú mocsári erdei állat*: a medve megnevezésére szolgáló formula medveünnepi műfajokban.

5. sor: *mocsári erdei állattal teli ház*: a medveünnepi ház, ill. maga az ünnepség megnevezésére szolgáló formula.

7–8. sor: *lány zajos zajos ház, fiú zajos zajos ház*: a medveünnepi ház, ill. maga az ünnepség megnevezésére szolgáló formula.

Évával annak idején optimális kutatópárost alkottunk: ő tudta azt, amire nekem szükségem volt, én pedig nem tudtam – én azonban tudtam olyasmit, amire neki volt szüksége metrikai kutatásaihoz, és ő nem tudta. Igen sokat beszélgettünk a hangsúlyokról, elhelyezkedésükről és szerepükről. Az 1980-as években ő is tartott előadást az osztják énekekről úgy, hogy még annyit sem mondott, hogy azoknak dallamuk is van; ennek ellenére érdekelték az én kutatásaim is, amelyeket az ő segítségével folytattam. Sajnos közös munkánk időnek előtte megszakadt, azóta pedig a finnugor zenével kapcsolatos munkám elsősorban

abban merül ki, hogy a nyelvészeket próbálom meggyőzni: az énekeknek dallamuk is van. Előfordul, hogy ez sikerrel jár, ennek köszönhető a Schmidt Éva Könyvtár 4. kötete és a „Sudár fenyő nőtt az erdőn” című, komi énekeket tartalmazó kötet. Remélhetőleg még folytatható ez a munka; hogy merre és kivel, az majd kiderül.

Irodalom

- Lázár Katalin (1987), Egy motivikus szerkesztésű osztják dallamtípusról. Zenatudományi dolgozatok 1987: 213–227.
- Lázár Katalin – Sipos Mária (szerk.) (2008), Anna Liszkova énekei. Schmidt Éva Könyvtár 4. MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Zenatudományi Intézet, Budapest.
- Szabolcsi Bence (1937), Osztják és vogul dallamok. Ethnographia 1937: 340–346.
- Väisänen, Armas Otto (1937), Wogulische und Ostjakische Melodien. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 73. Helsinki.

A láthatatlan „osztjások” vagyis hantik a Tomszki megye területén

Nagy Zoltán

Tanulmányomat az embereknek arról a csoportjáról írom, amit a finnugrisztikai és néprajzi szakirodalom vaszjugani hantiknak nevez.¹ Ez a folyóvidék a legdélebbi terület, ahol ma őshonos hanti lakosság él. A Vaszjugan vidéke ma közigazgatásilag a Tomszki megye Kargaszoki járásához tartozik. A vaszjugani (valójában vahi-vaszjugani) hanti a keleti hanti nyelvjárás egyik dialektusa. A „tradicionális” hanti kultúra körülbelül a nyelvjárási határok szerint tagolódott kulturális régiókra is: az azonos nyelvjárást beszélő, a 20. század előtt gyakorlatilag endogám vahi-vaszjugani hantik karakterisztikusan elkülönülő néprajzi csoportot is jelentettek, amelynek önálló tárgyalása komoly hagyományokra tekint vissza.²

A Vaszjugan folyó menti hantik lélekszámáról nehéz pontos képet alkotni az utolsó száz év demográfiai változásainak következtében. A folyó mellé a harmincas évektől kezdve folyamatosan zajlott a politikai betelepítés: 1931-től néhány év alatt az addig közel 95%-os többségben élő hantik a betelepített oroszok között kevesebb mint 10%-os kisebbséggé váltak. Ezt a tendenciát csak fokozta, hogy a negyvenes években további politikai üldözötteket telepítettek be, elsősorban a Baltikumból, valamint a hatvanas évek végétől, a kőolajlelőhely-feltárások megkezdése után itt is megindult a gazdasági migráció. A vaszjugani hantik gyakorlatilag feloldódtak a betelepült orosz, illetőleg nem hanti eredetű lakosságban.³

Tanulmányomban azzal foglalkozom, hogy a fentiek hatására a vaszjugani hantik hogyan szorulnak ki a lokális és a Tomszki megyei nagydiskurzusokból, hogy az etnicitás alapú értelmezés helyett milyen más kategóriák alapján értelmezik őket, és hogy mindennek hatására hogyan válnak „felolvadt közösséggé”.

Bevezető dilemmák

Azzal a bizonytalan mondattal kezdtem a tanulmányomat, hogy a szakirodalom által vaszjugani hantiknak nevezett csoportról fogok írni. Bizonytalanságom elsődleges oka az, hogy nem vagyok meggyőződve arról, helyes-e valójában az

¹ A Vaszjugan folyó az Ob bal oldali mellékfolyója, az Irtis torkolatától megközelítőleg ezer kilométerre délre.

² L. elsősorban Kulemzin–Lukina 1977.

³ Jordan (2003: 46) is elismeri, hogy a hantik az Ob és a Szalim vidéke mellett a Vaszjugan mentén érte a legerősebb orosz hatás.

embereknek ezt a csoportját létező csoportként, közösségként leírni. Ez a dilemma szorosan kapcsolódik az etnicitás irodalmának ahhoz a vitájához, hogy mit is tekinthetünk valójában etnikus csoportnak, illetve nevezhetjük-e az embereknek ezeket a halmazait ténylegesen csoportnak. Az egyik, a finnugrisztikában és a szovjet-oroszl néprajzi irodalomban legelterjedtebb nézet szerint az etnikus identitás mély, ősi kötődést jelent a csoporthoz, kultúrához. Olyan objektivista elmélet ez, ami az etnikai identitás háttérben valós, konkrét dolgot gondol: az etnikus hovatartozás tehát készen kapott dolog, gyakorlatilag az ember születésekor elrendelődik és élethosszig tart.⁴ Egy másik felfogás szerint az etnicitás a teremtő képzelet eredménye, egy jól behatárolható időpillanatra jellemző társadalmi konstrukció, ami főleg az elit érdekein és a rekonstruált vagy kitalált hagyományon alapul.⁵ Az etnikus kultúrát nem tartják készen kapott, pontosan körülhatárolható kulturális eszköztárnak, hanem azt állítják, hogy az emberek, illetve a csoportok között mindig is létező különbségeket az egyén, illetve a közösség időnként etnikus jelentéssel ruházza fel. A tényleges kultúrák különbségei felől a figyelem tehát a tulajdonított kulturális elemek felé tolódott el, vagyis Frederik Barth⁶ alapján úgy vélték, az etnicitást tulajdonképpen az emberi csoportok határjelenségei, a folyamatos elhatárolódások, a különbségek létrehozása tartja fenn. A két említett nézetben azonos, hogy csoportként tekintenek az etnikumokra, amit ezzel szemben sokak szerint inkább kategóriának kellene tekinteni. Olyan kategóriának, amely elsősorban a kognícióban, „a percepcióban, az interpretációkban és a reprezentációkban” működik,⁷ ami tehát elsősorban világlátási módot jelent. Az etnikum eszerint nem tényleges, csoportkohézióval rendelkező csoport, hanem a társadalom osztályozásának olyan performatív kategóriája, aminek segítségével értelmezzük a társadalmat és egyben konstituáljuk ezeket a csoportokat, vagyis az etnikus csoport olyan kategória, ami a használat által jön létre. Ennek értelmében a társadalomkutatóknak nem a csoportot, hanem a csoportban létezőt kell vizsgálniuk.⁸

Bizonytalanságom másik oka az, hogy komolyan felvetődik a kérdés: működik-e egyáltalán társadalmi csoportot konstituáló kategóriaként a vaszjugani hanti kategória? Ennek kapcsán joggal fogalmazódik meg az a kérdés is, hogy mennyire és hogyan használják a hanti kategóriát a Tomszki megye területén, közelebbről a Vaszjugan folyó mellett, feltűnik-e egyáltalán a nyilvános, politikai és kulturális diskurzusokban. A téma bemutatásához elsősorban olyan forrásokat kell használnom, amelyek „kívülről” közelítik meg a hantikát: azt elemzem, hogy milyen az

⁴ L. pl. Bromlej 1976, Gumiljov 1989, Sirokogorov 1923.

⁵ L. pl. Anderson 2006.

⁶ Barth 1969.

⁷ Brubaker 2005.

⁸ Brubaker 2005 és 2006.

orosz társadalomnak a hantikról, illetve önmagáról alkotott képe, hogy megérthessem azt, miért játszanak a hantik olyan szerepet a nyilvános diskurzusokban, mint amelyet a továbbiakban kifejtteni szeretnék.⁹

Bizonytalanságom harmadik oka a címben tudatosan jelzett ellentmondásban kereshető: a Vaszjugan folyó felől nézve egyáltalán nem egyszerű a finnugrisztikai szakirodalom és a „political correctness” elvárásának megfelelni, és élesen elhatárolni az „osztják” és a „hanti” terminusokat. Közismert tény, hogy a szakirodalom eleinte – életmódra utaló terminusként – osztjakként hivatkozott a hantik mellett többek között a környéken élő szölkupokra is, míg a modern orosz nyelvű irodalom már hantinak, illetve szölkupnak nevezi őket. A hivatalos, állami adminisztráció kategorizálása elüt ettől: az 1970-es évek közepétől a hivatalos statisztikákban szölkupként tartják számon a vaszjugani hantik legnagyobb részét,¹⁰ mondván, hogy mivel a Tomszki megye őshonos lakosságának legnagyobb lélekszámú csoportja a szölkup, ezért mindenkit, aki a megye területén lakik, az egyszerűség kedvéért így kell számon tartani. Korábban mind a hantik, mind a szölkupokat általában hivatalosan osztjakként tartották számon. Ugyanakkor a területen élő nem hanti nemzetiségűek ma is mindkét etnikumot „osztjakként” említik. Azt is fontos tudni, hogy a vaszjugani hantik hantiul *кантаγ jaχ*-nak nevezik magukat, ha azonban oroszul beszélnek, sosem használják magukra sem ezt, sem a hanti nevet, hanem egyértelműen osztjakként határozzák meg magukat. Ellentétben a tudományos közvéleménnyel, ők öntudattal használják magukra ezt a nevet, nem tartják dehonesztálónak. Ha oroszul beszélnek, a „hanti” elnevezést is használják, azonban sosem magukat értik rajta, hanem kizárólag a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben (a továbbiakban HMAO) élőket, ezért gyakran nem is egyszerűen hantinak, hanem „hanti-manysi”-nak hívják őket. Ehhez az elnevezésbeli káoszhoz, illetve a helyi névhasználati gyakorlathoz alkalmazkodom akkor, amikor a dolgozatomban az etnikumneveket, ha nem „tudományos” kategóriaként használom, idézőjelbe teszem, és akkor az „osztják” terminuson a vaszjugani hantik és a szölkupokat is értem, a „hanti”-nak a HMAO hantijait, „orosz”-nak pedig a helybéli „nem hantik” és „nem osztjásokat” nevezem.¹¹

⁹ Hasonló módszerrel elemzi Oroszország kisebbségi politikáját, az ún. északi kisépek helyzetét az orosz történelemben Szlezkin 1994.

¹⁰ A Kargaszoki járás adminisztrációjának statisztikái szerint 1998-ban a rajonban összesen 1116 őslakos élt, akik közül 799 neveztetett a személyi igazolványában szölkupnak.

¹¹ Vö. Nagy 2002.

Látható és láthatatlan kategóriák

Novij Vaszjugan település¹² 2003-ban ünnepelte a fennállásának 70. évfordulóját. Az esemény tiszteletére nagyszabású ünnepséget rendeztek kulturális műsorral, sportversenyekkel, magas rangú vendégekkel, a település büszkeségeivel, híres elszármazottjaival. A kulturális műsor a falu történetét volt hivatott megjeleníteni, minden tíz évet egy-egy zenés-szöveges blokkon keresztül mutatott be. A történelmi tablókat szöveges bevezetővel kezdték. Ebben a szövegben¹³ – ami önmagában is csak prologusa volt a tényleges műsornak – említésre sem került az a vitathatatlan tény, hogy a terület nem volt lakatlan a kitelepítettek megérkezése előtt sem.¹⁴ A „valódi” (*настоящий*), a kitelepítéssel kezdődő történelem előjátékaként csak a Tuh-szigati kultúra bronzkori népét idézték fel Szibéria Jermak általi (első) meghódításának motívuma mellett, és közben fel sem merült, hogy ebben a régióban korábban hanti települések voltak. Csak a rendkívül távoli múlt volt vállalható a mai közösség hivatalos történelme számára, illetve az oroszok általi – még ha csak esetleges, bizonytalan – felfedezés kerülhetett még be a történelmi kánonba. A műsorban a Jermakhoz hasonló hódítóként, felfedezőként látatják a kitelepítetteket, illetve a későbbi olajbányászokat is.

¹² A falu a Vaszjugan folyó mellett ma a legtávolabbi, „legfentebbi” település, felette hivatalosan is nyilvántartott, önkormányzattal rendelkező lakott hely nincsen. A falu ott fekszik, ahol a 19. századi vaszjugani hanti kultúra egyik központja volt: a falu területe mellett még a 20. század elején is több hanti szállást lehetett találni, köztük a folyó egyik központjaként ismert, igen népes Ajpalovo falut. Novij Vaszjugannak ma a település honlapja szerint 2541 lakosa van, amiből ma a hivatalos adatok szerint mindössze 86, vagyis 3,4% tartozik az északi kisépítkezéshez (ПАСПОРТ МУНИЦИПАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ "НОВОВАСЮГАНСКОЕ СЕЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ" 2008). A település léte szinte kizárólag a mellette levő olajlelőhelyektől és olajfeldolgozóktól függ. L. még: (www.novvas.tomsk.ru, letöltés: 2009. 09.10.)

¹³ „Novij Vaszjugan története tele van megfejtetlen titkokkal. A kutatók ásatásai, amiket a múlt század nyolcvanas éveiben folytattak, arról tanúskodnak, hogy Ozernoje környékén már a bronzkorban is voltak az ősemberek által lakott települések. Néhány történész véleménye szerint a sötét 16. században ezekig az ősi településekig elértek a Szibériát felfedező úttörők, Jermak Tyimofejevics kozák atamán csapatai is. (...)

Novij Vaszjugan *valódi* [kiemelés tőlem N.Z.] története a 20. században kezdődött. Harmincas-negyvenes évek. Az országban az iparosítás és a kollektivizálás zajlik. És íme, 1933 májusában-júniusában a Vaszjugan partjainál megjelennek a kulákká nyilvánítottak első uszályai. Apáink és nagyapáink, akiket kihajítottak ide teljes családjukkal, a túlélés eszközei nélkül maradtak: munkaeszközök, ruhák, használati tárgyak nélkül, és mégis életben maradtak. (...)

¹⁴ Plotnyikov (1901) adatai szerint 1898-ban összesen 680 lakosa volt a Vaszjugani Kerületnek (уезд), amiből 640 volt „öslakos”.

A falu hivatalos történelme tehát úgy fogható fel, mint az ember (elsősorban az orosz ember) megjelenése a lakatlan tajgában, a járhatatlan mocsárban, legyen az a megjelenés a rendkívüli távolsága miatt ideológiailag semleges bronzkori kultúra, Jermak (egyáltalán nem ideológiamentes) alakja, vagy a megélt történelem két megtelepedése: a kitelepítettek és az olajbányászat megjelenése. Az embertelen és ember nélküli, legyőzendő természet (erdő és mocsár) jelenik meg a kitelepítésről szóló szépirodalomban is. Ennek igazolására, példák sorának citálására itt nincs lehetőség, mindössze egy szövegre szeretnék utalni, amely nemcsak tartalma miatt, hanem megjelenésének helye, felhasználásának módja okán is különösen figyelemre érdemes. Novij Vaszjugan falu önkormányzata 2008-ban multimédiás prezentációt készített, ami Szergej Dorofejev következő versével kezdődik, reprezentálva a hivatalos interpretációt:¹⁵

<i>A tajga vidéke, a mocsár vidéke, szúnyogok és köd, Ahol kanyargó szalagként folyik a VASZJUGAN, Ösvényen, ha mennél, messze nem jutsz, Bödönhajóban a folyón a semmibe evezel.</i>	<i>Край тайги, край болот, комары да туман Где извилистой лентой течет ВАСЮГАН, По тропинке пойти – далеко не уйдешь, Обласком по реке в никуда приплывешь.</i>
<i>Repültek a századok, titkolódzott az erdő, A nehéz idők elkerülték a Vaszjugant, De a harmincas években, összetörve a csendet Kürtök rikoltottak fel a tajgai folyóról.</i>	<i>Пролетели столетья, затаился урман, Череда лихолетий обошла Васюган, А в 30-м году, нарушая покой, Заревели гудки над таежной рекой.</i>
<i>Uszályok úsztak nyáridőben a folyón felfelé, És spriccelt a hullám a part menti homokra Az uszályok gyomrában emberek, az uszályok gyomra emberekkel volt tele.</i>	<i>Баржи летней порой плыли вверх по реке И плескалась волна на прибрежном песке. В трюмах барж тех – народ, в трюмах – люду полно.</i>

¹⁵ A (nem mű)fordítás a szerző munkája. A vers nemcsak a folyó benépesülésére utal, hanem későbbi elnéptelenedésére is: a centralizációs politika hatására megszüntetett települések sorsára is.

<i>Senki nem tudhatta, hová viszik őket.</i>	<i>Знать куда их везут, никому не дано.</i>
<i>A sztyepről a sűrű erdőbe hozták a kulákokat,</i>	<i>Из степеней да в урман завезли кулаков.</i>
<i>A Vaszjugan fogadta őket, nyomorult embereket.</i>	<i>Васюган их встречал – горемык мужиков.</i>
<i>Lángoltak a tüzek a partokon messziről,</i>	<i>Запылали костры по ярам вдалеке –</i>
<i>Sóhajokat és sírást hordott szét a csendes folyó.</i>	<i>Стон и плач разнеслись по притихшей реке.</i>
<i>Mennyi fáradságot fordítottak itt a parasztok arra,</i>	<i>Сколько силы мужицкой здесь крестьянин вложил,</i>
<i>hogy feléledjen, étellel teljen meg a Vaszjugan vidéke.</i>	<i>Чтобы край Васюганский проснулся, ожил.</i>
<i>Hány orosz temető telt meg újra.</i>	<i>Сколько русских погостов прибавилось вновь.</i>
<i>Ha csak emlékezel is, meghűl benned a vér.</i>	<i>Только вспомнишь об этом – стынет в жилушках кровь.</i>
<i>Elértek hát téged is a nehéz idők, Vaszjugan.</i>	<i>Пронеслось лихолетье над тобой Васюган,</i>
<i>A falvak helyét felverte a dudva.</i>	<i>Где деревни стояли – стеною бурьян.</i>
<i>Minden hamuként szétszóródott, mindent felvert a fű,</i>	<i>Все рассыпалось прахом, все быльем поросло,</i>
<i>és az emberi szenvedést széthordták a hullámok.</i>	<i>И людские страдания волной унесло.</i>

Hasonlóan fogalmazza meg a területhez való viszonyát az orosz betelepülők másik markáns csoportja, az olajbányászoké is. Ők is pionírokként, első megtelepülőkként (*первопосетитель*) értelmezik magukat, akiknek a kultúra nélküli erdőben, rendkívüli körülmények között, hősiiesen kell napról-napra dolgozniuk. Ez a pionírlelkésedés sem vesz tudomást arról, hogy ezeket az erdőket az emberek egy csoportja otthonának tekintette az ő megjelenésükkor és annak tekinti ma is. A novij vaszjugani olajbányász-romantika szép példája a helyi bárdnak, Jurij Zonovnak „Az én Vaszjuganom” című verse:¹⁶

¹⁶ Zonov: 2008: 3. A (nem mű)fordítás a szerző munkája

<i>A mi tajgai isten háta mögötti helyünk a geológusok, olajosok és a mocsár világa, Az egyiküket a romantika vonzza, Másikjukat a munka hívja. Itt fúrótornyok vándorolnak az erdőben, A legközelebbi vendéglőt a távoli Kargaszokban találod, És a ritka posta hírei ünnepek a léleknek,</i>	<i>Наши край таежной глухомани Земля геологов, нефтяников, болот Одних она романтикою манит, Других она работой позовет Здесь буровые вышки кочуют по тайге, Ближайший ресторанчик в далеком Каргаске, И вести редкой почты как праздник для души,</i>
<i>A címünk – Vaszjugan, a vadon széle,</i>	<i>Наш адрес – Васюганье, окраина глуши,</i>
<i>A címünk – Vaszjugan, ide írj nekünk.</i>	<i>Наш адрес – Васюганье, сюда нам и пиши</i>
<i>Vaszjuganom, „büntetésem”,</i>	<i>Припев: Васюганье мое «наказанье» мое,</i>
<i>Mi már régóta tegeződünk, De ha visszanezél – mögötted egy egész élet:</i>	<i>Мы с тобою давно уж на ты, А назад оглянись – там ведь целая жизнь:</i>
<i>„A mocsarak közt olajfúrótornyok”</i>	<i>«Средь болот нефтяные кусты»</i>

Ahogy már írtam, a település többször közzétette hivatalos történetét, történeti kánonját. Sem a multimédiás önarkép falutörténetében, sem a honlap rövid összefoglalójában nem tesznek azonban említést a kitelepítés előtti hanti lakosságról. Ugyanezt az elhallgatást sugallja a falu elnevezésének története is. 1933-ban *Могильный Яр*-nak, ('Temető-part') nevezték el, hiszen a szomszédos hanti település, Okunyszigatszkoje temetőjének helyén építették fel, a mai főutca pontosan a temető felett húzódik. 1934-ben a név „komor” hangulata miatt (sic!) a helyi komisszár elnevezte önmagáról *Смирновка*-nak (Szmirnovka). Azonban ezt a nevet sem viselte sokáig, mert hamarosan – szintén csak rövid időre – a *Путь Севера*, vagyis az 'Észak útja' nevet kapta meg, hogy aztán rögzüljön a *Новый Васюган* ('Új-Vaszjugan') elnevezés. A hanti múlt tehát inkább bántó emlék lehetett csak, elhallgatandó, „komor” kapcsolat, amit semmiképpen nem szabad reprezentálni a falu nevében.

A területről való gondolkodás alapszimbóluma a falu hivatalos emlékezetében a tajga, a lakatlan, sűrű őserdő, a „*глухоман*”. Az erdő (és a mocsár) a világ távolóságára, a lakosok kirekesztettségére utal, az ember-nélküliségre. Ezt az erdőt meg kell hódítani, el kell foglalni, lakhatóvá kell tenni az emberek (a kitelepítettek) számára: az erdő a civilizáció ellentétéként fogható fel. Így jelenik meg az

erdő a falu születésének, a kitelepítésnek az emlékezetében is: minden túlélő úgy írja le a kitelepítést, hogy a folyón felfele haladó bárkából néhány kilométerenként kitétek a partra, az erdőbe néhány családot, mondván, hogy ott kell élniük. Az első évek a civilizáció lehetőségének megteremtéséről, az erdőirtásról (*корчевание*) szólnak, gyakorlatilag mindenki ezt nevezte meg mint a legfontosabb eseményt és a legnagyobb nehézséget.

Ezekből a példákból is egyértelműen kiderül, hogy az „osztjások” a település (és tágabban az egész Kargaszoki járás és a Tomszki megye) nyilvános diskurzusában nem szerepelnek. Nincs nyomuk a hantiknak a „haza”, a „szülőföld” diskurzusaiban sem, észrevétlenek maradnak, nincsenek megnevezve. A hanti múlt nem része a közösség hivatalos múltjának, a hanti emlékezet nem része a hivatalos emlékezetnek, alulmaradt a többségi emlékezettel szemben,¹⁷ a hantik nem részesei a falu, Vaszjugan lakossága emlékezetközösségének, közbeszédben megnyilvánuló értékrendszerének, és ezáltal tulajdonképpen a közösségnek sem.¹⁸

Ugyanígy nem részesei az „osztjások” a hivatalos, megyei emlékezetnek sem. A terület orosz hódítás előtti történelmének nem a helyi „őshonos” népek a hordozói, hanem olyan régészeti kultúrák, mint a Tuh-szigati is. A leghíresebb ezek közül az ún. kulaji kultúra,¹⁹ amiről rendszeresen tartanak előadásokat, rendeznek kiállításokat. Ez a mai esztétikai kategóriákkal is művészileg magas rangút alkotó kultúra az ihletője a Tomszk megyei alternatív értelmiségnek is, akik a hivatalos (orosz) kultúraideál helyett máshol, valamilyen ősi kultúrában keresik gyökereiket. A legismertebb művészeti csoportosulás a *Сомона КуКуН* (Szomona KuKuN) társaság, akik a szibériai purizmus markáns képviselői. Művészeti és ideológiai gyökereikről maga az elnevezés is ékesen tanúskodik: „Сомона” – a sámán szó nőneműsített változata (az orosz nyelv logikája alapján), a „КуКуН” pedig mozaikszó: „Кулайское Культурное Наследие”, vagyis ’Kulaji Kulturális Örökség’. Művészeti hitvallásuk szerint az ősi, helyi kulturális elemeket szeretnék avantgard módon feldolgozni, elszakadva ezáltal a fogyasztói társadalom hamiságaitól, visszatérve a „világmindenség szívveréséhez”.²⁰ Ez az „ősihez” és „helyihez” visszatérő művészcsoport²¹ ősiként és helyiként ugyanúgy csak a régészeti kultúrákat veszi figyelembe, ahogy a hivatalos novij vaszjugani emlékezet is. Ugyanúgy nem vesz tudomást az „őshonos” helyi kisebbségekről, bár elfogadja őket a kulaji kultúra közvetítőiként.

¹⁷ A „versengő emlékezethez” l. Burke 2001.

¹⁸ A kollektív emlékezet és a közösség identitásának kapcsolatához l. Assmann 2004.

¹⁹ Erről l. pl. Csindina 1994.

²⁰ Идея проекта. http://www.kukun.ru/html/n_idea.html (letöltés: 2009. szeptember 12.)

²¹ A csoport elsősorban képzőművészekből áll, de a kör tagja és az elképzelt kulaji zenei kultúra megjelenítője, megújítója, Natalja Nyeljubova, a helyi underground énekesnő is. Róluk részletesen l. <http://www.kukun.ru>

Mint láthattuk, az „osztjásoknak” nincs szerepe a történelmi önértelmezési folyamatban, a hivatalos emlékezet – és az avantgard művészcsoporthoz – nem a kontinuus múltat jeleníti meg, hanem a diszkontinuitást. Azt a múltat teszik emlékké, ami át nem élhető, aminek biztosan nem voltak részesei. Ez az idealizált felmutatás teszi emlékhellyé azokat, Pierre Nora²² fogalomhasználatának értelmében. Ezzel a múlttal könnyű azonosulni, hiszen hatalmas az időbeli távolság, nincsen semmilyen közvetlen kapcsolódási pont közöttük, és egész biztosan véget ért, vagyis nem jelent semmifajta kötelezettséget a jelen számára. Ezzel szemben, ha az „osztjásokkal” teli múltat választanák, az sokkal nehezebben lenne vállalható számukra. Ez a múlt ugyanis nem tekinthető szalonképesnek, hiszen ebben az „osztjások” nem a területet humanizáló pionírok, hanem barbár, alacsony presztízsű, megrekedt történelmű, ráadásul mára lumpenizálódott réteget jelentenek, az oroszok pedig a történetbe belehelyezve nehezen tudnák elkerülni a kolonialista múlttal való szembenézést.

Sajátos módon éppen az ezekhez a régészeti kultúrákhoz való kötődés az, amiben hasonlóan működik a többségi, hivatalos emlékezet és a vaszjugani hantik emlékezte. Ez a múlt mindkét emlékezetnek szerves részét alkotja, mindkettő megpróbálja kisajátítani azt a maga számára. A többségi, „orosz” emlékezet, mint láttuk, az első hódítók mítoszához kapcsolja ezeket a kultúrákat, miközben az emlékezet kisajátítása is egyfajta hódítás: ez a legendás bronzkor a történelem kezdete, ennek bekebelezése az oroszok igencsak rövid szibériai történetének kitérítése, amivel egyben jogot is formálnak a terület feletti szimbolikus (és nem csak szimbolikus) uralomra. Ugyanakkor a vaszjugani hantik saját mitikus történelmükkel kötik össze ezeket az „ősi” kultúrákat. Történelmi emlékezetükben²³ a mai kor világát („ennek a kornak az ideje”) megelőzően három világekorszak, történelmi időszakasz volt. Az „égi és a földi tűz ideje” az első korszak, amikor a világ formálódott, amikor az istenek benépesítették emberekkel, állatokkal és növényekkel a világot. A második világekorszak „az ének és a mese ideje”, amikor a helyi védőszellemek éltek földi életüket, ebben a korszakban lettek a hősök az emberek életét irányító istenségek. A harmadik nagy korszak a „háborúk ideje”, amikor már csak emberek éltek a földön, akik már nem tudtak átváltozni sem állatokká, sem istenségekké, és akik folyamatosan harcban álltak egymással. Ezt a korszakot, a „háború korát” azonosítják ma a vaszjugani hantik őseik hőskorával, és ez alapján kapcsolják a régészeti lelőhelyeket elődeik, nagyapáik emlékezetéhez, és építik be ennek a korszaknak a történetmeséléseibe a régészeti ásatásokra való közvetlen utalásokat.

A fentiek alapján az „osztjások” láthatatlanok a Tomszki megye hivatalos, nyilvános diskurzusaiban. Ami egyáltalán láthatóvá tenné őket, az az egzotikum

²² Nora 1984–1992., magyarul: Nora 1999.

²³ Vö. Nagy 2006a.

igen kényes, kétélű fogalma lehetne. Ismertek lehetnének a hanti sámánok, ha öltözetük nem lett volna olyan hétköznapi, mint amilyen volt, és ha még lennének egyáltalán sámánok. Jól megragadható kulturális szimbólum lenne a bödönhajó, amiről filmet is készítettek a Tomszki Állami Egyetem kutatói,²⁴ de ma már ezt is gyakran oroszok készítik. Az egzotizmus iránti létező városi igénynek tehát nem felelnek meg az „osztjások”, hiszen mára kultúrájuk alig különbözik a környékbeli „oroszokétól”. A „szibériaiság”, a „benszüllöttség” prototípusát – ami az országos médiából is árad – a helybeli többség számára az itt csak elszórtan előforduló evenkik testesítették meg. Az evenkik jóval archaikusabbnak hatottak, mint a többi ezen a területen élő őshonos nép, aminek gyökere az életmódban, a nomád réntartásban fedezhető fel,²⁵ és nagyon fontos szerepe volt ebben markáns és „különleges” viseletüknek is, amit jóval tovább őriztek, mint a korán „kivetkőző” vaszjugani hantik. Itt érdemes megemlíteni, hogy az evenkik a vaszjugani hantik számára ugyanúgy a szabadság, az „igazi erdei élet” megtestesítői voltak, és sámánjaik is nagy tiszteletben álltak a körükben.²⁶

Mindennek ellenére a Tomszki megye nyilvánosságában, tudásában szerepelnek „hantik”, akik a közelükben, Nyugat-Szibériában élnek. Az igazi „hantik” az ő ismereteik szerint viseletben, bundákban járnak, medveünnepeket ülnek, jelentős érdekképviseletük van. Ez az ismeret – ami szintén komoly megerősítést kap a médiából – semmiképpen nem egyeztethető össze számukra a vaszjugani hantik kultúrájával. Ezért a helyi „osztjásoktól” élesen megkülönböztetik azokat a „hantikot”, akik a HMAO területén élnek. A Tomszki megye legészakibb városában, Sztrezsevojszan a helytörténeti múzeumban kiállítása is van a hantiknak – ám a róluk szóló anyagot nem a Vaszjugan mellett, a Tomszki megyében gyűjtötték össze, hanem a HMAO területén, Nyizsnyevartovszk és Megion környékén, tehát Sztrezsevojszan sem a „helyi osztjásokat”, a mellettük/közöttük élő kisépet tartják olyanak, amelyik múzeumi megjelenítést érdemel.²⁷

Az eddig elmondottak ellenére felbukkan a vaszjugani hanti kultúra a Tomszki megye területén is, azonban szinte csak a tudományos diskurzusokban. A tomszki néprajzosok, elsősorban N. V. Lukina és N. V. Kulemzin rendkívül komoly tanulmányokat folytattak a vaszjugani hantikról, régészeti ásatások is zajlottak a területen, és a Tomszki Állami Pedagógiai Egyetemen ma már önálló tanszékként működik az A. P. Dulzon tanítványai által alapított Szibériai Népek Nyelveinek Tanszéke (Кафедра Языков Народов Сибири).

²⁴ „Хантыйский обласок”. A. Mihajlov filmje, szakértő N. V. Lukina.

²⁵ A réntartás gyakorlatilag ismeretlen volt a Tomszki megye más őshonos kisépei között.

²⁶ Erről részletesebben: Nagy 2006b és 2007a.

²⁷ Муниципальный историко-краеведческий музей г. Стрежевого.

www.museum.ru/M613

Láthatatlanok ugyanakkor az „osztjások” a politikai küzdőtéren: a megyei északi kisépeket együttesen képviselő szervezet, a Kolta Kup csak csekély politikai jelentőséggel bír, és problémáikat, követeléseiket csak kulturális téren ismerik el. Ennek szembevető bizonyítéka, hogy a velük kapcsolatos politikai döntéseket a megyei önkormányzat kulturális osztálya hozza meg, még akkor is, ha azok gazdasági problémákkal foglalkoznak, mint pl. a kisebbségi szövetkezetekkel, az *obscsinákkal* (*община*).²⁸

Érdeemes megemlíteni azt is, hogy a Kolta Kup szervezet, bár eredetileg a helyi szőlőkupok érdekvédelmi szervezeteként alapították meg, gyakorlatilag felvállalta a vaszjugani hantik képviselését is. Ennek háttérében felfedezhető az a felismerés, hogy külön-külön nem tudnának egyáltalán hatékonyan működni. A hatékonyság érdekében tulajdonképpen akceptálták a megyei nemzetiségi politikának azt a homogenizáló tendenciáját, ami alapján pl. a hetvenes évekbeli útlevélcsere alkalmával minden „osztjákat” szőlőkupként tüntettek fel az igazolvány nemzetiség rovatában. Erre a közigazgatási nyilvántartásra hivatkozva nevezi magát a Kolta Kupban szőlőkupnak az egyik olyan vezető is, akit a néprajzi kutatások egyértelműen hantinak neveznének.

A vaszjugani hantiknak ez a politikai láthatatlansága meglepő lehet azok számára, akik tudják, hogy a HMAO a regionális politika kifejezetten a hantik és a manysik (ünnepi) kultúráját választotta olyan emblémaként, amit a Moszkva-régió vitában különbözősége igazolásaként felmutathat, pedig a tituláris etnikumok lélekszáma ott is csak 1,5%. Itt a hantik például önálló múzeummal rendelkeznek, folyóiratuk és rádióadásuk van, ami a Tomszki megye felől nézve elérhetetlen sikernek tűnhet. 1992-ben megszületett az az elnöki rendelet is, aminek alapján elismerték az itteni hantik jogát nemzetiségi területeikhez,²⁹ szemben a vaszjuganiakkal, ahol semmilyen formában nem ismerték el ezeket a jogokat, vagyis semmilyen kártérítést nem kaptak a nemzeti területeiken lévő olajkutak után. Kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy a HMAO területén élő hantik a nacionalizmus háromszögében a (1) nemzetiesítő állam (ez esetben a Tomszki megye), valamint a (2) nemzeti kisebbség (itt a vaszjugani hantik) mellett a (3) támogató anyaország szerepét tölti be.³⁰ Azonban a HMAO területének hanti értelmisége

²⁸ Szűk mozgásterüket igazolja az is, amilyen feltételeket támaszt az önkormányzat az *obscsinák* létrehozásakor: minden *obscsinának*, amelyik a „tradicionális életformának” megfelelő gazdasági tevékenységet kíván folytatni, fel kell mutatnia többek között jelentős járműparkot (kételtű, motoros szán, motorosónak), sőt mindegyiknek biztosítani kell egy önálló erdészi státuszt is. Csak költői kérdésként tehető fel, hogy ezek az elengedhetetlen feltételek mennyiben részei a „tradicionális életformának”? (Az életforma és az etnicitás kapcsolatához l. még: Xanthaki 2004.)

²⁹ A rendeletről és a HMAO gazdasági, politikai helyzetéről l. Novikova 2008.

³⁰ A nacionalizmus hármasságáról l. Brubaker 1994 és 2006.

sem vesz tudomást a vaszjuganiakról, alkalmanként valamelyes tudományos érdeklődés megfogalmazódik ugyan, azonban ez is marginális,³¹ hiszen a vaszjugani hantikat ma már kihaltak tekintik.³²

A HMAO és a vaszjugani hantik különös kapcsolata akkor érthető meg, ha a Szovjetunió nemzetiségi politikáján keresztül nézzük. Bár a multinacionális Szovjetunióban korlátozva volt a nacionalizmus, az állami, szovjet szint alatt mégis két szinten is intézményesült a nemzetiségi hovatartozás. Ezek közül az egyik az etno-kulturális és személyi alapú etnicitás elve, amely egyszerre tette társadalomstatistikai és jogi kategóriává is az öröklődő, személyi dokumentumokban is feltüntetett nemzetiségi hovatartozást. A másik pedig a területi alapú nemzetiségi hovatartozás elve, ami sajátosan meghatározta a szovjet tagköztársaságok, a köztársaságok, az autonóm köztársaságok és az autonóm területek szerveződésének logikáját. A személyi és a területi alapú nemzetiségi hovatartozás „sem jogilag, sem térbelileg, sem konceptuálisan nem vágott egybe”:³³ tudatos kialakítás eredménye volt a területi eltérés az etnikumok tényleges elhelyezkedése és a nemzetiségi alapú adminisztratív egységek kijelölése között. Ez a központilag generált anomália része volt a szovjet kormányzat uralmi játékerének, és oka volt – esetünkben – a személyi alapon központilag egységesnek tekintett hantik területi tagoltságának.

Az „osztjások” láthatatlan etnikumként való létezése nagy valószínűséggel szoros kapcsolatban van azzal, hogy a Tomszki megye által kiválasztott, a centrum–periféria vitában emblematikusan használt társadalmi csoport a kitelepítettek csoportja. Ez a megye, a korábbi híres-hírhedt Narimi Kraj már a cári időkben is kitüntetett célpontja volt a politikai kitelepítéseknek, és a harmincas-negyvenes évek kitelepítésének egyik legnagyobb hulláma is ide vezetett.³⁴ Ennek megfelelően a Tomszki megye ezek, a „*переселенцы*” mentén építi fel modern önképét, nem engedve helyet az „osztjásoknak”, akik éppen nagyfokú asszimilációjuk miatt nem mutathatók fel olyan markánsan, mint pl. a HMAO területén élő hantik. Így például Tomszkban a politikai kitelepítéseknek van önálló múzeuma – sőt Narimban, Sztálin hajdani kényszerlakhelyének helyén is ilyen múzeum működik –, az „osztjások” pedig csak alkalmi kiállításokon jelennek meg. Ugyanígy hangsúlyeltolódás figyelhető meg a helyi média adásaiban, a helyi sajtóorgániumokban is,

³¹ A tudományos programok szigorúan közigazgatási egységenként szerveződnek, a tudományfinanszírozás alig teszi lehetővé a HMAO területén kívüli kutatásokat.

³² Vö. Szalnyikova 1992.

³³ Brubaker 1994 és 2006.

³⁴ A kitelepítésekhez l. Kraszilnyikov 2003.

és – visszatérve a tanulmány nyitóképéhez – Novij Vaszjugan születésnapjára ünnepségén,³⁵ valamint a novij vaszjugani hivatalos emlékezetben is a kitelepítés kapott mindent elsőprő szerepet.

Az „osztják” kategória jelentései

Helytelen lenne ugyanakkor azt gondolni, hogy a lokális „orosz” társadalom semmilyen formában nem reflektál a köztük élő, és tőlük mégiscsak különböző „osztjások” létezésére. A legerősebben ennek „faji” megfogalmazásával lehet találkozni: a helyi diskurzusban az „osztjások” fiziognómiájuk alapján jelentenek olyan jól elhatárolható rasszt, mint pl. a kaukázusiak vagy a törökök.

Az „osztják” terminus jelentésében felfedezhető az eltérő nyelvre való utalás is, annak ellenére, hogy az „oroszkok” nem tudnak különbséget tenni az „osztják” nyelvek, tehát a hanti és a szölkup között. Érdemes megemlíteni, hogy a nyelv mint differenciáló határ a vaszjugani hantik számára sem bír különös jelentőséggel, a szölkupokat ők maguk is „ugyanolyan osztják”-nak tartják, akik egyszerűen „csak máshogy beszélnek”.³⁶ Azt is tudni kell azonban, hogy ma már gyakorlatilag egyik nyelv sem működik hétköznapi kommunikációs nyelvként, mind a hantik, mind a szölkupok oroszul beszélnek a mindennapjaikban. Az „oroszkok” számára az „osztják” nyelv konnotációjába az illetlenség is beletartozik, és a nyelvnek ez az illetlen jellege még a hanti felmenőkkel rendelkező fiatalok számára is létezik.

Emellett az „osztják” terminus jelent például egyfajta életmódot is. Azt a létformát, amely elsősorban a halászat, vadászat és más erdőkielési módokon alapul, és értelemszerűen erősen kötődik a tajgai élethez. Még akkor is így van ez, ha vadász-, halászeszközök és módszerek majdnem ugyanazok, vadászhatársaikban is vajmi kevés a különbség, és étkezési kultúrájuk is egyre jobban hasonlít egymásra.³⁷ Hogy mennyire nem etnikai alapú az „osztják” mint életmód-kategória, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Novij Vaszjuganban időnként olyant is osztjáknak mondanak, aki a 19. században a Vaszjuganra költözött telepés leszármazottja, vagy akár olyan Ukrajnában született, jellegzetesen „hohol” nyelvjárást beszélő ukránt is, aki hanti feleségének köszönhetően igen sokat élt az „osztjásokkal”.³⁸

Az „osztják” mint életmód-kategória gyakran mint lumpenizálódott szegényeségi kultúra értelmeződik a helyi diskurzusokban. A szegénységi kultúráként való

³⁵ Nemcsak a műsor tartalma mondatja ezt velem, hanem az ünnepség díszvendégének személye is: a fiatalkorában ide telepített, észt származású, kiváló tomszki író, Vagyim Makszejev volt jelen ebben a szerepben.

³⁶ Vö. Nagy 2002 és 2005.

³⁷ Mindez igaz a Tomszki megye szölkupjaira is, ehhez l. Sahovcov 2006.

³⁸ Az életmód alapú etnikum-meghatározáshoz, annak történeti vetületéhez és az őslakosok közé besorolt orosz nemzetiségűekhez l. Znamenski 2007.

értelmezést elősegíti a falvakban élő, beilleszkedni nem tudó³⁹ „osztjások” mindennapos látványa, amivel szorosan összekapcsolódik az a felfogás is, hogy a településen elkövetett bűncselekmények zöme, a gyilkosságok pedig teljes egészében az „osztjásokhoz” köthetők.⁴⁰ Rendkívüli módon erősíti a lumpenizálódás képét az, hogy a hajdani, mára gyakorlatilag elnéptelenedett hanti települések nagyon sokszor a Novij Vaszjuganban maradni nem bíró, gyakran a rendőrség által is keresett, marginalizálódott, lecsúszott családok, emberek menedékhelye lesz: ezek a falvak gyakorlatilag gettósodnak. Az a hanti szállás – Ozernoje – például, amit Kulemzin a hatvanas években még joggal látott a vaszjugani hanti kultúra utolsó paradicsomának,⁴¹ mára zömében a településről kivaszítottak lakhelye lett. Vagy a Novij Vaszjugannal szomszédos hajdani hanti központ, Ajpolovo ma már mindössze három hanti lakhelye, a falu többi lakója kiköltözött, marginalizálódott hajdani novij vaszjugani lakos. Kapcsolataikat, baráti társaságaikat, életvitelüket átmentették Ajpolovóba is, így ma ez lett a szilaj duhajkodásra vágyó novij vaszjuganiak egyik fő célpontja: egy-egy éjszakára, esetleg csak néhány órára is kiutaznak a 20 km-re levő szállásra, rengeteg alkoholt víve magukkal, amit aztán ott maguk isznak meg, illetve megosztják a saját erejükből alkoholt venni alig tudó ajpolovóiakkal. Az „osztják falvak” mint „bűnöző és alkoholista falvak” kapcsolat egyértelműen erősíti az „osztjások” mint „bűnözők és alkoholisták” felfogást is. Vagyis a deviancia és a lumpenizálódás olyan markerré válik így, aminek segítségével az „osztjásokat” és az „oroszkokat” egymástól elválasztani igyekeznek, függetlenül annak „tényleges”, leszármazáson alapuló etnikai tartalmától.

A szegénységi kultúraként való értelmezést erősíti az is, hogy az „osztjások” bizonyos jogilag garantált kedvezményekkel rendelkeznek: kedvezményesen juthatnak tűzifához, ingyenes erdőhasználati engedélyt kapnak építkezés és házfelújítás esetén, vadászterületeket soron kívül utalhatnak ki nekik, bizonyos állatfajok kilövésére kedvezményes – vagy egy bizonyos számig ingyenes – engedélyt kaphatnak, korábban kapnak fegyverviselési engedélyt, kedvezményesen juthatnak be a felsőoktatásba.⁴² Ezeket a kedvezményeket általában meg is kapják, bár gyakran előfordul, hogy az „osztjások” számára elkülönített pénzek nem hozzájuk jutnak el, hanem a falubeliek számára biztosítanak ebből a keretből – jó esetben – szintén szociális juttatásokat, vagy pl. szolgálati lakáshoz segítik az egyébként nehezen ideköthető fiatal értelmiségieket. Mindenesetre az „osztjásoknak” ezek a

³⁹ A Kargaszoki járásban, ahová Novij Vaszjugan is tartozik, 2001-ben az északi népekhez sorolt 842 főből 775 volt munkanélküli, ami 92%-ot tesz ki (Sahovcov 2006: 161).

⁴⁰ Ennek a vélekedésnek az értelmezéséhez l. Nagy 2000.

⁴¹ Kulemzin 1993.

⁴² Vö. Sahovcov 2006.

kedvezményei közismertek, ezekért az előnyökért az ún. vegyes házasságok gyermekei közül egyre többen vallják magukat „osztjának”. A kedvezmények olyan fontos szerepet kaptak a megítélésükben, hogy Kirill Sahovcov felveti annak a lehetőségét, hogy a kedvezményeket etnikus megkülönböztető jegynek tekintsük.⁴³

Az „osztjások” életének szegénységi kultúraként, devianciaként való kezelése tulajdonképpen lehetetlenné teszi azt is, hogy a hantik saját sorsukat, problémáikat etnikus diskurzusba helyezték. Ennek is köszönhető az, hogy nincs tényleges muníciója a vaszjugani hanti „nemzetiségi vállalkozóknak”⁴⁴ – ha egyáltalán vannak ilyenek –, nem tudnak tényleges sikereket elérni a helyi politikai hadszíntéren.

A felolvasott közösség

Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, hogy a hanti vagy az osztják mint kategória konstituál-e társadalmi csoportot, azaz azonosulnak-e ezzel a terminussal valakik, vagy az elhallgatás hatására és mintájára nincs is ilyen azonosulás. A válasz sokkal bonyolultabb annál, hogy itt kimerítően lehessen rá válaszolni. A néprajzi szakirodalomban vaszjugani hantinak nevezett emberek számára elérhető etnikus identitások között szerepel egyfajta „osztják” identitás, de mindemellett van köztük egy sajátos szláv etnikus identitásként is értelmezhető oroszországi, „россиянин” identitás is, aminek következménye a hazával és a szovjet rendszerrel való erőteljes azonosulás.⁴⁵ Az „osztják” identitás eléggé amorfnak tűnik.⁴⁶ Egyrészt az etnikus identitásukat gyakran elhallgatandónak tartják, másrészt mégiscsak működik köztük valamelyes csoportszolidaritás, melyben vitathatatlanul szerepet játszik a leszármazás gondolata, illetve az idősebb generációnál a közös emlékezet is. A fiatalabb generációból sokan egyáltalán nem is fogadják el ezt az etnikus identitást, nem tulajdonítanak akkora szerepet a leszármazási kapcsolatoknak, életmódjuk alig üt el az „oroszokétól”, és semmiképpen nem működnek már egy emlékezetközösséggént. Ha nemcsak egyes településeket nézünk, hanem a teljes vaszjugani társadalmi keretet, akkor a vaszjugani hantik közössége joggal nevezhető szétesett, felolvasott közösségnek, olyan közösségnek, amelyet Tóth G. Péter „jelentés nélküli közösségnek” nevez, ahol „a struktúrák eltűnését, az akkulturáció jelenségét, a lumpenproletarizációt, a hagyományok felszámolását, végeredményben pedig a közösség felszámolását, szétesését véljük felfedezni”.⁴⁷

Ez a szétesettség az oka, hogy már N. V. Lukina és V. M. Kulemzin is csak retrospektív vizsgálatra vállalkozott a vaszjuganiakkal kapcsolatban, hiszen szerezteik kultúrájuknak már csak lenyomatai voltak megtalálhatók. Kutatási körükbe

⁴³ Sahovcov 2006.

⁴⁴ A fogalmat Brubaker nyomán használom (Brubaker 2006).

⁴⁵ Nagy 2002 és 2004.

⁴⁶ Nagy 2002.

⁴⁷ Tóth G. Péter 2002: 29–31.

az archaikusnak nevezhető kulturális jelenségek tartoztak, amelyek az eltűnt „hanti világ” emlékei voltak. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg egy tomszki néprajzi filmeket készítő kolléga is, amikor azt mondta, hogy „ha elmész a Juganra is, akkor megérted, hogy mi miért járunk már csak oda. Ami a Vaszjuganon van, az semmi ahhoz képest, ami a Juganon megfigyelhető. Ott még igazi hanti kultúra van”. Az autentikusságnak a vélt hiánya miatt nem járt senki N. V. Lukináék óta a Vaszjuganon; ennek az autentikusságnak a hiánya az oka annak, hogy – mint láttuk – szinte minden hanti kultúrával foglalkozó intézmény vizsgálati körén kívül rekedt a vaszjugani régió, de még az utóbbi évtizedekben beinduló nyugati kutatások is az archaikusabbnak tartott területekre koncentrálnak.⁴⁸ Ez az oka annak, hogy a róluk szóló előadás az újdonság, az egzotikusság látszatát kaphatja egy hanti-manszjizski, hantik által szervezett konferencián. A kutatások elmaradása miatt paradox módon így válik a nem eléggé különleges, nem eléggé egzotikus terep mégiscsak különleges és egzotikus tereppé.

A Vaszjugan folyó környéke tehát olyan terep, ami klasszikusan nem tartozik az etnológiai vizsgálatok lehetséges terepei közé. Ahogy Losonczy Annának mondták, amikor megtudták, hogy kutatásait a kolumbiai négerek között kívánja végezni: „Azok nem kultúrák, az nem etnográfiai tárgy”.⁴⁹ Az ilyen kutatások elmaradásának okait Losonczy így foglalja össze: „Valószínűleg a kultúrának egy kicsit teológiai definíciója akadályozta ennek a területnek mint etnológiai tárgynak a felfogását. Ha ugyanis az a tétel, hogy a kultúrának egyfajta vallásos adhéziót kell keltenie az emberekben, és hogy az alapvető egzisztenciális erény a kultúrával szemben a megőrzés abszolút vágya és a hűség a szó keresztény értelmében, akkor ennek a hűségnek és reprodukciónak egy alternatívája van: a kulturális üresség, a mindennek az elfelejtése, a kulturális lumpenproletarizáció. Ilyen felfogás szerint ezek a terek teljesen érdektelennek tűnnek”.⁵⁰ Az obugriztika értékorientációjában emellett rendkívül nagy szerepe van annak is, hogy a kultúra és a nyelv létének kérdését dogmaszerűen összekapcsolják. Történetileg érthető folyamat, hogy a nyelvrokonság ténye által indított kutatók és az általuk kinevelt „anya-nyelvű kutatók” számára a nyelvhasználat elvesztése gyakorlatilag a kultúra elvesztését is jelenti, a vaszjugani hanti nyelvjárás pedig valóban szinte kihalt, e felfogás szerint logikusan a tudományos érdeklődés lanyhulásához vezetve.

A vaszjugani hantik kultúrája azonban sok szempontból más, mint a Losonczy Anna által vizsgált chocói néger kultúra.⁵¹ Ott ugyanis „a rituális munka egyszerre próbál valamilyen territorialitást megalapozni a külvárosokban, a gyökértelen

⁴⁸ Vö. Jordan 2003, akinek terepválasztásában ez szerepet is játszott.

⁴⁹ Losonczy 1999: 107.

⁵⁰ Losonczy 1999: 106.

⁵¹ Losonczy 2001.

negyedekben élő embereknek, és egyszerre próbál valamilyen emlékezési lehetőséget újratemteni, valamilyen folytonosságot az állandó diszkontinuitásban, ahol az erőszak mindent elvág”.⁵² A vaszjugani hantik számára nincsen közösségi, közös emlékezeti munka, egymástól távoli csoportjaik saját emlékezetközösségekké válnak. A vaszjugani hantik ugyanis nemcsak földrajzilag olvadtak fel a nagyszámú betelepültben, a helyi „országban”, hanem feloldódtak kommunikációs csatornáik is, ennek hatására nem működnek interpretív közösségeként sem, vagyis nincs meg az a közös interpretív tőkájük, kompetenciájuk,⁵³ ami a dolgok egyöntetű értelmezéséhez szükséges lenne.⁵⁴

A vaszjugani hantik, az „osztjások” tehát nemcsak a Tomszki megyei nagydiskurzusokban láthatatlanok, hanem sok szempontból önmaguk számára is azok. Nincsen olyan érdek vagy motiváció, ami miatt a vaszjugani hantik bármi módon kultúrájuk integritásának megtartására törekednének, illetve megpróbálnák azt megmutatni vagy újratemteni. A vaszjugani hantiknak nem fűződik érdeke ahhoz, hogy önmagukat önálló csoportként határozzák meg, nem termelődnek az eltűntek helyett új, az elhatárolódást érzékeltető kulturális szimbólumok.

Összefoglalás

Tanulmányomban a Vaszjugan folyó menti hantik nemzetiség-politikai helyzetével foglalkoztam. E kérdésről írva szembe kellett nézni azzal a problémával, hogy mennyire tekinthető a csoport az etnicitás-diskurzus alapkategóriájának, hogy mennyire tekinthetők egységesnek a vaszjugani hantik, illetve hogy mi a kapcsolat a szaktudomány és a helyi névhasználati gyakorlatok között. Novij Vaszjugan település példájából kiindulva elemeztem, hogyan működik „láthatatlan”, elhallgatott társadalmi kategóriaként az „osztják” elnevezés: hogyan szorulnak ki a történeti kánonból mind a település, mind pedig a megye szintjén. Bemutattam, hogy az őshonos népek emlékezete helyett hogyan szerepel (1) az újabb és újabb orosz hódítások, a tajga civilizálásának emlékezete a hivatalos emlékezetben, a kitelepítések narratívájában és az olajbányász-romantikában; (2) a régészeti kultúrák kultusza az „ősi” kultúra diskurzusban; (3) az evenkik és a HMAO) hantijai az egzotizmus diskurzusában; (4) a kitelepítettek a Moszkva–periféria konfliktus láthatóvá tételében. Ráműtattam, hogy az „osztjások” csak a helyi tudományos diskurzusban kaptak helyet, alig van helyük a helyi kulturális színtéren, és nincs helyük a helyi gazdasági és politikai diskurzusban sem. Elemzésemben arra is kitértem, hogy az „osztják” kategória hogyan működik „rassz- és életmód-kategória”-ként, illetve hogy a lumpenizálódás, a kriminalizálódás és a mélyszegénység hogyan válik etnikus markerré. Végezetül azt mutattam be, hogy a vaszjugani hantik

⁵² Losonczy 1999: 111.

⁵³ Az interpretív közösséghez l. Kálmán C. 2001 és Fish 1980.

⁵⁴ Vö. Nagy 2007b.

mindezek hatására hogyan váltak felolvadt, jelentés nélküli közösséggé, amiben nem fűződik semmi érdekük ahhoz, hogy önmagukat önálló csoportként határozzák meg, nem termelnek az eltűntek helyett új, az elhatárolódást érzékeltető kulturális szimbólumokat.

Irodalom

- Anderson, Benedict (2006), Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- Assmann, Jan (2004), A kulturális emlékezet. Atlantisz, Budapest.
- Barth Frederik (ed) (1969), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference.* Little, Brown and Company, Boston.
- Bromlej, Ju. V. (1976), Etnosz és néprajz. Gondolat Kiadó, Budapest
- Brubaker, Rogers (1994), Nationhood and National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutionist Account. *Theory and Society* 1994/1: 47–78.
- Brubaker, Rogers (2005), Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.), *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* Rejtjel, Budapest.
- Brubaker, Rogers (2006), Nacionalizmus új keretek között. L'Harmattan, Budapest.
- Burke, Peter (2001), A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* 12/1: 3–21.
- Csindina, L. A. [Чиндина, Л. А.] (1984), Древняя история Среднего Приобья в эпоху железа: кулайская культура. Изд. Томского Университета, Томск.
- Fish, Stanley (1980), *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities.* Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London.
- Gumiljov, L. N. [Гумилёв, Л. Н.] (1989), *Этногенез и Биосфера Земли.* Астрель, Ленинград.
- Jordan, Peter (2003), *Material Culture and Sacred Landscape. The Anthropology of the Siberian Khanty.* Altamira Press, Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford.
- Kálmán C. György (szerk.) (2001), *Az értelmező közösségek elmélete.* Balassi Kiadó, Budapest.
- Kraszilnyikov, Sz. [Красильников, С.] (2003), Серп и Молох. Крестьянская Ссылка в Западной Сибири в 1930-е году. Росспен, Москва.
- Kulemzin, V. M. – Lukina, N. V. [Кулемзин В. М. – Лукина Н. В.] (1977), *Васюганско-ваховские ханты.* Издательство Томского университета, Томск.
- Kulemzin V. M. [Кулемзин В. М.] (1993), Сто лет спустя... Из полевых материалов. In: Осокин Е. В. (ред.), *Северная книга.* Томск. 116–127.
- Losonczy Anna (2001), *A szentek és az erdő.* Helikon, Budapest.
- Losonczy Anna (1999), Szinkretizmus az elméletben, a terepen és a múzeumban. Földessy Edina interjúja Losonczy Annával. *Tabula* 1999/1: 105–115.

- Nagy Zoltán (2000), „Fél méterrel repülni a föld felett”. A vodka a vaszjugani hantik kultúrájában. *Tabula* 2000/2: 284–315.
- Nagy Zoltán (2002), „Miféle hantik vagyunk mi?” A vaszjugani hantik és a világ. In: Pócs Éva (szerk.), *Közösség és identitás. Studia Ethnologica Hungarica III. L’Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest – Pécs.* 33–77.
- Nagy Zoltán [Надь, Золтан] (2004), Родина и родная власть. Один из сегментов всязы хантами и русскими. In: Волдина Т. В. (ред.), *Сохранение традиционной культуры коренных малочисленных народов Севера и проблема устойчивого развития. Материалы Международной научной конференции.* Икар, Москва. 546–552.
- Nagy Zoltán [Надь, Золтан] (2005), Хантыйско-селькупские межэтнические связи в бассейне Васюгана. In: Wagner-Nagy Beáta (ed), *Mikola-konferencia 2004. SzTE Finnugor tanszék, Szeged.* 63–74.
- Nagy Zoltán (2006a), Az isten és az ördög huzakodása. A megrontott teremtés és a hanyatló idő gondolata a vaszjugani hantiknál. In: Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.), *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. Studia Ethnologica Hungarica VII. L’Harmattan, Budapest.* 62–80.
- Nagy Zoltán [Надь, Золтан] (2006b), Об одном шаманском бубне васьюганских хантов. In: *Вестник Томского Государственного Университета. Серия: Гуманитарные науки (История, этнология).* 2006/1: 123–126.
- Nagy, Zoltán (2007a), On a Shamanic Drum of the Vasiugan River Khanty. *Shaman* 15/1–2: 27–46.
- Nagy Zoltán (2007b), Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál. L’Harmattan, Budapest.
- Nora, Pierre (red.), (1984–1992), *Les lieux de mémoire I–III.* Paris.
- Nora, Pierre (1999), Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája. Ford. K. Horváth Zsolt; lektorálta, jegyz. Benda Gyula. *Aetas* 1999/3: 142–157. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm (letöltés: 2009. szeptember 12.)
- Novikova, N. I. (2008), Khanty and Mansi. In: Sillanpää, L., *Awakening Siberia. From Marginalization to Self-Determination: The Small Indigenous Nations of Northern Russia on the Eve of the Millennium. Acta Politica* 33: 173–192.
- Plotnyikov, A. F. [Плотников, А. Ф.] (1901), *Нарымский Край. Записи Русского Географического Общества X/1, СПб.*
- Sahovcov, K. G. [Шаховцов К. Г.] (2006), Льгота ли быть селькупом? In: Функ, Д. – Бич, Х. – Силланпяя, Л. (ред.), *Практика постсоветских адаптаций народов Сибири. ИЭА РАН, Москва.* 157–172.
- Sirokogorov, Sz. M. [Широкогоров, С. М.] (1923), *Этнос. Исследование основных принципов этнических и этнографических явлениях.* Шанхай.
- Slezkine, Yuri (1994), *Arctic Mirrors. Russian and the Small Peoples of the North.* Cornell University Press, Ithaca.
- Szalnyikova, I. N. (1992), „Vége lesz az egész hanti népnek”. *Valóság* 1992/2: 118–124.

- Tóth G. Péter (2002), A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In: Pócs Éva (szerk.), *Közösség és identitás. Studia Ethnologica Hungarica III. L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest.* 9–31.
- Xanthaki, Aleksandra (2004), *Indigenous Rights in the Russian Federation: The Case of Numerically Small Peoples of the Russian North, Siberia, and Far East. Human Rights Quarterly* 26: 74–105.
- Znamenski, Andrei A. (2007), The “Ethic of Empire” on the Siberian Borderland. The Peculiar Case of the “Rock People”, 1791–1878. In: Breyfogle, Nicholas B. – Schrader, Abby M. – Sunderland, Willard (eds), *Peopling the Russian Periphery. Borderland Colonization in Eurasian History.* Routledge, Oxfordshire. 106–127.
- Zonov Ju. [Зонов, Юрий] (2008), *Мое родное Васюганье.* PowerPoint prezentáció.

A forrásoknál.
Reguly Antal adatai az Uralban élő népek kapcsolatairól
(Az urali nyelvecekről)

Ruttkay-Miklián Eszter

1. Nehéz lenne az obi-ugor népekkel kapcsolatban olyan témát találni, amivel Schmidt Éva ne foglalkozott volna. Igaz ez Reguly Antal munkásságára is: Reguly élete, adatközlői, az általa gyűjtött folklóranyag meghatározó szerepet játszott Schmidt Éva kutatása során. Reguly Antal szerepéről vallott nézetét a „Terepgondolatok az osztják nép kutatásának hőskorából” című írásában foglalta össze, amely – véleményem szerint – az egyik legelgondolkodtatóbb műve. A cikk egyik szála egy azóta eltűnt, ám Reguly által alaposan dokumentált nyelvjárás, a szigvai hanti¹ dialektus történetét követi. A szigvai² lakosság etnikai hovatartozása vitatott téma az obi-ugorokról szóló szakirodalomban. Az etnogenetikai vizsgálatok a nyelv szerepét nem vették (az archív források esetében nem is vehették) figyelembe. Arról, hogy a szigvai lakosságnak legalábbis egyes tagjai a XIX. század közepén nyelvileg elkülönültek a manysi lakosságtól, gyakorlatilag csak Reguly folklorfeljegyzéseiből tudunk. Nyikilov Maxim,³ Reguly szigvai származású énekese esetében minimálisan hanti és manysi kétnyelvűségről beszélhetünk – orosz, komi és nyenyec nyelvismeretéről nincs adatunk.

Van még egy kis létszámú népcsoport ezen a vidéken, akinek létéről Reguly jegyzetei kulcsfontosságúak: az urali nyelvecek. E gyűjtésnek nyelvészeti tartal-

¹ Tanulmányomban a külső és a belső nemzetségnevek használata több problémát vet fel. Az idézetekben természetesen az eredeti népnevet használom, míg saját kommentárjaiban igyekszem az önelnevezést használni. Így szinonimaként használom a manysivogul, a hanti-osztják, a nyenyec-szamojéd és a komi-zürjén népneveket. A nyenyec-szamojéd azonosítás természetesen csak e témán és ezeken a forrásokon belül érvényes, mivel azonban a többi szamojéd népről nem esik szó, itt ez nem okoz félreértést. A komi-zürjén azonosítás sem mentes a problémáktól; e dolgozatban a komi népnév elsősorban az izsmai komi csoportot jelöli. A továbbiakban szükség esetén az egyes népnevek használatakor külön jelzem a felmerülő kérdéseket.

² A Szigva folyónak több elnevezése is használatos, így a Ljapin és a manysi *säk, säkw*, illetve a hanti *säk-jöχan*. Ennek megfelelően a Ljapini és a szigvai jelző is szinoníma.

³ A földrajzi és személynevek esetében idézetekben az eredeti írásmódot használom. Az általam írt szövegrészekben a magyar nyelvű szakirodalomban használatos alakot vagy szabályos magyar átírást használok. Szükség esetén az eredeti alakot is megadom, illetve lábjegyzetben közlöm a különböző alakváltozatokat.

mán túl néprajzi vonatkozásai is vannak, többek között azért, mert az urali nyenyec csoport jelentős szerepet játszott a vele szomszédos hantik, manysik és komik történetében. Tanulmányomban először filológiai szempontból tárgyalom Reguly nyenyec („szamojéd”) gyűjtését (2.1–3.) és részletesen bemutatom adatközlőit (2.4.). Bár már e két személy ismertetése bőven tartalmaz néprajzi információkat, részletesen ezeket a 3-5. fejezetben tárgyalom. A népek és népnevek problematikája után (3.1–3.) az európai és szibériai erdei nyenyeczek történetének alapvonásait mutatom be (3.4.), a 4. fejezetben pedig a Reguly térképein és térkép-vázlatain megjelenő, nyenyeczekre vonatkozó adatokról írok. Az 5. fejezetben a réntartás változásának fényében próbálom meg értelmezni a bemutatott adatokat.

2. Reguly nyenyec gyűjtése – nyelvészeti szempontból

2.1. Reguly útja és a nyenyeczek

Reguly utazásai során két helyen találkozott nyenyeczekkel: a Szigván, és az onnan kiinduló urali kirándulásán az urali nyenyeczek nyelvét jegyezte fel, az Ob alsó folyása mentén, valamint az Uraltól a Jeges-tengerig terjedő területen a tundrai nyenyeczek lakóhelyeit – így helyneveit – térképezte fel. A két csoport földrajzi, történeti, néprajzi és nyelvi különbségeiről (és azonosságairól) alább lesz szó. Reguly feljegyzései közül a tundrai csoportra vonatkozó elsősorban hely- és nemzetségnévekből áll. Feldolgozása a nyenyec nyelvjárások ismerete, valamint a helyi települési és társadalmi viszonyokra vonatkozó bőséges szakirodalom nélkül lehetetlen. Kétségtelenül nagy adóssága ez a magyar szamojédológiának és néprajznak. Az urali nyenyecpektől származó nyelvi anyag a földrajzi neveken túl kifejezetten nyelvészeti jellegű gyűjtést is tartalmaz. Jelentős részét, a szójegyzéket Budenz József feldolgozta és publikálta (Budenz 1890-92b). A tundraiakkal szemben – akik ma a nyenyec társadalom zömét alkotják, viszonylag nagy létszámban (kb. 40000 fő) és nagyfokú anyanyelvismerettel – az urali csoport már Reguly utazása idején is csak néhány családból állt.

Reguly érdeklődési körébe az urali nyenyec nyelv valószínűleg azért került, mert az Ural feltérképezése közben azt tapasztalta, hogy a földrajzi nevek szamojéd eredetűek. A térképkészítés utazása kezdetétől fogva kiemelt szerepet játszott Reguly munkatervében, így érthető, hogy minden eszközt – így nyelvet is –, amely ebben segítségére lehet, megragadott. A tundrai nyenyec területeken beérte a földrajzi nevek gyűjtésével, hiszen, mint írja: „Engem közvetlen uti céljaim csak a halászokhoz, t. i. az osztyákokhoz vezérlettek, mint kiknek nyelvét és életét tettem tanulmányaim tárgyává: a steppelakos, a szamojéd, ezek körébe nem tartozott” (Toldy 1850: XCIX).

2.2. A nyenyec nyelvjárások

A ma ismert adatok alapján a nyenyec nyelvet két fő csoportra, az erdei és a tundrai nyelvjárásra szokás felosztani – sőt a legutóbbi időben különálló nyelvnek tekintik a két változatot. Mindkettőn belül további nyelvjárási tagolódás figyelhető meg. E két nyelvjárást beszélő csoport jól elkülönül egymástól mind földrajzi helyzetében, mind életmódját tekintve. A tundrai nyelvjárásokat értelemszerűen a tundrai területeken beszélik. Valószínűleg a meglehetősen mobil, réntartó életmód következménye, hogy a tundrai dialektusok között nem jelentős a különbség. Nyugatról keletre haladva a következő nyelvjárásokat különbözteti meg a nyelvtudomány: a nyugat-tundraiakat, amelyek közé tartozik a kanini, a kolgujevi és a malaja-zemljai vagy timani; az ugyancsak az európai oldalon beszélt nagy-tundrait avagy középsőt; és a kelet-tundraiakat, nevezetesen az urali vagy obi, a jamali, a nadimi, a Pur-deltai, a tazi és a jenyiszjeji vagy tajmiri nyelvjárást, amelyeket az Uraltól a Jenyiszzejig tartó hatalmas területen beszélnek. A ma számon tartott nyenyeciek túlnyomó többsége a tundrai csoporthoz tartozik.

Az erdei nyenyeciek legfeljebb ezer fős csoportja a Közép-Obtól északra, az Agan, a Ljamin és a Kazim folyók felső folyásánál, valamint a Pur és a Jenyiszjei vízválasztója táján lakik. Az e két területen beszélt változatokat keleti ill. nyugati erdei nyenyec nyelvjárásnak nevezi a szakirodalom. Az erdei nyenyeciek életmódjára az erdei típusú – kisebb létszámú nyájakból álló, helyhez kötöttebb – réntartás jellemző, amely folyamatosan kiegészül egyéb erdei zsákmányoló tevékenységgel: vadászattal, halászattal, gyűjtögetéssel.

2.3. Reguly urali nyenyec jegyzetei

Mint az összes Reguly-kézirat, a nyenyec gyűjtés anyaga is a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található. A Reguly-hagyaték feldolgozásának hányatott történetének ismeretében nem meglepő, hogy egyes tételek nem feltétlenül Reguly neve alatt szerepelnek. A kéziratári katalógusban több, Reguly neve alatti tétel megnevezésében, illetve leírásában is szerepel a „szamojéd” szó, valójában azonban csak a Nyelvtudomány 2-r. 54. sz. tétel felel meg címének,⁴ amely a következő: „Reguly Antal: Szamojed tanulmányok. Szukerje,

⁴ Az Ms 10.202/27.2 számú tétel „Szamojéd és osztják szójegyzék”, mely szintén Reguly kézírása, 18 lapból áll. A borítóként használt, félbehajtott lap első oldalán Reguly kézírásával áll a cím: Samojed und Ostjak. Ennek ellenére nem tartalmaz szamojéd anyagot; 2. lapján háromhasábos pelimi és szoszvai manysi összehasonlító szólista található német jelentésmegadással, 3–8. lapja kéthasábos hanti-német (helyenként orosz) szójegyzék, 9–17. lapja hanti-manysi szójegyzék. A 18. lapon hanti számnevek, kifejezések, névutós példák állnak. (Lapszámok az MTAK kéziratának számozása szerint; Reguly helyenként előforduló lapszámozásától függetlenül); a Reguly Antal: orosz–zürjén–szamojéd–vogul szótár címen nyilvántartott, MTAK Kézirattár Nyelvtudomány 4-rét 117.

1844.”⁵ Leirokartonja alapján a Reguly saját kezirasaval készült jegyzet 95 lap terjedelmű, a lapok mereje 110x356 mm. Mind a Reguly-, mind a Budenz-hagyatékban számon tartják. A leirás szerint az 1–22-ig terjedő lapokon szójegyzék, paradigmák, személyes névmások, igeragozási példák, rövid mondatban található, amiből a szójegyzékét „kiadta Budenz NyK 22: 321–376 Jurak-szamojed szójegyzékben”; a 23–89 lapokon szójegyzék van egyes szófajok szerint; a 90–95 lapokon pedig példamondatok szerepelnek.

Ha kezünkbe vesszük az urali lejtőket megjárt jegyzeteket, a borítólapon Reguly kezirasaval megtudhatjuk a gyűjtés általa fontosnak tartott körülményeit:

Samojed tanulmányok

a Sigva folyó Sukerje nevű helységében augusztus 16-29^{ik} 1844.

Vojgenpang nevű vogul közlései folytán, ki gyermek és férfi korát az uralon iramtenyesztessel a Samojedok közt töltötte, maga is Samojed származásu lévén. Nagyattat Szainahnnak hivták ki még született Szamojed volt, s’ ki csak 1712^{ben} midon megkereszteltetett telepedett meg Szukerje nevű helységben, több más Szamojedokkal kik együtt alapították a nevezett helységet és kiknek ivadékaik most már tokeles vogulok, de kik közül az iram tenyésztéssel foglalkozok és ennek folytán a hegyeken lakok még szamojedul beszélnek:

Némely potlékok irattak még Alexei Kasimov sátorában a kis Gobi völgyében az uralon, hol Sept. 3-11^{keik} mulattam. (MTAK Kézirattár, Nyelvtudomány 2-r 54., 1. lap; az aláhúzások is Regulytól)

E nagyon pontos és részletes feljegyzés a gyűjtés helyéről, idejéről és az adatközlő személyéről kellemes meglepetést okoz első látásra, hiszen Reguly máskor nem volt túl bőbeszédű e tekintetben. Amint azonban a fenti információkat összevetjük az Ural-vidéken élő népek földrajzi elhelyezkedésére, tortenetere, nyelvhasznalatara, életmódjára és vezeteknévanyagara vonatkozó ismereteinkkel, szinte minden

jelzetű tétel négy altételbol áll, melyből csak az első visel külön számot. A 117/I. számon könyvalakú jegyzet található, Reguly kezirasaval tisztázott manysi szótár. A számozatlan altételek kozott van még egy ehhez nagyon hasonló tartalmú füzet; vegyes nyelvészeti jegyzetek (manysi, mari). A címadó orosz–zürjén–szamojed–vogul szótár egy cirill betűs szoszedet, mely 286 számozott szóból áll. Nem Reguly kezirasa, a forrása nincs megjelölve.

⁵ Reguly kéziratait szándékom szerint betűhíven adom közre, bár gyakran adódnak értelmezesbeli problémák, pl. a szoeleji kis- és nagybetűk esetében, az ékezeteknél, a kozpontosasnal (illetve annak hiányakor). [?] jelöli a számomra olvashatatlan részeket. Mivel a Reguly-kéziratok jelentős része máig kiadatlan, célszerűnek tunt viszonylag sok szöveget idézni, illetve a mellékletekben elhelyezni.

állítás mellé kérdések sora fogalmazódik meg. Mivel tanulmányom célja elsősorban ezeknek az információknak az elemzése és értelmezése, itt ehhez nem fűzök megjegyzéseket, a nyelvészeti anyag bemutatása utáni fejezetek ugyanis erről szólnak. Annyi azonban a nyelvi adatok rögzítési módszerének megértéséhez nélkülözhetetlen ezek közül az adatok közül, hogy egy manysi-nyenyec kétnyelvű embertől gyűjtötte az akkor már manysiul jól beszélő Reguly.

Ennek ismeretében már könnyen érthető, miért követi a 2–8. lapok mindkét oldalán található nyenyec-német (helyenként latin betűs orosz) nyelvű szójegyzéket a 9–21. lapok mindkét oldalán három hasábra rendezve nyenyec-német-mansyi nyelvű lista.⁶ A lapok tetején Reguly jelzi a tartalmat: „adverbia loci” (9.), „adverbia temporis”, „modus és Coniunct.” (10.), „Pronomina” (12.), „Verba” (14.)⁷, „Verba Passiv” (16.). A 18–20. lap cím nélküli; számnevek, birtokos személyragos, valamint számjeles alakok találhatók rajta. A 23. laptól kezdve már szamojéd anyagnak nyoma sincs; amit helyette találunk, az Reguly lap teteji megjegyzése alapján „Sigvisch”, azaz szigvai manysi szószeret ábécé sorrendben, amit a 37. laptól tematikus csoportosítású szójegyzék követ. A 47–66. lapokon igazi „csemege” következik: az egyes igekötőkkel⁸ használatos igék felsorolása, majd a 67–89. lapon igeképzők szerint rendezett igealakok, pl. a 72. lapon a Reguly által adott cím „verba factiva”, a 84. lapon „verba desiderativa”. Végül a 90-94. oldalon a borítólap szerint (Reguly írásával) Vasilyi Dobrovolski⁹: „Seine worte”. Itt vegyes manysi nyelvű példamondatok, paradigmák; helyenként lozvai és szigvai manysi összehasonlítások olvashatók, általában fordítás nélkül, vagy csak megjegyzésekkel.¹⁰ Összegezve tehát: a szamojéd gyűjtés összesen 21 lapnyi – ami természetesen nem von le értékéből.

⁶ Ugyanez magyarázza a 4. lábjegyzetben tárgyalt gyűjtések szerkezetét is.

⁷ A 14. lap hátoldalán példamondatok találhatók; az egyiket illusztrációként közlöm, elsősorban adalékként Reguly különböző nyelveken használatos – sokat vitatott – írásmódjához. „*äm Sännenek jochtässem mont, tä porät nän äs tu voss jochtäßen. jesli ja pridu na Sinnya, stobi ti tozse tam budjisch.*” (Manysi és orosz nyelven; jelentése a két nyelvből adódó fordítás alapján kb.: 'Amikor odaérek a Szinjára, akkor te is legyél ott.')

Köszönettel tartozom Székely Gábornak, aki ellenőrizte manysi fordításaimat.

⁸ *kven* (48), *nuk* (49), *lak* (50), *il* (51), *jäl* (52), *jel* (53), *jel(läp)* (54), *pel* (55), *päll* (56), *poal* (57), *näss* (58), *käm* (59), *äkvän* (60-61), 'zusammen' *kot* (62), *joält* (63), *näl* (64)

⁹ Sajnos a kéziratban a Vasilyi Dobrovolski után álló egyszavas magyarázatot nem tudtam kiolvasni. Egyelőre semmi információom sincs e személyről.

¹⁰ Példaként közlök két mondatot a 91. lapról: *Jarnet (Jornet) tinyzseng jängét, marepachtet kiss porrgét.* musik haben sie nicht, auch tanz nicht. *Manyschät jängét, jegvét, nyauremt marepachtet kisstät, semperlét.* A WWb alapján a fordítás kb.: 'A Joranok lasszót dobálnak, karikával célbadobóst játszanak. (Zenéjük nincs, táncuk sincs.) A manysik dobálnak, táncolnak, a gyerekek célbadobóst játszanak karikával, labdázna.' E példát két

Reguly szóanyagát Budenz közli, Castrén tundrai gyűjtéseivel és a saját – Budenz által Budapesten gyűjtött – kanini (tundrai) nyelvjárású adataival együtt. Különösebb elemzésbe Budenz nem bonyolódik. Reguly anyagáról a fenti – Regulytól származó – információkat közli, és annyit jegyez meg, hogy „A jurák sz. nyelv, jelesen ural-vidéki dialectusának, ismeretének szolgáltat még anyagot egy Reguly-tól ránk maradt kézirati füzet, melynek ő a „Szamojéd tanulmányok” címet adta” (Budenz 1890–92a: 82).

A Budenz által feldolgozott három forrásban alig különböznek a szavak alakjai, így Reguly adatait is tundrai nyelvjárásúnak tekinthetjük. Ezen felül kontrollként megnéztem néhány – Hajdú Péter (1968: 19) szerint a tundrai és az erdei nyelvjárásokban jellemzően eltérő – szó előfordulását Reguly anyagában. A megvizsgált szavak mindegyike tundrai variáns, így egyértelműen állítható, hogy a Reguly-féle gyűjtés a fent vázolt rendszerben a tundrai nyelvjárásokhoz kapcsolódik.¹¹

juna 'Pferd' (Budenz 1890-92b: 341) – tundrai
ňämi-u 'Zunge' (Budenz 1890-92b: 346) – tundrai
ňujä 'Qappe' (Budenz 1890-92b: 350) – tundrai
toa 'Zobel' (Budenz 1890-92b: 354) – tundrai
piže 'Maus' (Budenz 1890-92b: 360) – tundrai

A Reguly-gyűjtés földrajzi alapú besorolása a fenti rendszerbe némiképp problémásabb, hiszen Scsekurja és az Ural-vidék se nem tundra, se nem a mai erdei nyenyec terület. Bár a nyenyecokről kialakult mai képünk alapján semmi meglepőt nem találunk abban, hogy az urali nyenyec anyag **nem erdei**, tehát kizárásos alapon tundrai, az Ural-vidéken történeti adatok alapján kimutatható egy olyan szamojéd csoport, amely életmódját tekintve **erdei**, így akár azon sem lepődhetnénk meg, ha erdei jellegű nyenyec lenne az urali gyűjtés.

okból választottam: egyrészt a *joran* népnév a továbbiakban még fog szerepelni, másrészt pedig azért, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy ha egy adott nyelvű mondat után egy másik nyelvű mondat áll a jegyzetekben, az korántsem jelenti azt, hogy a fordításáról van szó. A három mondat ismeretében nyilvánvaló, hogy Reguly a manysi adatközlőt az egyes népek szórakozásairól, játékairól kérdezte. A válasz egy részét manysiul, másik részének „csak” tartalmát írta le, rögtön német fordításban.

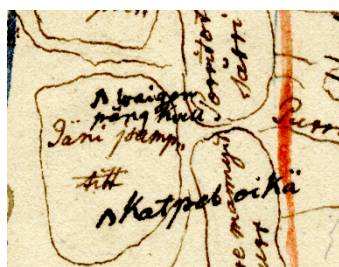
¹¹ Köszönettel tartozom Szeverényi Sándornak a nyenyec nyelvű adatok vizsgálatában nyújtott segítségéért.

2.4. Reguly urali nyenyec adatainak közlői

2.4.1. Vojgenpäng

2.4.1.1. Regulynek az urali nyenyec jegyzetekhez fűzött megjegyzéseiből úgy tűnik, hogy legfontosabb adatközlője ebben a témában Vojgenpäng volt. Míg Reguly részletes adatokat közöl Vojgenpäng nagyapjáról, így tudjuk róla, hogy Szainahnak hívták, szamojéd származású volt, 1712-ben megkeresztelkedett és Scsekurja vidékére költözött többedmagával, s hogy leszármazottaik már manysinak számítottak, addig magáról Vojgenpängről kevés információnk van. Amit biztosan tudunk róla, az manysi neve; a Vojgenpäng név ugyanis könnyen lefordítható, szó szerint 'fehér fejű'-t jelent, ami egyaránt vonatkozhat őszülő vagy világos hajára is. Akár ősz hajú is lehetett már, amikor Regulyval találkozott, hiszen „gyermek és férfi korát” az Uralban töltötte réntartóként (vagy legalábbis rénpásztorként), s ha a nagyapja tettei óta eltelt idő (1712–1844) alapján kiszámoljuk a generációk idejét, jókora időszakokat kapunk. A Vojgenpäng nevet feltehetően ragadványnévként kell értelmezni, hiszen a XIX. század közepén a manysik egyházi anyakönyvezése, így kereszt- és vezetéknevvel ellátása általános volt; neki is rendelkeznie kellett tehát ezekkel. Igaz ugyan, hogy vannak jól eredeztethető vezetéknevek, amelyek akár ragadványnév alapúak is lehetnek, az utóbbi időben alaposan feltárt és publikált levéltári anyagban azonban Voigenpäng vezetéknevet nem találunk. Ha feltételezzük, hogy Szainah Vojgenpäng apai nagyapja volt, akkor vezetékneve a mai manysik körében közismert Szainahov¹² lehetett.

2.4.1.2. Tudjuk, hogy Vojgenpäng (legalább) kétnyelvű volt, azaz egyaránt jól beszélt manysiul és nyenyecül. Azt is tudni vélhetjük, hogy Scsekurja településen lakott, mint nagyapja, ahol Reguly gyűjtötte tőle az anyagot. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mert Reguly egyik térképvázlatán, méghozzá a Scsekurjától távol eső Lozva vidékét ábrázolón az Ural egyik hegyoldalán a *woiganpäng kwoll* azaz 'woiganpäng háza' megjegyzéssel egy sátor rajza található, ami Reguly jelmagyarázata szerint sátrat vagy kisebb gerendaházat jelöl (Részlet Reguly térképvázlatából. MTAK Kézirattár M. Nyelvtud. 2-r. 4/V., Karta N^o I.). Több hasonló jel szerepel a térképvázlatokon, általában ugyanilyen rejtélyes névmegjelöléssel.¹³ A két lakhely használatáról csak találgathatunk. Nyilvánvaló, hogy rénpásztorként Voigenpäng akkor is lakhatott az Ural délebbi vidékén, ha „hivatalos” lakhelye – ahol pl. adót fizetett, praktikus szempontból nézve a „téli szállása” – Scsekurjában volt. Ha ezt még a Regulyval való találkozás idején is gyakorlatnak gondoljuk, felmerül a kérdés, hogy mit keresett

¹² Сайнахов

¹³ pl. az előzőtől nem messze „Kartpol oikä” szálláshelye, ld. ugyanott.

a rénpásztor augusztus második felében a téli szálláson? Ha feltesszük, hogy az ősz hajú, öreg Voigenpäng már nem foglalkozott réntartással (így komolyan vesszük Reguly múlt idejű állítását erről, t. i. hogy gyermek és férfi korát ezzel töltötte, implikálva azt, hogy most nem ezzel tölti), akkor az urali szállás már nem létezett, legalábbis nem az ő neve alatt. E megválaszolhatatlan kérdések ellenére egy biztos: ismerjük a szálláshelyet, ahol Voigenpäng rénpásztorként lakott és valószínűleg ismerjük téli szállását is.¹⁴

2.4.1.3. Reguly naplójában Voigenpäng neve először 1844. augusztus elsején bukkan fel: Reguly a Szigva torkolata táján táborozik, amikor „Voigen päng jön Sukerje-ből” (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 15. lap hátoldala). Ez feltehetően csak egy rövid látogatás volt. Még egyetlen helyen, aug. 10-én szerepel *waigenpäng*, később a Reguly által megjelölt napokon, aug. 16-29-ig nem találkozunk e névvel (sem) a naplóban, de pontosan nyomon követhető a nyenyec gyűjtés története: 18-án „magyarázzák a szamojéd neveket, az Ural szamojédül”; 20: „szamojéd szavakat írok”; 21: „szamojéd igéket írok”; 22: „szamojéd viszonyzókat írok”; 23-án a hóesés és a hideg miatt alig lehet dolgozni; 24: „a vihar még tart, folytatom szamojéd nyelvtanomat”. A következő napokban is viharos az idő, Reguly néprajzi és manysi jegyzeteit rendezi, majd 28-án lejegyzi a nyenyec főnévragozást, 29-én pedig a határozott és határozatlan igeragozást. Közben az idő is kicsit felmelegszik. (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 15–16. lap; a német nyelvű eredeti szöveget ld. az 1. sz. mellékletben.)

2.4.1.4. Ami Scsekurja alapítását illeti, Reguly ismét olyat jegyzett fel, ami ugyan bizonyítást nyer más forrásból, de aligha tűnt volna fel az ő megjegyzése nélkül. Scsekurja ugyanis ma a „legtisztább manysi település”-ek közé tartozik, így első látásra meglepő, ha valóban Szajnah „több más Szamojedokkal” „együtt alapították a nevezett helységet”.

A lakosság-összeírásokban Scsekurja¹⁵ csak 1858-tól szerepel, a korábbi revíziók alkalmával (1795, 1816) lakosságát Juilszkban¹⁶ tartották számon. Ez persze nem azt jelenti, hogy ne létezett volna a település: közigazgatásilag nem létezett. Reguly szerint a juilszki favárban még a XVIII. század végén időszakosan tartózkodtak kozákok.¹⁷ Miután hadászati szerepe megszűnt, elvesztette jelentőségét, a

¹⁴ A következő fejezetben bemutatandó Kasimov Alexei esetében hasonló „kétlakiságról” számol be Reguly.

¹⁵ Щекурьинские юрты

¹⁶ Юильский городок; Juilszk néven két erődítmény is volt az obi-ugor területeken. Az itt tárgyalt a Ljapin (Szigva) folyó felső folyásán állt, de ugyancsak Juilszknak hívták a Kazim felső folyásán álló erődöt, aminek közelében a mai Juilszk település található.

¹⁷ „und von hier nach Sukerjepaul einem der nördlichsten Dörfer dieses Flusses, gegenüber den Überresten, der auch geschichtlich bekannten Holtzburg Juil, welche der letzte befestigte Ort dieser Gegenden war, und noch Ende des vorigen Jahrhunderts Zeitweise

lakosság pedig valószínűleg a közeli településre koncentrált, amit a Szigvába itt torkolló mellékfolyóról, a Scsekur-ja-ról neveztek el.

A település létre biztos adatunk van 1740-ből, amikor Miller meglehetősen pontosan feljegyezte a Szoszva és a Szigva folyó menti településeket (is). Juilszkkal „átellenben”, „azaz mellette” említ egy települést¹⁸, ami teljesen megfelel Scsekurja elhelyezkedésének, ám neve nem ez, hanem Soinak-paul (Pivnyeva 1999: 213). Ezt – különösen Reguly megjegyzésének fényében – nem érthetjük másképp, mint 'Szainah-falvá'-nak. Tehát 1740-ben a későbbi Scsekurja helyén lévő települést még a Szajnahovokról nevezték meg, nyilvánvalóan azért, mert lakosai, vagy legalábbis a lakosság egy része e vezetéknevet viselte. A lakosság-összeírások alapján rekonstruálható, hogy ez mindmáig így van. A Juilszokban nyilvántartott családok között a legnépesebb csoportot folyamatosan a Szajnahovok jelentik: 1795-ben 40 családból 6, a létszámot tekintve 397 főből 95 (24 %), 1816-ban 63 családból 14, azaz 478 főből 137 (29 %) viselte ezt a vezetéknevet. 1858-ban már az egyes települések lakóit külön jegyezték fel. Ekkor Scsekurjában 57 családból 20, illetve 340 főből 139 (41 %) volt Szajnahov. Jóval későbbi adatok szerint az 1970-es években hasonló arány jellemezte a lakosság összetételét: 1971–73-ban 48 családból 20, 1976–79-ben 57-ből 17, illetve 220 főből 78 (35 %), 1983–85-ben 48-ból 25, illetve 177 főből 55 (31 %) viselte a Szajnahov nevet. Hozzá kell tenni, hogy a XVIII–XIX. századi adatok szerint kizárólag egy helyre koncentrált a Szajnahovok jelenléte, és a XX. század végén is csak a környező falvakba és központi településekre került át néhány család (Pivnyeva 1999: 231–235, 255–257).¹⁹

2.4.1.5. „Szainah”-hal kapcsolatban természetesen felmerül a keresztelés kérdése is. Tulajdonképpen már a keresztelés ténye is meglepő, de az is elgondolkodtató, hogy 1844-ben egy manysi rénpásztor vajon tényleg észben tartotta-e azt, hogy „nagyattya” 1712-ben „kereszteltetett”? Ez az első nagy keresztelési hullám

ein Besatzung von Kosaken hatte.” (Reguly Antal levele Toldy Ferencnek. MTAK Kézirattár, Magyar Irodalmi levelezés 4-r. 88: 6.)

¹⁸ Miller táblázatba foglalt adatai a következőképpen szerepelnek a könyvben: "Soinak-paul; на юж.стороне р. Sewin-ja, напротив Юильских ю.; Напротив Юильских ю., т.е. рядом; в 3 в. от берега р. Sewin-ja." (Soinak-falu; a Sewin-folyó déli oldalán, a Juilszki jurtával szemben; a Juilszki jurtával szemben azaz mellette / a közelében; 3 versztányira a Sewin-folyó partjától.)

¹⁹ A XVIII–XIX. századi lakosságadatokat Szokolova (1983) átfogó műve alapján szokás megadni. Meglepő módon az ő adatsorában sem a Ljapini, sem a szomszédos Szoszvai járásban nem szerepelnek Szajnahovok, sőt a települések sem egyeznek Pivnyeva adataival (vö. Szokolova 1983: 167–175). A feldolgozott és publikált archív források használata és értelmezése meglehetősen problematikus, az eltérések oka gyakran nem világos. Az eredeti anyagok ismerete nélkül azonban csak a nyomtatott szakirodalomra tudok támaszkodni.

kezdete, ami viszonylag jól dokumentált (Novickij 1973). A Pelim felső folyására és Berjozovba 1714-ben értek el a misszionáriusok (Glavackaja 2005: 235–238). Nehéz elkepzteni, hogy az Ural belsejében élő szamojédek találkoztak volna a teritokkel. Feltetelezhethetnek azt is, hogy a szamojédek az európai oldalon lettek megkeresztelve, de akkor „ott még csend volt”.²⁰

2.4.1.6. Az is kérdés, hogy honnan és miért koltozott Szainah Ssekurjaba. Tudjuk, hogy réntartó volt, és azt is, hogy a nagy nyájakkal rendelkező nyenyecsek a tundrarol dél felé húzódtak az Uralban megfelelő legelőket keresve. Ez a szakirodalom szerint éppen az 1700-as evек elején kezdődő folyamat volt, amikor sok kedvező tényező együttállása miatt hirtelen fellendült a tundrai réntartás (Krupnik 1989: 146-tol). Ha ez volt a költözés oka, az azt bizonyítja, hogy valóban igen gyorsan zajlottak e változások – és ugyanilyen gyorsan alkalmazkodott hozzá a lakosság. A későbbiekben azonban lesz még arról szó, hogy az Ural két oldalának szamojéd lakossága korabbban is mozgásban volt mindkét irányban: keletről nyugatra és nyugatról keletre egyaránt atjartak a hegyeken (Dolgih 1970: 42).

2.4.2. Kasimov Alexei

2.4.2.1. Kasimov Alexeirol 1843. december 7-én hallott Reguly először, amikor Vszevolodo-Blagodatszkijban meglátogatták a közeli aranyosotelepek tisztviselői, és meséltek neki „Alexei bogati-rol” (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 7. lap hátoldala). Első találkozásuk jól ismert a Toldy által közreadott Reguly-levelekből:

„Feljebb az Ivdel mellett egy még kellemetesb latogatoja volt, t. i. egy sokat járt kelt „királya a’ keletnek”, e vidékek Crosusa, Kasimov Elek, kit a moszkak Bogatyinak (dusgazdagnak) neveznek, mert szerintök 19,000, az osztyákok mondása szerint 10,000 iramszarvas birtokosa. Ezen férfi a Szigva forrása körül a szamojédek közt nevelkedett, s mindinkább dél felé vonulván, utoljára rendszerint a Visera és déli Szoszva között lakott. Minthogy nyajai messze elterjednek, részint a Pecsora, részint az Ob körül, s a jasszak lefizetésére évenként nagy utakat kénytelen tenni; ő volt azon férfi, ki e vidékekről, egsz a szamojédek foldeig, a legteljesb ismerettel bir. E férfit tehát ot napig tartá magánál Reguly, hogy ot az Ural éjszaki részei, s minden egyes telep, magasság és folyó iránt kikerdezze. Így készült három abrosz, mellyet Reguly, egyéb irasokkal Pétervárt tevén le, Baer azokat az ottani academiának elő is mutatta.” (Toldy 1850: LXXL–XXXI)

²⁰ A. Golovnyov megfogalmazása; szóbeli közlés személyes konzultáció alkalmával, 2009. október 6. Budapest.

E találkozásról Baerneknak is beszámolt Reguly, és néhány olyan részletet is közöl, amelyet máshol nem találunk:

„Ezen férfi a Szigva forrása körül a szamojédek közt nevelkedett, később a Wuolja forrásánál lakott, majd egyre délebbre és délebbre jött, és most az egyik nyájával – 13 éve – a Visera és déli Szoszva forrása zött vándorol; a többi nyájainak felkeresésekor (az egyik a Lozva forrásánál, a másik a Pecsorán, a harmadik a Luopsianál a Kvettnyârr-on van) – míg a hazája a szigvai Khorumpaul-ban van, a jasszák lefizetésére – nagy utakat kénytelen évenként tenni.”²¹ (MTAK Kézirattár Ms 4754/72 II. félbehajtott lap 2. oldala)

Kasimov Alexei maga ment Reguly elébe, amikor először találkoztak, majd meglátogatta őt (1844. január 25–30.; ld. 2. sz. melléklet), és „lediktálta” az Ural jelen-tős részének térképét. Reguly antropológiai méréseket is végzett rajta, így tudjuk például, hogy 162 cm magas volt (Vándor 2008: 127, 2. melléklet). Gyakorlati segítséget is adott, hiszen a „szamojéd jegyzetek” Reguly bevezetője szerint az ő sátrában készültek. Néhány kérdés felmerül azonban ezzel kapcsolatban.

2.4.2.2. Elsőként érdemes megvizsgálni „a kelet királyának” vezetéknevét. A Kasimov névről az obi-ugorokkal valamelyest is foglalkozóknak rögtön a Kazim folyóval való kapcsolat jut eszébe. Ismert, hogy a kazimi hantik történetileg felső-szoszvai manysi kirajzásnak számítanak, de ez „előrevetítve” nem szolgálhatott családnév alapjául. A XVIII–XIX. századi lakosságösszeírások és egyházi anyakönyvek arhív anyagaiban a Kasimov névvel alig lehet találkozni. Egy igen távoli felső-demjankai említésen kívül (Szokolova 1983: 227) azonos alakú nem, csak hasonló nevek fordulnak elő. 1795-ben a Ljapinszkij gorodok-ban²² regisztráltak 2 családnyi (23 fő) Кузимов-ot, ugyanitt 1816-ban 19 fő Кузумов-ot, akik valószínűleg azonosak az 1858-ban Лобымважские юрты-ban – a mai Lombovozsban, szintén a Ljapinon – feljegyzett egy családnyi (6 fő) Кузимов-val (Pivnyeva 1999: 231–235). Ezek a szigvai előfordulások akár kapcsolatban is lehetnek Kasimov Alexei családjával. Érdemes azonban megnézni a Baerneknak írott levélben Kasimov Alexei lakhelyeként említett Horumpaul lakosságának névanyagát is. A XIX. század közepén, az 1858-as összeírásban többek között két családnyi (9 fő)

²¹ „An den quellen der Sigva mit den dortigen Samojeden erwachsen, lebte dieser Mann später an den Wuolja quellen, kam dann südlicher u. südlicher, und zieht nun mit einer seiner heerden – seit 13 jahren – zwischen den quellen der Wischera u. südlichen Sosva herum; während der besuch seiner übrigen heerden (die eine an den quellen der Lozva, die andere an der Petschora und die dritte an der Luopsia auf dem Kvettnyârr) – seiner heimath an der Sigva in Khorumpaul, und die zahlung seine jassaks – ihn bedeutende reisen jährlich zu machen zwingt.”

²² Ляпинский городок; a Ljapin (Szigva) folyó torkolatától nem messze állt.

Хозымов-ot találunk (Pivnyeva 1999: 234). Ez a név Hozumov alakban²³ ma is használatos. Hogy a Хозымов-ok és a Кузимов-ok közt volt-e kapcsolat, lehetetlen megállapítani; Pivnyeva a Hozumov név előzményeként csak a Хозымов alakot azonosítja (Pivnyeva 1999: 75-76).²⁴

A Hozumovokról viszont feltehető, hogy kapcsolatban állnak a Szajnahovokkal. Fizikai antropológiai vizsgálatai közben Davidova az egyes vezetéknevek viselőinek arányát is megfigyelte. Mind a XVIII. századi, mind a XX. század végi adatokban feltűnőnek találta, hogy sok az olyan vezetéknev, amelyet csak nagyon kevés család tagjai viselnek (átlagosan 10 családra jut azonos név). Ezzel szemben ritkaság, ha egy vezetéknevet sokan viselnek. Az 1980-as évekre vonatkoztatva két gyakori családnevet talált: a Szajnahovot és a Hozumovot. A ljapini lakosság kb. felét e két vezetéknev viselői teszik ki. Mivel fiziológiai okát nem találta ennek,²⁵ történeti magyarázatot keres: e csoport vagy egy korábban már itt lakott, vagy egy később betelepült népesség leszármazottaiból áll (Davidova 1989: 33–34). Bár ezt a gondolatmenetet szakértelem hiányában nehéz értékelni, eredménye meglepően egybevágh a benyomással, amit a ljapini nyenyecokról a fentiekben kialakult.²⁶

2.4.2.3. Kasimov Alexeiről, mint a „szamojéd tanulmányok” egyik adatközlőjéről azt írta Reguly, hogy „néhány potlékok irattak még Alexei Kasimov sátorában a kis Gobi völgyében az uralon, hol Sept. 3-11^{keik} mulattam.” Ha felütjük a Calendarium megfelelő helyét, pontos bejegyzéseket találunk az urali út e szakaszáról, illetve erről az időszakról (ld. 1. sz. melléklet), sőt Reguly már az Európába visszafelé vezető úton írott raifai beszámolójában is részletes leírja:

„Eleinte iszapos helyeken haladtunk a Manja vize hosszában, lassanként szárazabb térekre értünk, mellyek az Ural legvégsőbb lejtjeire vezettek, mik innét éjszak felé mindenütt hirtelen meredekségekbe végződnek, mintha el volnának vágva. Ezekről a Lonhla szép völgyébe ereszkedtünk le, majd több, már kopasz hegyhátakon haladtunk, mindég több és nagyszerűbb kilátások és hegyi tájak nyíltak, míg a Jenzur mellékén az Uralnak közvetlen folyamválasztó láncát értük el, s ennek huzamát követve negyedik nap estvéjén egész a Porne völgyéig nyomultunk előre, a nélkül, hogy emberi nyomokat fedezhettünk volna fel. Elhatároztam tehát, hogy egy éji pihenés után a merre jöttünk ismét visszatérjünk, nehogy veszedelmesen eltévedjünk. A szükség nevelte

²³ Хозымов

²⁴ J. Rombangyjejeva is lehetségesnek tartja a Kasimov – Hozumov név azonosítását. Szóbeli konzultáció, 2009. augusztus, Hanti-Manszijszk.

²⁵ A Szajnahovok és Hozumovok termékenységi mutatói azonosak a környék többi lakójáéval.

²⁶ Köszönettel tartozom Vándor Annának, aki erre a forrásra felhívta figyelmemet.

e hegyi s nomád élet körül lel. Itt születte s gyermeksége óta itt lakva, nem volt az a bérc s ösvény, mellyet vezérem ne ismert volna.” (Toldy 1850: 94)

Miért szerepel hát a szamojéd jegyzetek bevezetőjében Tyobing helyett Kasimov Alexei? Egyelőre nem találtam ra választ. Egyet kizárhatunk: Reguly biztosan nem keverte össze a két személyt. Beszamolobol egyértelműen kiderül, hogy bensőséges, baráti kapcsolatot alakított ki velük. Számomra két magyarázat kepzeldheto el.

Az egyik lehetőség az, hogy Kasimov Alexei azonos Tyobinggal. Míg a Kasimov Alexei Jeremejew³⁰ hivatalos, anyakönyvi név, addig a Tyobing nyilvánvalóan a ragadványnév kategóriájába tartozik. Ebben nemcsak azért lehetünk biztosak, mert az arhiv anyagokban még hasonló sem fordul elő, hanem azért is, mert Reguly egyik jegyzetpapirjan ez áll:

„tyobing bededet der einzige mann unter mehreren weibern”³¹
(MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22., jelzet nélküli jegyzetlapok),

ami igencsak alkalmas jelentés egy ragadvanynevhez, és az obi-ugor tobbnejusegrol beszámoló történeti források alapján értelmezhető is. A Munkácsi–Kalmanfele manysi szótár szerint *tupi* ’kedves’-et jelent (WWb 687), ami szintén könnyen összefüggésbe hozható az előbbi adattal. Feltehetunk, hogy Reguly a manysi tanulmányainak megkezdésekor megismert gazdag, híres renpasztort hivatalos neven említi, majd közelebbi barátságot kialakítva vele már csak ragadvanynevet használja. Így érthető lenne, miért használ két nevet ugyanarra a személyre. Azonossagukat támasztja alá az is, hogy mindkét esetben „a környék leg-gazdagabb” ferfijarol van szó, és mint tudjuk, Kasimov Alexei elég sok helyen megfordult ahhoz, hogy akár a kis Gobi völgyében is otthonosan mozogjon. Mindkettejüknek lehettek szamojéd ismeretei is.

Bármilyen rvedetes is lenne, ha sikerülne ezzel Tyobing rejtélyét megfejtteni, mégsem valosinu, hogy a két név azonos személyt jelölne. Már azt is nehéz feltételezni, hogy Reguly az egyébként nagyra becsült Kasimov Alexeirol ragadvanyneven rt volna az Akadémiának, hiszen beszámolói hivatalos iratnak számítanak. Amikor 1845 februárjában Reguly elhagyja Berjozovot és az egész Ural-vidéket, pár nap alatt beutazza az egész manysi területet: mindenkitől elbucsuzik. Február 20-án a Szigva-torkolati Poseltitt faluban tölti az éjszakát, ahol Tyobinggal találkozik, 24-én pedig már a Karpje-nél jár, „Alexeinel” (MTAK Kézirattár,

³⁰ Az apai nevet Hofmann alapján közli Hunfalvy 1864: 54., 12. lábjegyzet.

³¹ ’tyobing azt jelenti, hogy az egyetlen férfi/férj több asszony koztot’

Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 23.; 1. 3. sz. melléklet). Az egyik térképvázlat alapján Karpje a Pelimbe torkollik (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 2-r. 4/V., Karta N^o. I), és nincs messze attól a vidéktől, ahol Reguly először találkozott Alexei Kasimovval jó egy évvel azelőtt (1844. jan. 16.) Feltételezhetően tehát róla – azaz egy Tyobingtól eltérő személyről – van szó.³²

Hasonlóan Regulyhoz az E. Hofmann által vezetett urali expedíció is találkozott mind Kasimov Alexei-jel, mind Tyobinggal. Hofmann maga is jól ismerte mindkettőjüket. Tyobingról feljegyezte vele lakó fivéreinek nevét is: Titama és Ojo (idézi Hunfalvy 1864: 61., 23. lábjegyzet)³³. Reguly három sátorból álló szállást említ, ahol Tyobing és családja lakik, így a három sátor lakossága valószínűleg e fivéreket jelenti.

Hofmann 1847-es első urali expedícióján Kasimov Alexei szolgáltatta az utazáshoz és szállításhoz szükséges, valamint a táplálékul szolgáló rénszarvasokat:

„az orosz tudományos küldöttség 1847. tavaszában, vele 260 ezüst rubelért szerződék, hogy az egész nyáron által két-két iramszarvas fogatú husz nartát (könnyű szánt) a’ szükséges vezeték szarvasokkal együtt tart készen a’ küldöttség számára, mellyet köteles oda vinni, hová parancsolják, melléjük a’ kellő napszamosokat, egy a’ vogul és osztják nyelven beszéllő tolmácsot, s’ a’ vidéket ismerő kalaúzt is adván. Ő, úgymond Hofmann, a’ permi kormányzósághoz tartozó Uralban az egyetlen ember, kinek poggyász szállítására elég iramszarvasai vannak. Hofmann Berezovbul ide költözött vogulnak (osztják) mondja, kit *dús Elek*nek neveznek. (Dieser Ostjak, Alexei Jeremejew Kassimov, gemeinlich nur Alexei der Reiche genannt).” (Hunfalvy 1864: 54., 12. lábjegyzet)

A Hofmann-expedíció tagjainak viszonya a helyi lakossággal egészen más jellegű lehetett, mint Regulyé. Reguly folyamatosan arról számol be, hogy nagy tisztelettel és örömmel fogadják, szinte a gondolatait próbálják előre kitalálni:

„Nem hallgathatom itt el azt a nyájasságot és szivességet, mellyel a nép ezen az egész vándorlason fogadott mindenütt, mert a természet e derék fiait híven és élénken kívánnám Kegyed elébe állítani. Kegyed, tisztelt titoknok úr, emlékezni fog leveleimből, hogy az Uralban érkezésem

³² Alexei természetesen nem csak Kasimovot jelölheti. A Karpje közelben található Pänksäts-paul-ban lakott Alexei Jolkin, 85 éves öreg, akit Reguly szintén jól ismert, hiszen az öregén még antropológiai méréseket is végzett (Vándor 2008: 126–127).

³³ Hofmann is megismétködéék Tyóbing-gal, kinek nevét „Tjöbin”-nek írja. „Auf dem Szopak-Nyöl begegnete ich dem Ostiaken Tjöbin mit seinem Brüdern Titama und Ojo, die jeder mit 28–30 Rennthieren zu unserer Unterstützung kamen.”

után néhány héttel két vogul érkezett a Tapszija mellékéről hozzám Vsevolodskoiba, kik, mint mondák, csak azért jöttek, hogy megismerkedvén azon ferfuval ki nepokhoz ennek nyelve s életmódja megtanulása végett küldetett, ot kérjék hogy őket s az o tartományukat is meglátogassa. Kegyed aligha meg tudta egyeztetni e tunemenyt azon fogalommal, mellyet magának e népről formálhatott.” (Toldy 1850: 88-89)

A Hofmann-expedicio kapcsolata – mint fent olvashattuk – kifejezetten üzleti volt. Az expedicio egyes tagjai Kasimovrol dicsérően szólnak. Kowalski így írja le első szanutjukat:

„A renszarvasaink tulajdonosa, az osztják Alexei, egy 60 éves öreg bebizonyította nekünk, hogy a kor, ha tapasztalat és hosszas gyakorlás támogatja, gyakran a fiatalságnál fontosabb. Alexei rögtön az első napon meg akarta mutatni összes tettekeszsiseget; az egsez karavánnal elindult, és mi egyre jobban és jobban lemaradtunk tőle, és csak szanjanak az ingoványban hagyott nyomait követtük. Mégis általában utolértük, amint betért az erdőbe és a surun át kellett utat törnie. A rénszarvasok belegabalyodtak az ágakba és lerogytak a földre; a szánok felborultak, amikor fáknak ütköztek vagy a földön fekvő korhadt fadarabokon kellett áthúzni őket. Aki sosem látott vadon nőtt, fejszetol még érintetlen, mocsarakkal teli erdőt, az nem tudja elkepzelni azokat a nehezsisegeket, amelyeket a volgyekben levo oserdokon valo atutazas jelent. A mi tiszteletre melto Alexeiunk es segitoinak fejszeje allandoan munkaban volt, szanjaink a csomagokkal rendszeresen elakadtak, es ezt a lehetoseget kihasznalva kipihentuk magunkat...”³⁴ (Hofmann I: 13)

³⁴ „Der besitzer unserer Rennthiere, der Ostjake Alexei, ein 60 jähriger Greis, bewies uns, dass das Alter, wenn es von Erfahrung und langer Uebung unterstützt wird, sehr oft über die Jugend ein Uebergewicht hat. Alexei wollte gleich am ersten Tage seinen ganzen Eifer zeigen; er ging mit dem gesammten Train rüstig voraus, wir blieben immer mehr und mehr zurück und hielten uns nur an die Spuren, die seine Narten in dem Moraste zurückgelassen hatten. Wir holten ihn jedoch gewöhnlich wieder ein, sobald er in den Wald einkehrte und sich den Weg durch das Dikicht bahnen müsste. Die Rennthiere verwickelten sich mit ihren Hörnern in den Zweigen und fielen zu Boden; die Narten schlugen um, wenn sie an Bäume anstiessen, oder über herumliegende faulende Baumstämme geschleppt wurden. Wer niemals wildwachsende vom Beile noch nicht angetastete und mit tiefen Sümpfen angefüllte Wälder gesehen hat, der kann sich keinen Begriff machen von den Schwierigkeiten, die eine Reise in den Uralwaldern durh die Thäler darbietet. Das beil unseres ehrwürdigen Alexei und seiner Gehülfen, war immerfort in Thätigkeit, unsere Narten mit Gepäcke hielten beständig an, und wir benutzten diese gelegenheit um uns zu erholen...”

Hofmann maga azonban korántsem ilyen elégedett Kasimovval és embereivel. Panaszodik, hogy „szívesebben esznek és alszanak”, mint éberen őrzik a nyáját, sosem fogják be induláskor időben az állatokat, a szánokon szükséges javításokat sem végzik el rögtön érkezéskor, hanem mindig csak induláskor stb. Nyílt összetűzésbe is kerültek:

„Dús Elekünk azomban már nyárhó 19-kén kötelőzködni kezdte az oroszokkal, azt állítván, hogy csak a' Pecsóra forrásáig ígérkezett vinni a küldöttséget, már most egy tapodtat se megyen tovább. Hofmann szelíden volt kénytelen vele bánni, mivel a' hegyeket ismerő más ember nem vala; külömben is a' rendőrséggel való fenyegetés mindjárt meghajtá „dank dem gewohnten Rechtsvervahren dieser Behörde”³⁵ úgy-mond Hofmann.” (Hunfalvy 1864: 54., 12. lábjegyzet)

Az expedíció többi tagja – így Kowalski – valószínűleg realisabban látta a helyzetet:

„Utazásaink bebizonyították, hogy lehetetlen a nyári expedíció végéig Alexei rénszarvasaira számítanunk. Még tekintélyes szakasz állt előtünk, de nem volt remény arra, hogy ugyanazokkal a rénszarvasokkal végigjárjuk.” (Hofmann I: XVI)

Mivel Kasimovval nem tudtak továbbmenni, az expedíció több, mint két hetet várakozott a Pecsora forrásánál egy helyben, hogy a környékbeli réntulajdonosok a rendelkezésükre bocsássák a szükséges állományt. Erre utal az a megjegyzés Tyobinggal és fivéreivel kapcsolatban, hogy rénekkal segítették az expedíciót (ld. 29. lábjegyzet). Hunfalvy még egy, rosszindulattól nem mentes megjegyzést fűz e történethez:

„Különös, hogy Kaszimov Elek egy szót sem mondott Regulyrul Hofmannnak, vagy ha neki szólt róla, hogy Hofmann nem említi”. (Hunfalvy 1864: 54., 12. lábjegyzet.)

Az első, mármint hogy Kasimov nem beszélt Hofmann-nak Regulyról, a fenti mérges viszony ismeretében nem meglepő. Valószínűleg egyáltalán nem voltak olyan viszonyban, hogy ilyesmiről beszélgettek volna – hacsak nem abban az értelemben, hogy Kasimov Alexei valójában saját szavait hallhatta vissza Hofmanntól a földrajzi nevekben, amit az Reguly térképéről ismert meg. Az, hogy Hofmann nem emlegette Regulyt, már Reguly életében feltűnő volt, hiszen az expedíciókról megjelenő kötetek közül az első nem utal arra, hogy valójában a friss Reguly-térkép alapján tudtak az Uralban tájékozódni. A második kötetben számon tartott

³⁵ 'a hivatal szokásos jogi eljárásának köszönhetően'

„helyesbítés” sem túl meggyőző, hiszen – a más vonatkozásokban valóban elévülhetetlen érdemeket szerzett – Castrén hosszas meltatasa után röviden utal Reguly kutatásaira (Hofmann I: I-VIII.).

Mindenesetre kevéssé valosınu, hogy se Reguly, se Hofmann ne azonosította volna a két név – Kasimov és Tyobing – viselőjét, ha az egy személy lett volna. Annál sokkal hosszabb és szorosabb kapcsolatban voltak, hogy ez leırasaikbol ne derüljön ki. Talán valaha még felbukkan egy félmondat, amely eldonti ezt a kérdést.

A másik lehetséges magyarázat arra, hogy miért nevezi Reguly Tyobing szállását „Alexei Kasimov satora”-nak az, hogy esetleg Tyobing neki dolgozott. Kasimov több nyájban tartotta vagyónát. Az egyiket – a legdelebbit – maga felügyelte, a többit azonban nyılvanvaloan mások. Már nem volt fiatal, így akár fiaira is bízhatta a nyájak orzeset, de tudjuk, hogy sokan dolgoztak neki. Kasimov nyajainak legelői azonban jóval délebbre voltak a Tyobing által lakott területnél, így semmi sem utal arra, hogy ő is a „béresek” között lett volna. Sőt, azt írja maga Reguly, hogy a saját vidékén Tyobing a leggazdagabb, és saját magának is vannak „emberei”.³⁶ Feltehetnenek persze, hogy afféle „josazagazgató” lett volna Kasimovnal, aki maga is tehetős, de erre sincs adatunk. így a Tyobingrol és Kasimov Alexeirol szóló adatok közötti viszonyt nem sikerült feltárni.

Kasimovrol a következőket írja Reguly Baerne:

„O a nagy vogul nepbankar, hiszen talán egyetlen család sincs sem a Felső-Szoszvan, sem a Felső-Lozvan, amely neki ne tartozna – a cserdini vogulokat érintően azt a különleges szolgálatot tette, hogy amióta az o vidékükön lakik, és ezzel lehetőségük nyílt olcsón vasarolni rénszarvasokat, náluk is egy kissé fellendült ennek tenyésztése, ami által renszarvasokkal tudnak járni és nem gyalog, valamint a megélhetésük is biztosabb alapot nyert, amennyiben rossz, eredménytelen vadászat esetén a renek biztosítják taplalekukat.”³⁷ (Ms 4754/72 II. félbehajtott lap 2. oldala)

³⁶ „Ezért iparkodtam reszint saját szemlelet, reszint Tjobing es emberei altal hü atnezetet nyerni” (Toldy 1850: 96)

³⁷ „Er ist der grosse Wogulische Volksbankier in dem vielleicht keine familie an der nördlichen Sosva, wie an der oberen Lozva giebt, die ihm nicht schuldig wäre – er hat in betrefff der Tscherdiner Wogulen das besondere verdienst, dass seit dem er auf ihrem gebiete wohnt, und ihnen dadurch die möglichkeit entstand rennthiere billiger zu kaufen, auch bei ihnen diese zucht etwas in aufschwung gekommen ist, wodurh die nun ihre reise auf rennthieren u. nicht zu fuss, machen können, und auch ihr daseyn eine sichere basis gewinnt, indem im fall einer schlechten unfruchtbaren jagd, sie immer ihre nahrung in ihnen finden.”

Ugyanebben a levélben – amelyben térképvezetéseit magyarázza – további adatokat közöl a berjozovi és a cserdini vogulok kapcsolatáról:

„A cserdini vogulok az Uralt a Déli- és az Északi-Szoszva forrásai között saját tulajdonuknak tekintik, amelyet ők II. Katalin uralkodása óta, aki nekik adta, birtokolnak. Hosszú idő óta azonban, amire már nem is emlékeznek, itt csak az Északi-Szoszva vizei mellől származó berjozovi vogulok legeltetik télen-nyáron hatalmas rénnyájaikat. Őt család van, aki az adóját Berjozovban fizeti, és akik magukat a cserdini vogulok fent említett tulajdonjoga miatt itt valóban csak vendégnek tekintik, és a vidék használatáért a terület tulajdonosának segítenek, ha az megszorul, rossz vadászat esetén rénszarvast adnak neki táplálékul vagy az adót megfizetik helyette. Mégis kérdés marad, hogy nem laktak-e mégis ők előbb itt, mint a cserdini vogulok, elsősorban a szoszvai vogulok vallási kultusza miatt, akik a Jelping nyârr-hoz (szent hegy – a térképen be van jelölve), Numi Târom (a legfelső, a magasban lakó Isten) szék-helyéhez évente nagy számban elutaznak és ott áldozatot mutatnak be, és ahol az áldozóhelyük (jurpingkäm) még magasabban a hegyen és közelebb Istenhez található. Nemrég óta a berjozovi vogulok a Pelim forrásánál is laknak; azért telepedtek ott le, mert az a vidék nem szegény vadban, és üresen, lakatlanul hever.”³⁸ (Ms 4754/72 I. félbehajtott lap 3. oldala)

³⁸ „Den Ural zwischen den quellen der südlichen u. der nördlichen Sosva, nennen die Tscherdiner wogulen ihr eigenthum, welches sie rechtlich, seit zeiten Chaterina der 2ten, die es ihnen verliehen hat, besitzen. Seit zeiten aber deren sie sich nicht mehr erinnern wohnten hier nur Beressower Wogulen die vor den gewässer der nördlichen Sosva abstammend hier mit ihren grossen rennthierheerden winter u. sommer herumziehen. Es sind ihrer 5 familien, die ihren jassak nach Beresov bezahlen und wegen des vorerwähnten rechtlichen eigenthums der Tscherdiner Wogulen sich auch wirklich nur als gäste hier betrachten und für die benutzung dieses räume den Herrn gutsbesitzern auch in ihres nöth helfen, bei schlechter jagd ihnen rennthiere zur nahrung borgen oder auch den jassak u. podjat für sie bezahlen, – doch bleibt es eine frage ob sie – wegen dem religiösen Cultus dem die Sosvaer wogulen für dem Jelping nyârr (heilige berg – er ist angezeichnet auf der karte) Dem sitze des Numi Târom (der obere, der in der höhe wohnende Gott) haben, zu dem sie jährlich zahlreich anfahren und ihre opfer darbringen – und wo bei ihre opferstelle (jurpingkäm) sogar höher auf dem berge u. dem gotte näher steht – nicht vielleicht früher schon hier in diesen räumen lebten als die Tscherdiner wogulen. – Seit nicht langer zeit bewohnen die Beresower Wogulen auch die quellen des Pelim; sie liessen sich da nieder weil diese gegenden nicht arm an wild sind u. öde u. unbewohnt da lagen.

A két idezet alapján nyilvánvalo, hogy az ot csaladbol az egyik Kasimov Alexeie. Sot, Reguly terkepei alapján Woiganpang satra is ezen a területen találhato, igy valószínűleg o is beletartozik az ot csalad korebe (MTAK Kezirattar M. Nyelvtud. 2-r. 4/V., Karta No I.).

Az is kiderül ebből a levélből, hogy a cserdini vogulok gyalogosan közlekedtek. Erdei vadaszkient talán kutyafogataik lehettek. Ezt akkor tudta a renfogat felváltani, amikor észak felől eljutott területukre a nagynyájas réntartás. Ez az egyik részlet szerint „emberemlékezet” előtt történt, a másik részlet viszont kifejezetten Kasimov Alexeihez köti – aki 13 évvel 1844 előtt, azaz 1831-ben kezdett a déli legelőkön pasztorkodni. Az, hogy a réntartás lehetősége biztosabb megelhetest nyújt a helyi lakosságnak, szintén egy folyamat része: a korábbi vadren- és jávor-szarvas állomány a nagymervu réntartás hatására (is) jelentősen megcsappant, a vadászat tehát ezért sem volt feltetlenul sikeres. E változások a nagynyájas réntartás elterjedésének általános forgatokonyvebe illeszkednek, ami az 1720-as évektől a ma ismert tundrai réntartás robbanaszeru elterjedesehoz vezetett (Krupnik 1989: 161).

Mindezek után Kasimov Alexeierol annyit bizton állíthatunk, hogy meghatározó alakja volt a XIX. század közepén az Ural-vidéknek: oroszok, hantik, manysik, nyenyecsek, komik feltehetően egyaránt ismerték és elismerték. Az o segítsége, támogató hozzáállása tovább növelhette Reguly presztizsét, míg Kasimov Alexei neve nemcsak Regulyn, hanem az utána az Uralban járt Hofmann-expedíción keresztül is beirodott az Ural felterkepezesenek tortenetebe. Hogy mi szerepe volt éppen Reguly „szamojéd tanulmányainak” létrejöttében, arról nehezebb véleményt formálni.

3. Az urali nyenyecsek – torteneti aspektus

3.1. Népcsoportok az Ural vidékén

Már az eddigiekbol is meglehetősen mozgalmas kép rajzolódik ki az Ural vidékén élő etnikumokrol. A XIX. század közepén, illetve második felében keletkezett leirások alapján – elsősorban gazdasági változások hatására – folyamatosan változik az egyes nepcek, illetve azok egyes csoportjainak lakhelye, gazdálkodása, nyelve.

Az obi-ugorok esetében a korábbról is kimutatható fő költözési irány a meghatározó. A manysik esetében az Ural nyugati oldaláról a keletire húzódás fő oka az elsősorban orosz nyelvű, ipari és földművelő tevékenységét folytató lakosság terjedese a nyugati oldalon. A keleti oldalon az Ob mellékfolyóinak manysi és hanti lakossága a nagymervu obi halászati konjunktúra miatt szezonális migrációt folytatott. Ősztől tavaszig a mellékfolyók menti kis falvakban vadászta- halászta- nyáron pedig obi halasztelepekre koltoztak. Ez az ingázás gyakran vezetett kirajzás-telepulesek letrejottehoz az Obon, illetve a folyók alsóbb szakaszain.

A nyenyecsek és az obi-ugorok közötti kapcsolat – legalábbis A. Golovnyov és tanıtvanyai szerint – szintén gazdasági hatására vett teljes fordulatot. Míg ugyanis

a tajgai vadász-halász életmódot az obi-ugor lakosság sikerebben űzte, ezáltal folyamatosan asszimilálva, illetve szorítva észak és az Ural felé a hasonló életmódot folytató nyenyec lakosságot, a nagynyájas tundrai réntartás fellendülésével a nyenyeczek kerültek domináns helyzetbe (Golovnyov 1995: 100–106; Perevalova 2004: 112–126). Azok a nyenyeczekkel szomszédos csoportok, amelyek felismerték a tundrai réntartásban rejlő gazdasági lehetőségeket – így egyes alsó-obi hanti csoportok és az izsmai komik –, kulturálisan is nyenyec hatás alá kerültek. E folyamat akár az elnyenyecesedéshez is vezethetett.

Az orosz lakosság jelenléte eleinte elsősorban a kereskedelmen és a közigazgatáson keresztül éreztette hatását, de a fent említett gazdasági változások – elsősorban a halászat jövedelmezősége – nagyarányú betelepülési hullámokat indított el.

Megemlítendőek még a tatárok, akik az obi-ugorokat délről határoló területen éltek. Földművelő életmódjuk jelentősen hatott a déli manysi és hanti csoportokra, amelyek már a XX. század elejére nagymértékben magukévá tették az orosz és tatár szomszédosság kultúráját.

3.2. A másik nép szemével

3.2.1. Népek és népnevek az Ural-vidéken

Reguly Antal Calendariumával egy mappában, egy jelzeten tárolnak az MTAK Kézirattárában jó néhány apró jegyzetcedulát. E lapszámozás nélküli papírok közül az egyik a következő listát tartalmazza:

die Sigvaer nennen den Tataren *Hatány*
 [u. azok] den Russen *Rusch*
âgaly = Vogul von den Sinnya Volk genannt
 der Samojed nennt sich *Uriäch*
 dies wort sagt der Vogul
Joran auf der Syrjäne *Jaran*
 das Sinnya Volk nennt sich *Händi jäch*
Habaj werden die wogulen genannt von den Samojedem
Lää männ werden die Pulingauter genannt
longa jäch nennen sich selbst die Pulingauter³⁹
 (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16. r. 22., lapszám nélkül)

³⁹ Az eredeti szöveg fordítása: 'A szigvaiak a tatárokat Hatány-nak hívják [u. azok] az oroszokat Rusch-nak, âgaly = a vogulokat hívják így a szinjaiak, a szamojéd magát Uriäch-nak nevezi, ezt a szót mondja a vogul Joran a zürjénre Jaran, a szinjai nép magát Händi jäch-nak nevezi, Habaj-nak nevezik a vogulokat a szamojédek, Lää embernek hívják a Pulingaut-iakat, longa jäch-nak hívják magukat a Pulingaut-iak'

Regulynak ez a nepnevgyujtemeny – hasonlóan a szamojéd gyűjtéshez fűzött megjegyzesehoz – rengeteg választ ad, és talán még több kérdést vet fel. Tartalmazza szinte az összes népnevet, illetve elnevezést, amely az Ural-vidéken elofordulhat. Benne van a tatarokra használatos obi-ugor *Hatány* (*χatan*)⁴⁰, az orosz népnév obi-ugor alakja, a *Rusch* (*rus*), szerepel benne a manysikra használatos vogul és *agaly* (*oχal*) név, a nyenyecsek által az obi-ugorokra alkalmazott Habaj (*χabi*), valamint a Pulingaut-iak (Obdorszk/Szalehard hanti neve) külső és belső neve, ami a szakirodalom szóhasználatával nemzetsegnevkent azonosítható. Ezek az elnevezések közismertnek samitanak, így Reguly felsorolásából elsősorban megerősítést nyerhetünk.

A nyenyecsekre vonatkozó adatok azonban problemasak. Az, hogy „a szamojéd magát *Uriach*-nak nevezi”, meglepő; *ur joχ* alakban ugyanis ez az északi hantik megnevezése a nyenyecsekre; Regulynal is ilyen hanti adatokat találunk: „or jach samojed (leute), or ho samojed (mann), or ning – weib, keu orjach kamennie Samojed, nimi orjach nizovskie” MTAK Kézirattár, Ms 10.202/27.2: 3). Az obi-ugor nyelvekben meglévő, a nyenyecsekkel összefüggésbe hozható *jöran* szóhoz fűzött megjegyzést pedig nem tudom értelmezni; a Reguly által is két sorba írt megjegyzésből leginkább azt gondolhatjuk, hogy a manysik a komikra használták a *joran*, *jaran* nevet. Bár az alábbiakban a *jöran* szó használatának sezes körét mutatom be, e jelentésnek nem találtam továbbí nyomát.

3.3. A *jöran* és az *ur* népnév

3.3.1. Az északi hanti nyelvjárásokban két népnév fordul elő, amelyet kapcsolatba hoznak a nyenyecsekkel: a *jöran* és az *ur*. Mivel a nyenyecsek között lakóhelyük és életmódjuk alapján ma a tundrai és az erdei csoportot szokás alapvetően elkluloniteni, kezenfekvo lenne ezzel a két csoporttal azonosítani e két, nyenyecsekre vonatkozó terminust. E. Perevalova neprajzkutato az északi hanti csoportok tortenetet vizsgálva samatlan adatot közöl az obi-ugor (elsősorban hanti) és nyenyec kapcsolatokról, illetve konfliktusokról. Szerinte az *ur* elnevezés az erdei nyenyecsekre, a *jöran* a tundraiakra vonatkozik (Perevalova 2004: 113). A hanti és manysi nyelvjárások nyelvhasználata és a történeti adatok alapján ez a kérdés azonban korantsem ilyen egyszerű.

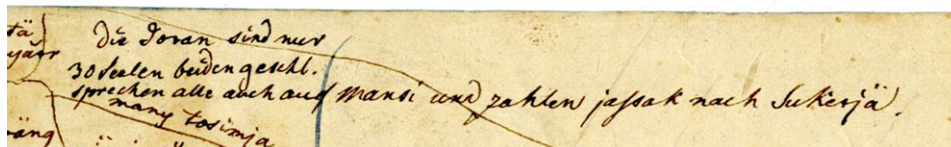
3.3.2. Az *ur* szó az északi hanti területről, elsősorban a színjai nyelvjárásból adatolt. Etimológiailag az ’erdős kiemelkedés, erdő’ jelentésű szóhoz köthető (DEWOS 161, 1619; ld. 4. sz. melléklet), de ’férfi, nő, nép’ jelentésű utótaggal ’nyenyec’ jelentésben fordul elő. A mai színjai hanti nyelvhasználatban az *ur* megnevezés népnévként a nyenyecseket, de automatikusan a tundrai, „tengerparti” réntartó nyenyecseket jelenti. A folkloralkotasokban jellemző parallelizmusokban

⁴⁰ Ha másként nem jelölöm, akkor a megadott azonosító alakok a hanti nyelv színjai nyelvjarasabol sarmaznak.

azonban az *ur* szó egyaránt szerepel a *jöran*-nal, és a meglehetősen problematikus tartalmú *mös* szóval is. A *mös*-nép jelentése ugyanis a szakirodalomban a 'mese-, illetve regebeli emberek'-től kezdve a '*mös*-frátria tagjai'-ig igen széles tartományban mozog. Megjegyzendő, hogy a színjai hantik a nem-hanti nemzetiségűek közül a nyenyecet és a komikat a *mös*, az oroszokat a *pör* frátria tagjai közé sorolják.

3.3.3.1. A szótári adatok alapján a *jöran* változatai az egész obi-ugor nyelvterületen ismertek, alapjelentésük 'szamojéd'. A keleti hanti és az (északinak számító) kazimi hanti nyelvjárásban a szamojéd jelentés valószínűleg a helyi – a Kazim, a Tromagan és a Pim forrásvidékénél lakó – erdei nyenyecre vonatkozik, a távolabbi nyenyec csoportok megkülönböztetésére kiegészítő jelzőket használnak. A tundrai nyenyecet a kazimi nyelvjárásúak *öwäs-jöran* 'északi, alsó folyási' szamojédnek hívják, a déli nyelvjárásból pedig az urali nyenyecet *keu-jarän* 'Ural-Samojeden' megnevezésére van adat (DEWOS 405–407.).

Ugyanez a szó a manysi nyelvben a 'szamojéd' jelentés mellett a lozvai nyelvjárásban előfordul 'északi vogul' jelentésben is (WWb 176), aminek alapján leginkább egy 'északabra lakó' – és más életmódot folytató – csoport megjelöléseként értelmezhető. A manysi nyelvben nincs is más adat 'szamojéd' népnévre; az újabb (és egyszerűbb) szótárak egyértelműen 'nyenyec'-nek azonosítják a *jöran* változatainak jelentését (Rombangyjeva – Kuzakova 2000: 23). Reguly egyik első térkép-vázlatán is kifejezetten népcsoport jelentésben szerepel a *joran* szó: „die Joran sind nur 30 Seelen beiden geschl. Sprechen alle auch auf Mansi und zahlen jassak nach Sukerjä”⁴¹ (MTAK Kézirattár M. Nyelvtud. 2-r. 4/V., Karta N° II.).

A térkép 1844 januárjában, azaz nem túl sokkal Reguly manysi tanulmányainak megkezdése után készült, a fent már bemutatott Kasimov Alexei információi alapján. A későbbiekben Reguly mintha nem szentelt volna nagy figyelmet e népnévnek. Saját jegyzeteiben a szamojéd megnevezést használja, manysi szótárában a *jorn* szó csak összetételekben fordul elő (ld. lejjebb), hanti szótáraiban pedig az

⁴¹ 'A Joranok létszáma mindössze harminc lélek mindkét nemből. Mind beszélnek many-siul is és Sukerjä-ban fizetik adójukat.' A „harminc lélek mindkét nemből” kifejezés valószínűleg összesen 30 embert jelent. A német nyelvű adatok fordításában nyújtott segítségért köszönettel tartozom Kováts Zsófiának.

ur-jɔχ-nak megfelelő alakok szerepelnek 'nyenyec' jelentésben (a példákat ld. feljebb; MTAK Kézirattár, Ms 10.202/27.2: 3).

Megjegyzendő, hogy a két obi-ugor nyelven kívül komi és orosz nyelven is használják a *яран* 'nyenyec' szót (DEWOS 407.).

3.3.3.2. A hanti *jörən* szó a nép- vagy csoportnéven kívül (de ahhoz kapcsolódva) három témában fordul elő. Van néhány földrajzi név, amely tartalmazza e szót. A Szinja folyó felső folyásán a *jörən jɔχ weləm jöχan* 'jörən nép ölte folyó', azaz 'folyó, ahol a jörən népet (embereket) ölték meg' hadi cselekményre utal. Összetűzések mindkét nyenyec csoporttal előfordultak: a hantik az erdei nyenyeczek területeit foglalták el, míg később a nomád nyenyec réntartók a hanti (és az orosz) településeket rohanták le; ennek alapján tehát nem lehet az illető népről további információkra következtetni. Sőt, a szinjai hantik jelentős része a *jörən jɔχ*-ot egyáltalán nem azonosítja a nyenyecekkel (hiszen az az ő értelmezésében egyértelműen *ur jɔχ*), hanem „valami régen élt nép”-ként beszél róluk. Van néhány toposz, amelyet szintén „régen itt élt emberek”-hez kötnek, így pl. a Szinja vidékén nagyon gyakori földház-gödröket, vagy olyan részleteket, hogy ilyen emberekkel találkozva nem szabad kézből kézbe adni a tárgyakat, így pl. a síbot lapátjára téve nyújtották át nekik a dohányt stb.

A *jörən* szó másik jellemző előfordulása bizonyos tárgyak, szerszámok neveiben figyelhető meg. E tárgyak, például a *jörən χir* 'jörən zsák', *jörən waj* 'jörən csizma', *jörən χot* 'jörən ház, tkp. sátor' egyértelműen réntartó kultúrához tartoznak, ugyanis az összes tárgy rénszarvasprémből készült. Reguly kéziratos manysi szótárában csak ezekben a tárgynevekben fordul elő a *jorn* szó, népnévként nincs adatolva: „*jorn vajä* bőrből való csizma *voaj jur* a csizmaszár eleje. – *jorn kvel* bőrből csinált kunyhó, milyen a [ʔ]⁴² *šum*” (MTAK Kézirattár, Nyelvtudomány 4-r. 117., számozás nélküli altétel: 22). Bár az erdei halász-vadász gazdálkodást is kiegészítette réntartás, ott a rént szinte kizárólag fogatolásra használták, vágóállatként nem: húsát nem, vagy alig fogyasztották, prémje helyett a vadrén-, jávor- és prémesállatok bundája szolgált alapanyagul a meleg öltözetekhez. A rénszarvas húsának és prémjének nagymérvű hasznosítása csak a tundrai nagynyájas réntartás kialakulásakor vált általánossá. Ekkortól válik jellemzővé a prémborítású sátor, az állandó költözésekkor használatos, rénszarvasprémből készült, nagyméretű tárolózsákok és viseleti darabok (elsősorban csizmák, bundák). Ennek a tárgycsoportnak a *jörən* névvel való összekapcsolása tehát inkább a tundrai típusú nyenyec kultúra felé mutat, bár megjegyzendő, hogy mind a manysi, mind a kazimi és a keleti hanti nyelvjárásokban is – ahol nem a tundrai, hanem elsősorban az erdei típusú réntartás volt gyakoribb – megvannak e tárgyak és tárgynevek.

A *jörən* név harmadik előfordulási helye mind a manysi, mind az északi hanti területről adatolt. A szinjai hantik tudnak egy *jörən χotəŋ χöjatət* 'nyenyec sátras

⁴² Talán lappnak olvasható; or. *šum* 'sátor'

emberek' nevű manysi nemzetségről, amelynek tagjai a Szinjára is elkerültek. Ugyanez a nemzetségnév manysiul is létezik (pl. Csernyecov 1987: 191–192), illetve a WWb szótár személynévként megadott jelentéséből következtetni lehet meglétére: *jōrēn-kwolēj ājkā* 'személynév *χārēj-paul*-ban', *jōrēn-kwoliŋ nē kaslā āyi marpa* 'személynév *saw-paul*-ban' (WWb 176), azaz 'nyenyec sátras apó' név Horumpaulból, 'nyenyec sátras nő ? lánya Marfa' név *saw-paul*-ban. Mint erről később szó lesz még, e nemzetségnév alighanem éppen a manysivá vált urali nyenyeczek csoportját jelöli.

3.3.3.3. További adalékként érdemes még megemlíteni a színjai hantik között előforduló *sāran-ur jɔχ* 'komi-nyenyec nép' megnevezést is. E terminust a Szinja mentén a folyó forrásához legközelebbi településből származó, jelenleg Ovgortban élő Tilikov családra használják. Elbeszélések alapján elnyenyeceseedett komi őseik voltak, a család tagjai a mai napig használnak csak rájuk jellemző, komi eredetű szavakat. A tundrai nyenyec rénszarvastartás hatása nemcsak az északi obi-ugor csoportokra, hanem az izsmai komi csoportra is hatott (erről több helyen szó van e tanulmányban is). A nyenyeczek, komik és hantik között létrejövő vegyesházasságokat egyes nyelvhasználat jellemezte, amely – elmondások alapján – a családon belüli kommunikációt is megnehezíthette. A család identitásában a nyenyec elem játssza a legnagyobb szerepet, egyik tagja például magát és gyermekeit is nyenyec nemzetiségűként anyakönyveztette, annak ellenére, hogy anyanyelvük, kultúrájuk a helyi hanti csoportéval azonos. A nyenyec eredet azonban nemcsak a család tudatában őrződött meg, hanem a rájuk való referáláskor is az *ur jɔχ*, *ur χu* 'nyenyec nép, nyenyec férfi' kifejezés használatos, a ritkábban említett *sāran-ur jɔχ* mellett.

3.3.3.4. Összegezve tehát a *jōrēn* és az *ur* szóval kapcsolatos adatokat, elmondható, hogy népnévként a két szó hol párhuzamosan, hol egymást területileg kiegészítve a nyenyeczek neve. A két név nem azonosítható egyértelműen a nyenyeczek két csoportjával (az erdei és a tundrai nyenyeccekekkel) annak ellenére, hogy az egyik (*ur*) etimológiailag összefügg egy 'erdő' jelentésű szóval, a másik pedig (*jōrēn*) a tundrai réntartó kultúra jellegzetes tárgyegyüttesének a nevében is megjelenik. Mivel a két név párhuzamosan csak kis területről (valamint folklóralkotásokból) adatolható, valószínűleg az effajta (t. i. a két nyenyec csoportra vonatkozó) megfeleltetéseknek nincs létjogosultsága, különösen akkor, amikor egyes nyelvjárásokban egyáltalán a nyenyeccekekkel való azonosítás is megkérdőjeleződik (és 'északi vogul', illetve 'régii nép' jelentés merül fel).

3.4. Nyenyec lakosság az Ob és az Ural közötti területen – történeti áttekintés

A nyenyec őstörténet kérdéseinek tárgyalását nem tekinthetem feladatomban, de az urali nyenyeczek bemutatásához nélkülözhetetlen egyes alapvonások bemutatása. A kutatások egybehangzó eredménye az, hogy a szamojéd népek déli eredetű-

ek, és mai lakóterületüket hosszú és huzamos vándorlás eredményének kell tekintenünk. E vándorlás kezdetének helyéről és idejéről, tempójáról, útvonaláról, a benne résztvevő népcsoport összetételéről, életmódjáról, nyelvéről már korántsem ilyen egységes a kutatók véleménye (a következőkben elsősorban Dolgih 1970. és Vasziljev 1970, 1974, 1978, 1979. munkáira támaszkodom).

Viszonylag részletes adatok a XVI. századtól kezdődően ismertek. Az adózási és közigazgatási dokumentumok alapján a nyenyecек létszámára, lakóhelyükre és – áttelesen – életmódjukra lehet következtetni. Nyilvánvalóan csak erdőben és vadászattal ejtethetőek el az erdőlakó prémes állatok; a tundrai állatok zsákmányolásához pedig ennek megfelelő vadászterületen kell tevékenykedni, ami meghatározza a prémvadászatot kiegészítő tevékenységek lehetséges körét. Így az adóként leadott prémek jellege, száma fontos információt hordoz az adófizetők gazdálkodásáról.

A lakóhelyre és az adófizetésre vonatkozó adatok alapján jól kirajzolódik, hogy nemcsak a szibériai oldalon tagolódtak a nyenyecек tundrai és erdei csoportra – miként ma –, hanem az európai oldalon is. Az európai nyenyecек három területi csoportja közül a pusztly-ozerszkiben tundrai és erdei nyenyecек egyaránt számon vannak tartva, míg az izsmai és az uszty-cilmai nyenyecек kifejezetten erdei jellegű életmódot folytattak. Ez elsősorban erdei vadászból (vadrén, jávorszarvas és prémesállat) és halászból állt, kisebb mérvű, közlekedési célokat szolgáló rénszarvastartással kiegészülve. Az európai erdei nyenyecек elsősorban a Hetanzi, Vanujto és Veli nemzetségek tagjai⁴³. Állandó fluktuáció jellemzi azonban az adminisztratív iratokban felbukkanó névanyagot, amit okozhatnak „véletlenszerű”, „alkalmi” vándorlási útvonalak, de természetesen migrációs folyamatok is. Az izsmai és uszty-cilmai nyenyecек névanyaga hosszú távon viszonylag állandónak mondható. A pusztly-ozerszki „kétféle” lakosság, a nyilvánvalóan mobilabb tundrai csoportok mozgása miatt jóval heterogénebb, hiszen egyrészt a tajgaiak sokszor tűnnek fel pl. a szibériai oldalon az adópapírokon, másrészt maga Pusztly-ozerszk települése is vonzólag hatott más csoportok tagjaira, akik alkalmanként ott rótták le adójukat (Dolgih 1970: 18; ld. 5. sz. melléklet).

A XVI. század közepén kb. 200 főből (49 felnőtt férfi) álló európai erdei nyenyec csoport a XVIII. sz. végére kb. 360 főre nőtt. Az európai nyenyecек még a XIX. század közepén is három csoportra oszthatók: a kanini-tímani és a „nagyföldi”⁴⁴ tundrai nyenyecекre, valamint a Pecsora medencéjében lakó erdei nyenyecекre (Dolgih 1970: 23). A XVIII–XIX. század fordulójáról származó

⁴³ Nem bonyolodom bele a nyenyec társadalomszervezet és annak terminológiája körüli problémákba. A szakirodalom fratriákat, azon belül nemzetségeket különít el, amelyek önálló névvel bírnak. Ezek kapcsolatba hozhatók a később kialakult családnevekkel. Így a nemzetség- és a vezetéknevek rokoni kapcsolatokra is utalnak.

⁴⁴ Большая земля

néprajzi leírások az életmódbeli különbséget is jól dokumentálják a két csoport között (Dolgih 1970: 24). Az erdei nyenyec csoport sorsát ezután a tundrai nyenyec és az izsmai komik gazdasági fellendülése határozta meg. A tundrai nagynyájas réntartás elterjedésével e csoport asszimilálódott: néprajzi jellegzetességeikről és nyelvjárási sajátosságairól nincs adatunk (Dolgih 1970: 25).

Erdei nyenyec csoportok azonban az Uraltól keletre is laktak. A Kazim forrásvidékén élő csoport ugyan összetételét tekintve jelentős változásokon esett át, ám a mai napig megőrizte nyelvi és kulturális különállóságát – őket tartjuk ma erdei nyenyecként számon.

Az Ob és az Ural közötti területről említik a „Vojkari szamojéd”-eket, akik földrajzilag tovább bonthatók kunovati⁴⁵ és ljapini nyenyecre (részletes bemutatásukat ld. Vasziljev 1974, 1978). Az elemzések azt mutatják, hogy ők valószínűleg az európai erdei nyenyec legkeletebbi csoportjának foghatók fel. Az általuk adóként leadott prémek alapján legalábbis erdei életmódot kellett folytatniuk. Nemzetségi hovatartozásuk sok esetben ismeretlen; a nemzetség-, illetve családnevek alapján kapcsolatban állottak az összes többi nyenyec csoporttal. Így a ljapini és kunovati névanyag mellett mindig jelen voltak tundrai családnevek is – ami elsősorban alkalmi vándorlások eredménye lehetett.

Nyilvánvaló, hogy Reguly éppen velük, a Szigva és a Szinja forrásvidékén számontartott nyenyec csoport képviselőivel, illetve utódaival találkozott, amikor szamojédekről számolt be.

4. Reguly térképe és térképvázatai

Reguly térképészeti iránti érdeklődése már az urali útját megelőző felkészülési időszakban is erős volt. Terveiből tudjuk, hogy tudatosan készült a földrajzi adatok gyűjtésére. A végeredmény: az Észak-Ural térképe és az ahhoz fűzött magyarázatok, amelyek magyarul is hozzáférhetőek (Pápay 1906: 356–368)⁴⁶. E hatalmas műhöz több vázlat és jegyzet készült. Öt nagy térképvázlat maradt fenn (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 2-r. 4/V.), amelyek elkészültükkor önállóan is térképnek nevezhetők voltak – vázlattá azáltal „degradálódtak”, hogy kiadásra került a rajtuk lévő információt összegző térkép (Reguly 1846).

A nyelvészeti gyűjtésekhez hasonlóan a térképészeti előkészületek is tükrözik Reguly ismereteinek gyarapodását, szemléletének változását, önálló véleményének kialakulását. E munkafolyamat fényében – a folyamatos változás

⁴⁵ Maga a Kunovat folyó az Ob keleti mellékfolyója, de a kunovati kerülethez tartozott a Szinja melléke is. A kunovati nyenyec a Szinja felső folyásán laktak. Megnevezésük máshol *иневские*. E jelző értelme számomra nem világos. Vasziljev (1978: 119) szerint a Szinja folyó nevének kiejtett változatán alapul, ami nekem valószínűtlennek tűnik.

⁴⁶ Reguly térképészeti munkájának módszertana és története alaposan fel van dolgozva, így nem térek ki rá. Ld. elsősorban Pápay 1906; Borbély 1955; legújabban Klinghammer – Gercsák 2009.

lehetőségét szem előtt tartva – a vázlatok rengeteg adatot tartalmaznak, gyakran jobban használható, illetve látható formában, mint a kész térkép. Tipikusan ilyen az egyes népek elnevezésére és lakhelyére vonatkozó információ.

Az első három térképvázlatot Reguly Baernek küldi Szentpétervárra. Kísérőlevelében (Pelim, 1844. április 21.) magyarázatokat is fűz hozzájuk:

„A Szoszva felső folyásán lakók megnevezésében megjelenő ellentmondásért elnézését kérem, államtanácsos úr, mivel ezek a térképek nem egyidőben készültek. Vsevolodskoi-ban, ahol a másodikat és a harmadikat csináltam, a szűklátókörűségem miatt rögtön az általános és a közigazgatásban szokásos nyelvhasználat alapján osztjásoknak neveztem őket; azután azonban, hogy lehetőségem volt a valódi osztjásokot – a Händâ népet – megismernem, nem tehettem mást, mint az előző hibát kijavítottam és vogulnak neveztem őket, ahogy az az első térképen látja is.”⁴⁷ (Ms 4754/72 I. félbehajtott lap 3. oldala.)

Az 1846-ban Szentpétervárott elkészült térképhez Reguly magyarázatokat is fűz, amit levélben ír meg Köppennek. Ekkorra már némi távlatot kapott az urali út, Reguly összegezhette megszerzett tudásának egy részét. A szamojédekről gyűjtött adatait így foglalja össze:

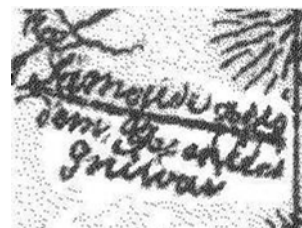
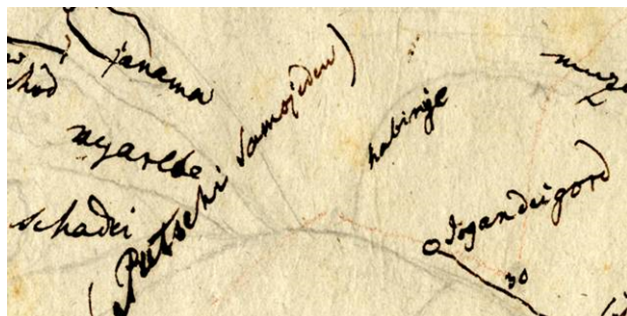
„Noha úgy tűnik is föl előttünk, hogy az Ural hegységet még a Kara folyó forrásvidékén túl is csak vogulok és osztjások lakják, ez a két nép nem igen régóta lett ennek lakosa. Ezt kivált a vogulokról lehet mondani, akik a rénszarvastenyésztéssel csak a múlt század eleje körül kezdtek foglalkozni. Néhány ivadékkal elébb ugyanaz az Ural kizárólag a szamojédé volt; – ezt bizonyítják a hegyek nevei – azon a nagy területen, amely a Kara folyótól a déli Szoszva forrásvidékéig és a Petro-Pavlovszk környékéig terjed. Itt majdnem minden hegy neve – szamojéd; egynémelyik közülük vogul és osztják, de ezek sem egyebek, mint a szamojéd nevek fordításai. Például: *Quott nyar*, a Luopsija forrásvidékéhez közel – a szamojéd *Peney Pae* fordítása; - (Kisi Kamen), *Ne pubi*, a Scsugor folyó mellett – a szamojéd *Njä hähä* (nőbálvány) fordítása. Ez bizonyítja, hogy a vogulok és az osztjások a

⁴⁷ „Wegen dem widerspruch der benennung der bewohner der obern Sosva, bitte ich sie, Herr Staatsrath um entschuldigung, in dem die verfertigung dieser karten nicht einer zeit zugehört. In Vsevolodskoi wo ich die zweite u. dritte gemacht habe, habe ich sie meinem engern gesichtskreise gemäss – gleich dem gewöhnlichen sprachgebrauche u. dem der politischen administration – Ostjaken genannt; nun aber nach dem ich gelegenheit hatte die wirklichen Ostjaken – das Volk der Händâ – kennen zu lernen – kann ich nicht anders als den vorigen fehler verbessern und sie Wogulen zu nennen, wie Sie das auf der erste Karte sehen.”

szamojédek közvetítésével ismerkedtek meg az Urallal. Ennek a nézetnek a helyes voltát megerősítik a szamojédeknek ezen a vidéken található kevés maradékai, akiknek a számát az Ural hegység egész hosszában 6-8 családra tehetjük. Ebben a tekintetben említésre méltó a legdélibb, az ú.n. *Menelova* törzsnek a sorsa. Az igazi hazája (ennek a törzsnek) a Scsugor-Uralon volt (vagyis azon az emelkedett hegyláncban, amely ettől a folyótól nyugatra esik), amelyet a szamojédek éppen ezért *Menelovapae*-nek (Menelova-hegynek) neveznek.

Ezenfölül ez a törzs a Visera-melléki Uralra is kiterjeszkedett, sőt rénszarvas-csordáival még a déli Szoszva forrásvidékéig is elvándorolt. Ebből a törzsből most csak egy család van még, amely valami öt rénszarvassal tengeti nyomorúságos életét a Scsugor-Uralon. A *Gniwai* törzsből, amely a Vuolja forrásvidékétől a Tochlja forrásvidékéig lakozott, csak három család maradt az Uralon, amelyek még megőrizték önálló életmódjukat, a többiek elszórártak és napszámból élnek. Ennek a törzsnek az az ága, amely a Sukerja és Noketi folyók forrásai között lakozik, *Gnarka-peng-Gniwai*-nak (nagy-hegységű Gniwainak) nevezetik a hegység meredek és sziklás oldaláról. A Szigva, Szinja és a Vojkar forrásvidékein laktak, mint föl kell tennünk, a Vonojti és Pucsi törzsek, amelyekből a hegyeken nem több mint két-három család maradt meg.” (Pápay 1906: 359–360)

Fent bemutatott személyes tapasztalatai csak részben köszönnek vissza itt. Sem térképvázlatain, sem a végleges térképen nem jelöli önálló csoportként az urali nyenyecet. Az egyik térképvázlaton található, a joranok létszáma vonatkozó adatokon kívül csak a kiadott térkép egyes pontjain találunk utalást a nyenyec urali jelenlétére.⁴⁸ Ennek több oka is van. Egyrészt a nyenyec kis létszáma – ám Reguly ennek ellenére szinte egyenként tudósít róluk, tehát nagy figyelmet szentel nekik. Nyomósabb ok lehet az, hogy nagyon keverten élt a lakosság: a korabeli források szinte minden lehetséges asszimilációs folyamatra tartalmaznak példát: manysi, aki szamojédek között nőtt föl; szamojéd, aki komik között nevelkedett és fordítva. Lehetetlen feladat lett volna, hogy

⁴⁸ A tundrán természetesen önálló népként jelölve van határuk.

ezeket az egymásba fonódó csoportokat térképre vigye. Az is gátolhatta Regulyt, hogy számára az anyanyelv jelezte az etnikai hovatartozást. A hanti és manysi területeken is azokat a csoportokat jelölte, amelyek még beszéltek hantiul ill. manysiul, a nyelvcsere átéseket nem. Bár készített feljegyzéseket a szamojéd nyelvről és a helynevekről, megjegyzi, hogy „beszélnek manysiul is” (MTAK Kézirattár M. Nyelvtud. 2-r. 4/V., Karta N° II), tehát nyelvi alapon sem volt könnyen körülhatárolható a csoport. Így maradt az a jelölési mód, hogy az egyes családok, nemzetségek lakóhelyeit tüntette fel térképén és vázlatán, így például a magyarázatában említett Gniwai nemzetség lakhelyét a Szinja forrásánál (Reguly 1846), vagy földrajzilag közel ehhez a Putschi nemzetség lakhelyét egyik vázlatán (MTAK Kézirattár M. Nyelvtud. 2-r. 4/V., Karta N° II.).

5. Réntartás és etnikum

Reguly az Uralban sorra látogatja a rénpásztorokat, akik között többen jómódúak, esetleg kifejezetten gazdagok, mások pedig szolgálatba kénytelenek szegődni. Közismert tény, hogy a nyájban tartott vagyon egyik évről a másikra semmivé válhat a rossz időjárás, a járványok, a ragadozók stb. hatására. Hogy lehet, hogy míg pl. Kasimov Alexei egyre-másra új legelőket hódít meg, terjeszkedik, rénjei megszámlálhatatlanok, addig „mások valami öt rénszarvassal tengetik nyomorúságos életüket”? Hiszen például éppen az ő (Kasimov) hatására a déli területeken terjed a réntartás, és nagyobb létbiztonságot ad.

E kettősségnek az okát kereshetjük a „közismert” társadalmi rétegződésben, feltételezve, hogy az ügyesebb, szorgalmasabb, szerencsésebb gazda méltán tehetősebb. A fentiekben elmondottak alapján azonban elképzelhető az is, hogy itt nem egyszerűen anyagi okok állnak a háttérben, hanem két világ áll egymással szemben. Az egyik a tajgai vadász világa, aki vadászatát halászattal kiegészítve viszonylag helyhez kötött életet él, a másik pedig a nagynyájas réntartóé, aki rénjei segítségével mobil, gazdálkodása az állattartásra összpontosít, a kiegészítéseket pedig áruként szerzi be. Ez a hatalmas szemléletbeli változás – mint korábban már említettem – a XVIII. század elejétől eltérő ütemben ugyan, de az egész tundra-övezetben és az azzal határos erdei zónában végbement. Úgy tűnik, hogy a gyors váltás képessége eredményezte azt az előnyt, amivel érvényesülni lehetett. Az önellátó erdei vadász életmód követői – így az európai és szibériai erdei nyenyecék, de természetesen a manysik és a hantik egy része is – lemaradtak ebben a váltásban, és sokuk behozhatatlan hátrányba került. Egyéni sorsok szabták meg a népcsoportok történetének alakulását: aki például származásától eltérő környezetben nőtt fel, az ugyan elveszíthette anyanyelvét és kultúrájának egy részét, de elsajátíthatott olyan képességeket, amelyekkel egyéni életét sikeresebben alakíthatta. Ezek az állandó változások vezettek végsősoron a migrációkhoz és az asszimilációkhoz.

Az urali nyenyeczek történetét e szempontból végiggondolva szembetűnik az, hogy míg a réntartás bemutatott felvirágzása a nyenyeczekhez köthető, az uraliak nem részesei ennek a „sikertörténetnek”, legalábbis nem nyenyecként. Ők a manysivá válás útján haladnak, és csak réntartásuk és az azzal kapcsolatos nyelvhasználat őrzi nyenyec voltukat. Úgy tűnik, hogy betagozódásuk az Ural keleti oldalának manysi (és a hanti) közösségébe korábbi kezdetű, hiszen ha sikeres, gazdag rénpásztorként megszerzik az urali legelőket – mint ezt a XIX. sz. második felére az izmai komik és nyenyeczek tették –, akkor aligha olvadtak volna bele a helyi lakosságba. Márpedig itt ez történt.

A XX. századi kutatások során a ljapini lakosság egyértelműen manysinak számít. Belső struktúrájáról Csernyecov szoszvai és szigvai terepadatai alapján ismert, hogy ezen a területen a két frátria, a mos és a por nép közötti különbség jelentős volt. A por nép létszámban jelentősen felülmúlta a mos népet. A helyi lakosság egyharmadát kitevő mos nép a Szoszván és a Szigván két csoportból állt: a Нярас махум ’béka nép’-ből és a Ерн колын махум ’szamojéd házak népe’-ből (Csernyecov 1987: 191–192).

A manysi nemzetségnevek és vezetéknévek közötti viszony nincs teljesen feltárva, azaz nem tudjuk minden esetben, melyik családnév milyen nevű nemzetséghez tartozik. A Szajnahovokon kívül a ’szamojéd házak népe’-hez tartoznak az Alpinok, a Jemtasinok⁴⁹ (Csernyecov 1987: 198), valamint a Japtyinok⁵⁰ – és ezzel valószínűleg még korántsem teljes a sor. Korábban bemutattam (2.4.2.2.), hogy feltehetően a Hozumovok is e csoport tagjai.

A *jöræn хтә хōжатә* ’nyenyec sátras emberek’ csoport nevét is említettem már (3.3.3.2.). Nyilvánvalóan hiba lenne pusztán az alapján, hogy a csoport nevében előfordul az esetleg szamojéd (nyenyec) jelentésű szó, a csoport tagjait nyenyec nemzetiségűnek vélni. A *jöræn* szó ugyanis egyfajta életmódra is (?) utal, és ’nyenyec sátor’ a hétköznapi neve a réntartók által használt sáturnak, attól függetlenül, milyen nemzetiségű lakója. Sőt, egyes értelmezések szerint ez a megnevezés kifejezetten csak arra utal, hogy a csoport tagjainak „olyan a háza (sátra), mint a nyenyecéké”⁵¹. Az, hogy mégis nyenyec eredetűnek tarthatjuk e csoportot, azt elsősorban Regulynak a Szajnahovok nyenyec eredetéről feljegyzett információjának köszönhetjük. A nyenyec eredetét valószínűsítik a hitvilágra vonatkozó adatok is. A ’szamojéd házak népe’ totemként tiszteli a Csuka öreget (Csernyecov 1987: 191–192), aki Scsekurjában lakozik a Szajnahov nemzetség őseként (Csernyecov 1949: 13). Csernyecov még a *joйнах* név etimológiáját is megtalálja a csuka szóban (Csernyecov 1949: 4; v.ö.: WWb 598). A Csuka öreg szent szánon ül, amelynek talpa mindkét irányba felfelé hajlik, azaz úgy lehet szállítani, hogy

⁴⁹ Алпин, Емташин

⁵⁰ Яптин (saját gyűjtés alapján)

⁵¹ Taragupta L. A. szóbeli közlése, 2009. július, Szalehard.

közben nem kell megfordulni vele (Csernyecov 1987: 186–187). Ez a leírás megegyezik más, nyenyec csoportok bálványának jellemzésével (pl. Perevalova 2004: 122).

A bemutatott, egymást erősítő adatok alapján állítható, hogy a szigvai lakosság jelentős létszámú nyenyec eredetű csoportot tartalmaz. Az asszimilációnak legalábbis az egyik hulláma a XVIII. század elején erősödött fel, amikor urali réntartó nyenyecetek telepedtek meg a Szigva mentén. A manysi nyelv elsajátítása mellett nyelvüket – elsősorban a réntartás miatt – legalább a XIX. század közepéig megtartották. A XX. századi kutatások során már csak egyes részletek utalnak a hajdani eltérő eredetre.

6. Összefoglalás

6.1. Népcsoportok az Uralban

A fent bemutatott adatok arról tanúskodnak, hogy a XVIII–XIX. század folyamán az Ural-hegység északi részének lakossága mind életmódját, mind anyanyelvét és nemzetiségét tekintve vegyes volt. A XIX. század második felében megindult rendszerszerű néprajzi és nyelvészeti kutatások eredményei alapján kialakult kép – ami a tundraövezetben alapvetően a nyenyec típusú réntartást, a tajgaövezetben pedig az elsősorban vadászatból és halászatból álló komplex obi-ugor gazdálkodást jelenti – csak egy folyamatnak az egyik állomását rögzíti. A „klasszikus”-nak ismert nép- és egyben nyelvhatárok korántsem jelölhettek éles különbségeket. Úgy tűnik, hogy a „népek” és „nyelvek” története helyett érdemes kisebb csoportok, nyelvjárások, sőt egyéni sorsok alakulását nyomon követni, hogy érthetővé váljanak a változási folyamatok. Írásomban az Uralban lakó nyenyecetek ilyen – mikroszintű – bemutatását kíséreltem meg. A Szigva vidék lakosságának etnikai hovatartozása már a XIX. század közepén vitatott kérdés a szakirodalomban. A kérdés azonban az volt, hogy hanti vagy manysi eredetű-e ez a csoport, hiszen az akkor manysiként ismert lakosságra a korábbi források „osztják”-ként hivatkoznak. Bár ezt gyakran terminológiai problémaként kezelték, így az „osztják” népnév nyugat-szibériai általános használatának egy újabb esetének vélték, mint bevezetőmben említettem, Reguly Antal és Nyikilov Maxim óta tény, hogy a Szigván valóban voltak hantik is. Közismert az is, hogy a XIX. század elejétől, különösen annak második felében Nyugat-Szibériába nagy számban érkeztek „zürjén” – elsősorban izsmai komi – csoportok. A tanulmányomban bemutatott adatok azt bizonyítják, hogy a szigvai lakosság történetében a hanti, a manysi és a komi etnikum mellett jelentős nyenyec eredetű elem is szerepet kapott.

6.2. Reguly Antal urali kutatásai

Az urali nyenyecetekre vonatkozó források közül kiemelt figyelemmel kezeltem Reguly Antal direkt és indirekt adatait. A Reguly-kéziratok tanulmányozása során nemcsak a vizsgált népek történetére, hanem a kutató tudásának, érdeklődésének

változására is fény derül. Reguly bejárva az Ural és az Ob közötti területet és magát az Uralt másfél év alatt megismert három nyelvet (manysi, nyenyec, hanti), legalább három számára idegen életmódot (erdei vadász, halász, réntartó), feltérképezett egy addig ismeretlen területet (az Észak-Uralt), lejegyzett több kötetnyi éneket, részt vett több áldozati szertartáson. Beszámolóiban alig bír lépést tartani saját tempójával: az általa megismert világ számára már evidens jelenségeiről írva kénytelen mindent zárójelben megmagyarázni.⁵²

Rengeteg ismeretséget kötött; a bennszülött lakosság és a helyi orosz, illetve zürjén közösséggel egyaránt jó viszonyban volt. Míg anyagi helyzete és hazai támogatottsága sok problémát okozott neki, új ismerősei sorozatosan meglepik figyelmességükkel, érdeklődésükkel, segítőkészségükkel. Hazafelé indulása utáni első, az elmúlt majdnem egy évet összefoglaló beszámolója a részletes leírások mellett a megismert népek lelki és szellemi életét boncolgatja, igen nagy szeretettel és empátiával (Toldy 1850: LXXXVIII–XCII). Egy biztos: előítéletektől Reguly esetében nem kell tartanunk, amikor leírásait olvassuk. Egész hangvétele – a tudományhoz való hozzáállását is beleértve – alapvetően elüt az előtte és utána jövő kutatók, útleírók, érdeklődők szemléletétől. Berjuzovtól Vsevolodski-ig tartó pár napos, immár hazafelé vezető útja drámai lezárása egy korszaknak.

Mellékletek

1. Az 1844. augusztus 1-szeptember 21. közötti időszak. Részlet Reguly Antal Calendariumából. (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 15–16. lap.)
2. Az 1844. január 14-30. közötti időszak. Részlet Reguly Antal Calendariumából. (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 9. lap.)
3. Az 1845. február 19-25. közötti időszak. Részlet Reguly Antal Calendariumából. (MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 23. lap.)
4. Az *ur* és *joran* szó előfordulásai a hanti és manysi szótárakban
5. A nyenyeczekre vonatkozó statisztikai adatok

Irodalom

Borbély Andor (1955), Reguly Antal térképének szerepe az Észak-Ural megismerésében. Földrajzi Közlemények LXXIX: 231–242.

⁵² Ennek szép példája a Baerneknak írott levél, amelyben térképvázlatait magyarázza. ld. feljebb.

- Budenz József (1890–1892a), Adalékok a jurak-szamojed nyelv ismeretéhez. Nyelvtudományi Közlemények 22: 81–112.
- Budenz József, (1890–1892b), Jurak-szamojed szójegyzék. Nyelvtudományi Közlemények 22: 321–376.
- Csernyecov (1987) = Лукина, Н. В. – Рындина, О. М. (red.): Источники по этнографии Западной Сибири. Изд. Томского Государственного Университета, Томск.
- Davidova, G. M. [Давидова, Г. М.] (1989), Антропология манси. АН СССР, Ордена дружбы народов ИЭ им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Наука, Москва.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie-Verlag, Berlin.
- Dolgih, В. О. [Долгих, В. О.] (1970), Очерки по этнической истории ненцев и энцев. ИЭ им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Наука, Москва.
- Glavackaja, Je. M. [Главацкая, Е. М.] (2005), Религиозные традиции хантов XVII–XX. вв. РАН Уральское отделение, Институт Истории и археологии, Ямалский филиал, Екатеринбург – Салехард.
- Golovnyov, A. V. [Головнев, А. В.] (1995), Говорящие культуры. РАН Уральское отделение, Институт Истории и археологии, Екатеринбург.
- Hajdu Péter (1968), Chrestomathia Samoiedica. Tankonyvkiado, Budapest.
- Hofmann, Ernst (1853–1856), Der Nördliche Ural und das Küstengebirge Pai-Choi, untersucht und beschrieben von einer in den Jahren 1847, 1848 und 1850 durch die Kaiserlich-Russische Geographische Gesellschaft ausgerüsteten Expedition. Bd. I–II. Verfasst von dem Leiter der Ural-Expedition Dr. Ernst Hofmann. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Hunfalvy Pal (1864), A vogul fold es nep. Reguly Antal hagyomanyaibol kidolgozta Hunfalvy Pal. Pest.
- Klinghammer Istvan – Gercsak Gabor (2009), Reguly Antal észak-urali terkepezese. Magyar Tudomany 2009/7: 858–865.
- Kрупный, I. I. [Крупник, И. И.] (1989), Арктическая этноэкология. Модели традиционного природопользования морских охотников и оленеводов Северной Евразии. Академия Наук СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая. Наука, Москва.
- Novickij, Grigorij (1973), Kratkoe opisanie o narode ostjackom 1715. Studia Uralo-Altica III. Szeged.
- Pápay Jozsef (1906), Reguly Antal urali terkepe. Foldrajzi Kozlemenyek 34: 349–370.
- Perevalova, Je. V. [Перевалова, Е. В.] (2004), Северные ханты: этническая история. РАН Уральское отделение Институт Истории и археологии, Администрация ЯНАО Этнографическое бюро, Екатеринбург.
- Pivnyeva, Je. A. (1999), [Пивнева, Е. А.] Манси: популяционная структура, этнодемографические процессы (XVIII–XX вв.). Институт этнографии и археологии РАН, Москва.
- Reguly Antal (1846), Ethnographisch-geographische Karte des Nördlichen Ural Gebietes entworfen auf einer Reise in den Jahren 1844–45 von Anton v. Reguly. St. Petersburg.
- Schmidt Éva (2001), Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. Népi Kultura – Népi Társadalom 2001: 99–120.

- Szokolova, Z. P. [Соколова, З. П.] (1983), Социальная организация хантов и манси в XVIII–XIX. вв. Проблема рода и фратрии. Наука, Москва.
- Toldy Ferenc (1850), Reguly utazásai. In: Reguly-Album. Történeti és szépirodalmi tartalommal Jászay, Jókai, Jósika, Lugossy, Petőfi, Rischel, Szigligeti, Vahot I. és Venczel által. Megelőzik Reguly utazásai Toldy Ferenctől. Reguly-Társaság, Emich Gusztáv bizománya, Pest.
- Vándor, Anna [Вандор, Анна] (2008), Восхваление информантов Регули Антала в честь 150-летия со дня его смерти. In: Рябчикова, З. С. – Надь Каталын – Дмитриева, Т. Н. (ред.), С любовью и болью...: К 60-летию Евы Шмидт. Полиграфист, Ханты-Мансийск. 124–160.
- Vasziljev, V. I. [Васильев, В. И.] (1970), Социальная организация азиатских ненцев, энцев и нганасан (подраздел о нганасанах написал Ю. Б. Симченко). In: Гурвич, И. С. – Долгих, Б. О. (отв. ред.), Общественный строй у народов северной Сибири. 17 – начало 20 в. АН СССР ИЭ им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Наука, Москва. 174–213.
- Vasziljev, V. I. [Васильев, В. И.] (1974), Ляпинские ненцы. Этническая судьба одной самодийской группировки (предварительное сообщение). In: Новое в этнографических и антропологических исследованиях (Итоги полевых работ Института этнографии в 1972 году). Часть 2. Академия Наук СССР Институт Истории СССР, Институт Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Москва. 12–20.
- Vasziljev, V. I. [Васильев, В. И.] (1978), Куноватские ненцы (Опыт этнической реконструкции). In: Этнокультурные явления в Западной Сибири. Изд. Томского Университета, Томск. 118–130.
- Vasziljev, V. I. [Васильев, В. И.] (1979), Проблемы формирования северо-самодийских народностей. АН СССР ИЭ им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Наука, Москва.
- WWb = Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kéziratos források

- Reguly Antal: Calendarium. MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22.
- Reguly Antal: Orosz-zürjén-szamojéd-vogul szótár. MTAK Kézirattár, Nyelvtud. 4-r. 117.
- Reguly Antal: Szamojéd tanulmányok. MTAK Kézirattár, Nyelvtudomány 2-r. 54.
- Reguly Antal: Szamojéd és osztják szójegyzék. MTAK Kézirattár, Ms 10.202/27.2.
- Reguly Antal levelei Baer Károlynak. MTAK Kézirattár, Ms 4754/66–83.
- Reguly Antal levelei Toldy Ferencnek. MTAK Kézirattár, Magyar Irodalmi levelezés 4-r. 88.
- Reguly Antal levélfogalmazványai Toldy Ferencnek. MTAK Kézirattár, Ms 4754/176–179.
- Reguly Antal térképészeti anyaga. MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 2-r. 4/V.

Függelék

1. Részlet Reguly Antal Calendariumából. Az 1844. augusztus 1–szeptember 21. közötti időszak. MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 15–17. lap.

august	augusztus
1. ich zeihne die Pelim, Konda und Tavda nach neuer combination. – Voigen päng komt aus Sukerje.	a Pelimet, a Kondát és a Tavdát rajzolom, új kombináció szerint. – Voigen päng jön Sukerje-ből.
2. beginne wieder sprachstudium.	ismét nekilátok a nyelvtanulmányoknak.
3. fahre nach Anjamündung – befinde mich nicht gesund	az Anja-torkolathoz utazom – nem érzem magam egészségesnek
4. komme gegen mittag nach Sortingje, wohne da einem jurping ¹ bei – schlafe die nacht in Pupnpaul	dél körül Sortingje-ba érek, ott részt veszek egy áldozaton – az éjszakát Pupnpaul-ban töltöm
5. komme bis Jegrim u. nachtige da.	Jegrimig jutok el és ott éjszakázom.
6. Sonntag. kehre nach Anja zurück und von da	Vasárnap. visszafordulok az Anja-torkolathoz és onnan
7. komme des Morgens in Sortingje an. ruhe.	reggel érek Sortingje-ba. pihenés.
8. ruhe. die nach Beresov reisenden Syranen bei mir. fahre das abends ab.	pihenés. Berjovba utazó zürjének vannak nálam. Este elutazom.
9. komme des morgens nach Sahsunt ² , nachdem mir ein boot bereitet wird, fahre ich weiter	reggelre Sahsunt-ba érek, miután előkészítenek nekem egy csónakot, továbbutazom
10. besehe den festungsberg Lopmus, komme abends bis Kässlach, wo ich waigenpäng finde	Megnézem Lopmus erődítményét, este Kässlach-ig jutok, ahol waigenpänget találok
11. erreiche die Sukerje mündung	Elérem a Sukerje torkolatát
12. ein haus wird mir gemacht. ich beginne zu arbeiten.	Csinálnak nekem egy házat. Elkezdek dolgozni.
13. Sonntag. man bringt mir ein junges rennthier und ich esse seit Pelim zum erstenmahl wohlgeschmack. ich schreibe an Sähu Kányesch ³	Vasárnap. hoznak nekem egy fiatal rénszarvast, és Pelim óta először eszek jó étvággyal. írok a szigvai fejedelemnek
14. bereite mich zur Petschorischen reise – spaziere nach Sukerje sunt.	Készülődök a pecsoraí utazásra – elsétálok a Sukerje torkolatához.
15. [u.a.] ⁴ ethnographische studien	u.a., néprajzi tanulmányok
16. ich schreibe worte.	szavakat írok.
17. [u.a.] ⁵ besahe Juilski Gorodok	u.a., megtekintettem a juilski erődöt

¹ WWb 158 'véráldozat'.

² 'Szigva-torkolat(-falu)'

³ 'szigvai fejedelem'; nevét Reguly nem jegyezte fel, de elutazásakor 1845. február 21-én ismét említi őt. Elhagyván a terepet Reguly néhány nap alatt végiglátogatta az összes számára fontos embert, így a szigvai fejedelmet is („in der früh in Aurja mit dem Sigva fürsten” MTAK Kézirattár Magyar Nyelvtud. 16. r. 22: 23. lap).

⁴ Reguly „ugyan az, mint a felette lévő” jelét betűvel helyettesítem; itt: „készülök a pecsoraí útra”.

⁵ Reguly „ugyan az, mint a felette lévő” jelét betűvel helyettesítem; itt: „szavakat írok”.

18.	erklären die samojedischen namen, der Ural samojedisch besche Särän-paul	magyarázzák a szamojéd neveket, az Ural szamojéd(ül) megnézem Särän-paul-t
19.	schreiben worte und endigen sie	szavak írása és befejezése
20.	Sontag. man bringt mir nachricht aus Rachtjä: zwei boten sind nach dem Ural abgegangen. – Ich schreibe Samojedische worte	Vasárnap. híreket küldenek nekem Rachtjä-ből: két csónak átkelt az Ural túloldali lejtőjére. – Szamojéd szavakat írok
21.	schreibe Samojedische werba	Szamojéd igéket írok
22.	schreibe Samojed. beziehungsworte. abends fangen wir mit einem netzzug zwei boot fische.	Szamojéd viszonyszókat írok. este egy hálóhúzással két csónaknyi halat fogunk.
23.	es ist etwas schnee gefallen, ein ungeheuer sturm von Kalte ist es kaum zu arbeiten möglich.	esett egy kis hó, borzasztó hideg vihar van, alig lehetséges dolgozni.
24.	der sturm dauert fort, ich setze meine Samojed. grammatik fort	folytatódik a vihar, folytatom a szamojéd grammatikámat
25.	[?] gefroren, ein ¼ Zoll dickes eis in meinem vity vit. ⁶ – Samojedisch. ne ämपोaltem Kujji ⁷ .	[?] fagyott, ¼ Zoll vastag jég van a vizesedényemben. – Szamojéd nő hál nálam.
26.	ordne papiere, umschreibe wogulische worte – der sturm dauert noch immer.	papírokat rendezek, átírom a vogul szavakat – a vihar még mindig tart.
27.	schrecklich kalt, es schneiet, windig – zu arbeiten kaum möglich, ordne ethnograph. nachrichten, das erste porä ⁸ ist angekommen.	rémesen hideg van, havazik, fúj a szél – alig lehet dolgozni, rendezem a néprajzi tudósításokat, megérkezett az első csónak.
28.	windig. Samojedische declination	szeles idő. Szamojéd főnévragozás
29.	Samoj. bestimmte u. unbestimte conjugation. etwas wärmer. – ass porä ⁹ mit dem starschina komt.	Szamojéd határozott és határozatlan ragozás. egy kicsit melegebb van. – jön egy obi csónakkal a sztarsina.

⁶ Reguly hanti-manysi szójegyzékében a hanti *jingel* megfelelője a manysi *vit vit* (MTAK kéziratár Ms 10.202/27.2: 7. lap); WWb 729b *vitvit (witwit)* N 'nyírhéjvödör, melyben a folyóról vizet hoznak'.

⁷ Ha jól értem, akkor 'szamojéd nő nálam/velem hál'.

⁸ WWb 456b 'tutaj', „wenn man zwei Kähne zusammenfügt, wird davon ein Fahre”; v.ö. Hunfalvy 1864: 26, 104, 157 (6 lábjegyzet); valószínűleg a nyári obi halászatról visszafelé költöző lakosság első csónakjáról van szó.

⁹ Ha helyes az előző lábjegyzetem, akkor a sztarsina 'obi csónak'-ja jön a halászatról.

Reise nach dem Ural und nach Obdorsk

Utazás az Uralba és Obdorszkba

30.	man bringt mir fahr rennthiere; ich fahre zu boot nach der Manja – nächtigen in Istarschin paul	szánhúzó réneket hoznak nekem; csónakkal elutazom Manja-ba – Istarschin paul-ban éjszakázom
31.	fahren bis Pätitt paul – und von hier mit rennthieren bis unter die [?]. sehr schönes wetter

Sept. | Pätitt paul-ig utazunk – és innen rénszarvasokkal a [?] alá. Nagyon szép idő.

Szeptember |
1.	fahren durh das Lonhla thal, kommen nach dem Kélpnyârr u. Norming nyârr, nächtigen am Gobi nyâll	keresztülutazunk a Lonhla völgyön, túljutunk a Kélpnyârr-on és a Norming nyârr-on, a Gobi nyâll-nál éjszakázunk
2.	fahren den Gobi urr längs, machen am Gobije kotyol, und kommen unter dem Jensur in das many Gobi thal	a Gobi urr mentén utazunk, a Gobije-nél kotyolt ¹⁰ csinálunk, és a Jensur alatt megérkezünk a kis Gobi völgybe.
3.	kommen in das Pornethal, kommen von da zurück und finden Tyoping in dem many Gobi thal	megérkezünk a Porne-völgybe, visszajövünk onnan és megtaláljuk Tyopingot a kis Gobi völgyben.
4.	ruhe – es regnet	pihenés – esik az eső
5.	meine fahrleute kehren zurück – man arbeitet mir wogulische Kleider – ich zeichne den Ural	az utitársaim visszafordulnak – vogul ruhákat készítenek nekem – az Uralt rajzolom
6.	sieben schlitten fahren nach dem Suomiâch ¹¹ an der manja ¹² . der Samojedische führer der manja leute kommt zurück	hét szán elmegy a lábaskamrához a manja-ra. A manja emberek szamojéd vezetője visszatér
7.	die Suomiâch kommen zurück – der Suomiâch ist bestohlen. ich gehe das Tyundkojje jä thal aufwärts, bis über die Schneregion	a lábaskamra(-hoz elmentek) visszatérnek – a lábaskamrát kirabolták. a Tyundkojje jä völgyön felfelé megyek, a hóhatár fölé
8.	wir zeichnen endlich auf verständige weise den Ural, abends nachricht von rennthierdieben, zwei leute werden abgeschickt sie zu verfolgen	végre érhető módon rajzoljuk az Uralt, este hír jön a réntolvajokról, két embert küldenek követni őket
9.	ich gehe mit tyobing über den gebirg[srücken?] ¹³ ins Pornethal, abends zurück	tyobinggal átmegyek a hegyháton a Porne-völgybe, este vissza
10.	ich schreibe samojedisch den Ural	írom szamojédül az Uralt
11.	fahre ab. – kommen über den Gobinyâll bis hinter dem [Kätp?] ¹⁴ nyâr	elutazom. – a Gobinyâll-on keresztül elmegyünk a [Kätp?]nyâr-ig
12.	fahren über den Vanglyang, den Noräti aufwärts und finden auf seinen Spitzen eine jurte	átutazunk a Vanglyang-on, a Noräti-n felfelé és a csúcsain egy sátrat találunk

¹⁰ Orosz котель 'fazék, bogrács', azaz egy bográcsban enivalót főztünk.

¹¹ Reguly hanti-manysi szójegyzékében a hanti *lobas* megfelelője a manysi *suomiâh* (MTAK Kézirattár Ms 10.202/27.2: 7. lap); WWb 573b: 'lábaskamra'.

¹² Man-ja folyó.

¹³ Hiba a papírban, nem látszik jól a szó.

¹⁴ Kalp?

13.	komme zu Uschtin und mit ihm längs dem Pore nyáll zu Ignatii	Usztyin-hoz érek, és vele együtt a Pore nyáll mentén Ignati-hoz ¹⁵
14.	komme über die Tosimja zu den samojeden Peti und fahre weiter bis über die Tosimja.	a Tosimja-n keresztül a szamojéd Peti-hez ¹⁶ érkezem és továbbutazom a Tosimja-n túlig.
15.	fahren über die flüsse Medikotta nyurka haensälä ¹⁷ bis unter haensälänýáll.	átutazunk a Medikotta folyón [?] a haensälänýáll aláig.
16.	jagen den wanderungen einer jurte den gantzen tag nach, fahren über die 2 Sächja	egy sátor költözési útvonalát követjük egész nap, átkelünk a 2 Sächja-n
17.	erreichen früh des morgens die jurte des hirten der Kunyā rennthiere und fahren weiter bis über den landrücken der Sännye zu die wir bei jogandeigord erreichen wo wir meine kleider trocken (ich wurde im flusse umgeworfen)	kora reggel elérjük a Kunyā ¹⁸ rénszarvasok pásztorainak szállását és továbbutazunk a Sännye ¹⁹ földhátán keresztül, amit jogandeigord-nál érünk el, ahol megszáritjuk a ruháimat (beleestem a folyóba)
18.	kommen mit vielen irrwegen nach Tildom.	sok kerülőút után megérkezünk Tildom-ba.
19.	ruhe. schreibe Händi worte: versammlung der einwohner	pihenés. Händi szavakat írok: össszegyűlnek a lakosok
20.	fahre ab. komme zu dem Samojedischen hirte der Ponomarov rennthiere einen Sāhu Gnivai ²⁰	elutazom. megérkezem a Ponomarov rénszarvasok szamojéd pásztorához egy szigvai Gniwai
21.	fahre bis zum Ajus fluss...	az Ajus folyóig utazom...

¹⁵ Usztyin és Ignati férfi keresztnévek.

¹⁶ Valószínűleg nem Péter becenevéként értendő, hanem talán ragadványnévként.

¹⁷ A Medikotta folyó, de nem világos, hogy a másik két szó mit jelent: további folyókat vagy valami mást.

¹⁸ Nem tudom, miként értelmezhető.

¹⁹ A Szinja folyó.

²⁰ Sorok közé írva; Reguly a Calendarium mellett, azonos jelzeten tárolt jegyzetlapjai között az egyikben ezt írja: „gnivai und vanoija zwei Samojeden geschlechter an der Sigva – Menyelova auch ein Samojed geschlecht an der Sigva”; azaz Gniwai egy szigvai szamojéd nemzetség (MTAK Kézirattár Magyar Nyelvtud. 16. r. 22, lapszám nélkül).

2. Részlet Reguly Antal Calendariumából. Az 1844. január 14–30. közötti időszak.

MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 9. lap.

	1844. jan. 14. fahre mit Gran nach Nikitinski	1844. január 14. Grannal Nikitinski-be utazom
jan. 15.	fahre nach Schapscha, und weiter zu Platon – wir kommen spätabends an.	Schapscha-ba utazom, és tovább Platonhoz – késő este érkezünk meg.
jan. 16.	Sonntag. Mathvei von Tapsia kommt, ich fahre mit ihm zu Kirila Salavarov, wo Alexei bogati, Kurikov, und Ukladovi [?] ²¹	Vasárnap. A Tapsia-i Mathvei jön, elutazom vele Kirila Salavarovhoz, ahol Alexei bogati, Kurikov és Ukladovok [?]
jan. 17.	ich fahre zu Kosopov u. kehre auch wieder zurück; abends kommt Bachtjia man macht ihm vorwürfe dass er mir ihre lieder gesagt hat	Kosopovhoz utazom és vissza is fordulok; este jön Bachtjia szemrehányásokat tesz nekem, hogy elmondta nekem az énekeiket
jan. 18.	ich ziehe ethnographische Nachrichten von sie über die obere Sosva – und fahre ab zu Platon und bis zu Schapscha	néprajzi adatokat szerzek tőlük a Felső Szoszváról – és elutazom Platonhoz majd tovább Schapscha-ig
jan. 19.	komme bis Nikitinski und bis Zaozerski Abends bei Gran, erhalte von ihm die geographischen karten die die gäste aus Bogoslovsk brachten. die Nacht habe ich fieber	Nikitinski-ig és Zaozerski-ig érkezem Este Grannál, megkapom tőle a földrajzi térképeket, amelyeket a bogoslovski vendégek hoztak. Éjjel lázam van.
jan. 20.	krank	beteg
jan. 21.	krank liegend	beteg, fekszem
jan. 22.	krank	beteg
jan. 23.	Sonntag. krank – stehe schon etwas auf	Vasárnap. beteg – egy kicsit már felkelek
jan. 24.	~ beginne ein wenig zu schreiben	[~ = beteg] elkezdek egy kicsit írni
jan. 25.	~ abends kommt Alexei bogati mit Kirila Salavarov, mit seinem sohn und einem Tolmets.	[~ = beteg] este Alxei bogati jön Kirila Salavarovval, a fiával és egy tolmáccsal.
jan. 26.	die wogulen sind betrunken – nach dem ich mich niedergelegt habe wird auf Alexei's kosten gezecht.	a vogulok részegek – miután én lefeküdtem, Alexei költségére.
jan. 27.	ich beginne etwas mit sie zu arbeiten, abends bei Cronnheim auf thee	elkezdek velük egy kicsit dolgozni, este Cronheimnél teára
jan. 28.	ich führe sie zur [_ ante; _? J, I talán] von Grahn wo sie tractirt werden – von Alexei ziehe ich sehr interessante geographische nachrichten	elviszem őket Grahn [?]-hez, ahol enni kapnak – Alexeitől nagyon érdekes földrajzi adatokat szerzek
jan. 29.	die wogulen bleiben noch, führen spatzieren ganz Zaozersk für geld	a vogulok még maradnak, egész Zaozersk-et sétálni vizik ²² pénzért
jan. 30.	nachmittag fahren sie ab...	délután elutaznak...

²¹ Olvashatatlan szó; Wízai?²² Valószínűleg sétaszánkózásra, rénszánon, mint látványosság.

3. Részlet Reguly Antal Calendariumából. Az 1845. január 14–30. közötti időszak.

MTAK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22: 23. lap.

1845. Februar	1845. február
19. reise ab. ²³ nachmittag gegen 4 uhr	elutazom. délután 4 óra körül
20. mit sonnenaufgang in Anja mit sonnenuntergang in Petkes – die nacht in Poseltitt mit Tyobing	napfelkeltével Anja-ban, napnyugtával Petkes-ben – az éjszaka Poseltitt-ben Tyobinggal
21. in der früh in Aurja mit dem Sigva fürsten – des abends in Tapssunt mit Mathvei	korán Aurja-ban a szigvai fejedelemmel – este Tapssunt-ban Mathveijel
22. der morgens bei Ephim in nyârâch – gegen abend fahre ich aus den Iskorskischen jurts.	reggel Ephimnél nyârâch-ban – estefelé elutazom az Iskorskie jurtsákból.
23. gegen mittag in Panka paul – abends in Schäupaul, wo mir der pfeil köcher gemacht wird	dél körül Panka paul-ban – este Schäupaul-ban, ahol a tegeztek elkészítik nekem
24. auf der lyulyja zimovia, bei Alexei an der Karpje, bei Jurkina, des nachts in Nikitinski	lyulyja zimovia-ban, Alexeinél a Karp-ja-n, Jurkinánál, éjjel Nikitinski-ben
25. Sontag. in Vsevolodskoi...	Vasárnap. Vsevolodskoi-ban...

4. mellékletAz *ur* és *joran* szó előfordulásai a hanti és manyisi szótárakban

DEWOS: 161

ur- (Sy. folk.) Parallelwort zu *môs-* (genaue bedeutung unklar): *môs-ne* ~ *ur-ne* *môs*-Frau ~ *ur*-Frau; *môs-jõx* ~ *ur-jõx* *m-* ~ *ur*-Männer. Vd. 131f., II 179 *sämijem môs-nelam tûcâñ-sõxijem*, *ur-nelam t.-sõxijem* Mein herzlein ist das Nähbeutelchen der *môs-* ~ *ur*-Frauen; *sullam môs-jõxlam .. tñsâñ-šupijem*, *ur-jõxlam .. t.-š.* meine Därme sind das Lasso der *môs-* ~ der *ur*-Männer (sagt der *šiški*-Vögelchen im Märchen). Vgl. Sy. *ur-jõx*, *ur-ne* 'Nenzen, Juraksamojeden', eig. 'Wald-Leute' (vgl. nenz. *няд' хасава''* 'лесные ненцы', eig. 'Wald-Leute'). Sy. *ur* 'Wald' s. V *wõr* 'bewaldter Höhenzug, Wald'.

DEWOS: 405–407

jãryan- (V VK), Vj. *jãrkan-*, Vart. *jãrkan*, Likr. *jãryan*, Mj. Trj. J *jãryan-*, Irt. (DN Fil. KoP Kr. Sog. Ts.) *jãrãn*, Ni. Š Kaz. *jõrñ*, Sy. *jõrñ* (selten; gewöhnlich: *ur-çu*, *ur-ne*, s. *wõr*), Cast. (I) *jaran* (S) *jargan* Patk (I Ko) (D) *jaran*, *jarãn*, (D) *jargãn*, Ahl. *jorrñ* „Samojede“, Jurake, Nenze – Reg. *jorn .. ne or .. nai*, usw.: Páp.¹ 36 *jorrãn-* ~ *ur*- Samojede, s. *wõr*

WWb: 176

jãrãn [jõrãn] N, LU, LM *jõrãn*, P *õrãn*, K *jõrÿn* ~ *joryn* szamojéd; (LM LU még) északi vogul | Samojede, samojedisch; (LM LU auch) Nordwogule, nordwogulisch: N *jurtãn sãris-vãta sêmël j.* dein Gefährte ist ein schwarzer Samojede vom Meeresrand; *ñoçsiñ j.* Samojede mit Zobelpelz; *ãmp j.* Hund-Samojede; LM *j.* *lãx* die samojedische Sprache; *tã j.* *khãšã mõi õli*, *tũp tĩ joxteli* jener Nordwogule lebt weit von hier, er kommt kaum hierher; *oãmp-pãñk j.* hundköpfiger Samojede; *jõrãnt tujã tĩ jãlentët* 'die Nordwogulen fahren frühlings hierher; P *khãlès-tẽp õ.* der Menschfressender-Samojede *j.-khõp* LU oldaldeszkás északi vogul csónak | mit Seitenbrettern versehener nordwogulischer Kahn. – N. *j.-çuri*? [j.-çuriç] nagy börzsák szalagos díszítéssel | großer Ledersack mit Bändern geziert. – *j.-kẽnt* vadkacsa-tollal díszített nõi sapka | Frauenmütze mit Wildentenfedern geziert. – *j.-kurãm* szamojéd

²³ Berjozovból.

szán | samojedische Narte. – *j.-kwol* [jörnkol] nyírhéjsátor | Zelt aus Birkenrinde. – *j.-kwolēj ājkā* (személynév *χārēj-paul*-ban | Personennome). – *j.-kwoliŋ nē kaslä āyi marpa* (személynév *saw-paul*-ban | Personennome). – N. *j.-sun* [id.], LM *j.-šun* vogul rénszán | Narte, wogulischer Schlitten für Rentiere. – N. *j.-vāj* [jörnwaŋ], LM *j.-vōjū* hosszú rénbőrharisnya, юнта | lange Strümpfe aus Rentierfell. – N. *j.-v.χaršē* a harisnya orra (?) | Spitze der Strümpfe (?) – *j.-v-kēs* (dual. *j.-v-kēsayēm*) rénbőrharisnya | Strümpfe aus Rentierfell. – *j.-v.-āl'* védő bőr a *j.-v.* fején | Schutzleder am Unterteil der *j.-v.* – *j.-v.-šers'* a rénbőrharisnya feje | Unterteil der Strümpfe. – LM *māns'-j.* északi vogul | Nordwogule

5. melléklet

Adatok a nyenyecokról

Adatok az európai nyenyecokról: a felnőtt férfiak létszáma (Dolgih 1970: 17, 1. táblázat)

A nemzetségek neve:	1683	1693	1703	1704	1705	1706	1707	1708	maximum:
Puszty-ozerszkiek:									
Тысяя	53	70	96	35	75	83	60	73	96
Лэхэ	38	48	48	14	48	50	27	58	58
Выуци	1	3	8	2	5	7	7	-	8
Ванюта	14	16	9	-	15	13	7	19	19
Вэли	2	8	3	2	4	3	9	8	9
Хэтанзи	-	8	-	-	-	-	-	-	8
Összesen:	108	153	164	53	147	156	110	158	198
Izsmaiak:									
Хэтанзи	22	18	21	24	28	27	28	-	28
Вэли	1	-	11	9	13	12	10	-	13
Ванюта	7	2	16	14	9	9	9	-	16
Тысяя	-	-	6	9	-	-	4	-	9
Лэхэ	-	4	-	4	-	-	-	-	4
Выуци	5	-	-	-	-	-	3	-	5
Összesen:	35	24	54	60	50	48	54	-	75
Uszty-cilmaiak:									
Выуци	-	14	5	1	-	2	6	-	14
Хэтанзи	-	4	11	9	11	10	17	-	17
Összesen:	-	18	16	10	11	12	23	-	31
Mindösszesen:	143	195	234	123	208	216	187	158	-

Az európai nyenyecok létszáma a 7. lakosságösszeírás (1816–1818) alapján (Dolgih 1970: 20, 2. táblázat)

A nyenyec csoportok neve	férfi	nő	összesen
Kanin-félszigetiek	410	390	800
Timaniak	351	212 (312?)	563 (663?)
Puszty-ozerszki Выуци nemzetiség	63	54	117
Puszty-ozerszki Тысяя	389	228 (328?)	617 (717?)
Puszty-ozerszki Лэхэ nemzetiség	266	131 (231?)	397 (497?)
Összes Puszty-ozerszki:	718	413 (559?)	1131 (1331?)
Uszty-cilmaiak:	140	92	232
Izsmaiak:	316	310	626
Összesen:	1935	1417 (1717?)	3352 (3652?)

Statistikai adatok a nyenyecokról Иславин, Вениамин és Латкин alapján (Dolgih 1970: 21, 3. táblázat)

A nyenyec csoportok neve	Иславин ²⁴			Вениамин ²⁵			Латкин ²⁶		
	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.
Kanin-félszigetiek:	420	416	826	470	477	947	431	357	788
Timaniak:	412	464	876*	391	436	827	384	296	680
Pusztu-ozerszkiek:	1028	771 (?)	1799	838	841	1679	934	918	1852
Uszty-cilmaiak:	148	152	300	139	142	281	161	145	306
Izsmaiak:	557	556	1113	536	537	1073	480	389	869
Összesen:	2555	2359	4914	2374	2433	4807	2390	2105	4495

* Ezek között 136 fő Сула faluban.

A Vojkari nyenyec csoportjai: az adófizetők száma az adott évben (Dolgih 1970: 34, 5. táblázat)

A «самоядь» csoportok neve	1695	1701	1712
(С)ыневская (szinjai)	53	53	52
Ляпинская (Ijapini)	19	21	18
Тысяя	12	-	8
Лохей	12	1	8
Валея ((В)елы)	4	5	-
Ванюты	20	3	6
Obdorszki és pusztu-ozerszki (a nemzetség megjelölése nélkül)	24	-	32*
Különböző obdorszki nemzetségek (Лодокуй, Адер, Карачея, Сигуней, «Анимат»)	8	3	-
Összesen:	152	86	124

* Az összes pusztu-ozerszki a nemzetség megjelölése nélkül

²⁴ Иславин, Вл.: Самоеды в домашнем и общественном быту. СПб, 1847.

²⁵ Архимандрит Вениамин: Самоеды мезенские. «Архангельские губернские ведомости» 1849 № 6, 8. см. также Вестник имп. Русского географического общества кн. 3, 1855.

²⁶ Дневник В. Н. Латкина во время путешествия на Печору в 1840 и 1843 гг. Записки ИРГО, кн. VII. СПб, 1853.

Az Ural keleti oldalán nomadizálók 1926-ban (Dolgih 1970: 40, 6. táblázat)

Csoportok és nemzetségek neve	helyi „erdeiek”	tundrai jövevények	összesen	ezek közül a ko- rábbi vojkori nye- nyecek területén:	ettől délre:
Вануйта	3		6	6	-
Вэли	4	4	8	7	1
Хэтанзи	4	-	4	-	4
«Таргачевы»	3	-	3	-	3
«Пиналей»	-	2	2	2	-
Ямзин	1	-	1	-	1
Сядей	-	3	3	3	-
Нохо	2	-	2	-	2
Лаптандер	-	1	1	1	-
Яхан-хасава	-	1	1	1	-
Ismeretlen	-	1	1	1	-
nemzetségű:					
Összesen:	17	15	32	21	11
Hanti és manysi:	13	5	18	14 (?)	4 (?)
Komi:	17	3	20	13	7
Összesen:	30	8	38	27 (?)	11 (?)
Mindösszesen:	47	23	70	48	22

Adófizetesként leadott prémek 1695-ben (Dolgih 1970: 98, 8. táblázat)

A nemzetségek megnevezése	adófizető		Az általuk leadott adó								
	nyilvántartva	megjelent	sarki róka	rénszarvas prém	hermelin	rozsomák	róka	vidra	hód	coboly	mókus
A. Obdorszkiak											
Карачея	391	246	784	10	110	1	1	-	1	1	290
Яры	45	34	71	1	8	-	-	-	-	-	-
Сигуней	50	39	79	5	18	-	-	-	-	-	20
Адеры	91	55	97	2	82	-	-	1	-	-	120
Ану-карачей	43	40	11	1	3	-	-	-	-	-	855
Сабе и Яптики	146	105	262	6	16	-	-	-	-	-	70
Югучейской	16	11	11	4	24	-	-	-	-	-	100
Вынги	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Айвасида	62	43	65	-	40	-	-	-	-	-	60
Парабы	12	12	11	1	24	-	-	-	-	-	70
«Сопли и Яптики»	15	7	5	-	12	-	-	-	-	-	100
Пяки	8	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Обдорской	14	9	22	2	-	-	-	-	-	-	20
Лодокуйской	22	15	37	3	-	-	-	-	-	-	-
Ванюты	188	110	304	6	62	-	-	-	-	-	170
Луца-Ванюты	27	22	47	-	-	-	-	-	-	-	10
Соль-Ванюты	30	19	34	2	2	-	-	-	-	-	-
Асида	25	4	2	3	-	-	-	-	-	-	-
Пяки	8	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Пучей	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Хатанзеи	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Тысына	103	15	12	4	2	-	-	-	-	2	10
Лохейской	44	26	29	4	-	-	-	-	-	-	30
B. Vojkariak											
Szinjaiak:	53	44	2	8	8	-	-	-	-	33	390
Ljapiniak:	19	18	4	-	5	-	-	-	-	29	25
Ванюты	20	17	6	10	-	-	-	-	-	-	110
Obdorszkiak és puszty-ozerszkiek:	24	25	28	11	-	-	-	-	-	-	30
Валей	4	4	-	-	-	-	-	-	-	-	10
C. Kazimiak:											
Айвасида	20	20	2	-	7	-	-	4	-	30	760
Пяки	172	156	17	-	73	4	1	46	2	39	908 1

Terepbeszámoló

Az északi hanti nyelvjárások felmérése
Beszámoló a 2009. évben végzett hanti nyelvészeti és néprajzi
terepkutatásokról

Ruttkay-Miklián Eszter

1. Célkitűzések

„Az északi hanti nyelvjárások felmérése” című kutatás célja egyrészt az volt, hogy felmérjük a történetileg ismert, ún. nyugati hanti nyelvjárások és nyelvjárási variánsok elterjedésének határát. Az 1950-es évektől ugyanis az erősödő központosító törekvések, majd az 1990-es évek gazdasági változásainak hatására a hagyományos településrendszer jelentősen átalakult: a kistelepülések különböző kulturális és nyelvi változatokat képviselő lakói nagyobb központi településekre kerültek (pl. Jamal 2000). E folyamatokról – tendenciaszerűen és konkrét példákon keresztül – bizonyos mértékben lehet tájékozódni Schmidt Éva hozzáférhető beszámolóiból (SÉK 1), és a hanti munkatársai által kiadott szövegekből, tanulmányokból (pl. Szlepenkova 2007). A kérdés egyszerűen fogalmazva az volt, hogy hol lelhetőek fel – ha egyáltalán még léteznek – az egyes nyelvjárások beszélői? Hova kell/érdemes alapos, hosszú nyelvészeti kutatóútra mennie annak, aki nyelvi dokumentációra készül?

E felmérés másik aspektusa természetesen az egyes nyelvjárások nyelvi helyzetének vizsgálata volt. A riasztó mértékű nyelvvesztésről szóló adatok alapján várakozásaink meglehetősen borúlátóak voltak az egyes nyelvjárások ismeretét illetően. A forrásokból ismert, hogy a vizsgálni kívánt Ob menti terület déli szakaszán nagyobb fokú a nyelvvesztés, mint az északi nyelvjárások esetében. Schmidt Éva kutatásai mindkét területet érintették, rendszeres beszámolóiban azonban elsősorban a délibb nyelvjárásokra vonatkoznak – ezeket tartotta ugyanis a leginkább veszélyeztetetteknek. Célunk természetesen nemcsak az „igazi” anyanyelvi beszélők felkutatása volt, hanem a nyelvhasználat változásainak megfigyelése is: milyen mértékben használja a lakosság a hanti nyelvet, illetve részesíti előnyben az orosz. A prekonceptió természetesen az, hogy elsősorban a korosztály, az életmód, a lakóhely, az iskolázottság és a kommunikáció témája mentén szerveződnek a nyelvhasználat normái. Kérdésfeltevésünk arra irányult, hogy ezek az alapvető tényezők milyen mértékben képesek pro, illetve kontra hatni, azaz milyen létszámú és korú csoport milyen gyakorisággal, hol, miről beszél még hantiul.

Bár a bemutatott kutatási kérdések egyszerűnek tűnnek, a kutatás sikere számátalan – nem csak a kutatóktól függő – tényezőkön múlt. Be kell vallanunk, hogy az expedíció jóval sikeresebb és eredményesebb volt, mint legmerészebb elképzelé-

seink. Ez persze nem azt jelenti, hogy az Ob mentén az idősek és a fiatalok egyaránt hantiul beszélnek, ám a kitűzött feladatainkat jól tudtuk teljesíteni, és jelentős mennyiségű anyagot – elsősorban hangfelvételt és fényképet – hoztunk haza.

2. A kutatás időpontja, helyszíne és résztvevői

2.1. A kutatás első üteme: 2009.

A két expedíciós szezonra tervezett kutatás helyszíne a Hanti-Manszijszktól az Ob-torkolatig terjedő Ob-szakasz teljes hossza, lehetőség szerint a mellékfolyókkal együtt. Adminisztratív okok miatt a 2009-ben teljesített első kutatási ütem e területnek egyrészt a Hanti-Manysi Autonóm Körzetre eső, Hanti-Manszijszktól Tegiig terjedő szakaszát (közös végzett kutatás, valamint Fejes László egyéni kutatása), másrészt a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet Suriskari járását (Ruttkay-Miklián Eszter egyéni kutatása) jelentette. A 2010-re tervezett második ütem, amely a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet területére eső Ob-szakasz felmérését jelenti, anyagi okok miatt egyelőre bizonytalan időpontra halasztódott.

2.2. Anyagi, szellemi és adminisztratív háttér

A kutatás finanszírozását a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj tette lehetővé, amely 3 hónapos terepkutatást biztosított a kutatócsoport két tagjának, Fejes Lászlónak és Ruttkay-Miklián Eszternek. Kováts Zsófia egy hónapig vett részt a munkában. A három fős kutatócsoport 2009. augusztus 3. és szeptember 4. között együtt végezte munkáját a Hanti-Manysi Autonóm Körzet fent jelzett részén; a fennmaradó időkeretet Fejes László közvetlenül a közös expedíció után használta fel: részben a közösen bejárt területen végzett részletes kutatásokat, részben új helyszínekre is eljutott a Hanti-Manysi Autonóm Körzeten belül. Ruttkay-Miklián Eszter a rendelkezésére álló további kutatási időt 2009. április 7-től július 5-ig használta fel a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben, elsősorban annak Suriskari járásában végzett terepmunkára. E terület északról határolja az augusztusban közösen kutatott területet, így az eredmények jól illeszkednek egymáshoz.

Az augusztusi expedíciót a Hanti-Manysi Autonóm Körzet Jugra Parlamentjének az őslakos népeket képviselő testületének, valamint a hanti-manszijszki Jugor Egyetem „Az obi-ugor nyelvek megőrzése és kutatása” intézetének szakmai támogatása tette lehetővé. Az expedíció szervezésében kulcsszerepet játszott a Magyarországon is sokak által jól ismert Zoja Sztjepanovna Rjabcsikova, az említett intézet vezetője, aki legutóbb a Schmidt Éva 60. születésnapjára megjelent kötet szerkesztése során volt szoros kapcsolatban a magyar tudományos élettel (Rjabcsikova et al. 2008).

2.3. A konkrét ütemezés

2.3.1. Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet (Ruttkay-Miklián Eszter egyéni kutatása)
ápr. 7–12. Szalehardi adminisztratív szervezőmunka, tudományos kapcsolatok kiépítése.

ápr. 13–máj. 31. A Szinja folyó menti, hanti lakosságú Ovolangort faluban végzett gyűjtések

jún. 1–22. A Szinja folyó menti hantik központi településén, Ovgortban végzett gyűjtések

jún. 23–28. Muzsi járásközpontban és a Hanti-Muzsi területén lévő szabadtéri múzeumban végzett gyűjtések; részvétel a hanti kézművesmesterek továbbképzését és piacképesé tételét szolgáló tréningen.

jún. 29–júl.1. Suriskari településen nyelvészeti anyaggyűjtés.

júl. 2–4. Az expedíció további részének adminisztratív szervezése Szalehardban.

2.3.2. Hanti-Manysi Autonóm Körzet (közös kutatás)

aug. 3. indulás Hanti-Manszijszkba

aug. 4–7. Hanti-Manszijszk, nyelvi gyűjtések és az expedíció adminisztratív munkái

aug. 8. Jagurjah településen gyűjtés

aug. 9–13. Belogorje, Lugovszkoje és Troica településeken végzett terepmunka

aug. 14–16 Berjozovo

aug. 17–18 Nyizsnyeje-Narikari

aug. 18–19 Oktyabrszkoje

aug. 19–20 Serkali

aug. 21–23 Tugijani

aug. 23–24 Polnovat

aug. 24–26 Vanzevat

aug. 26–31 Tegi

aug. 31. Usztrjom, Pugori, Berjozovo

szept. 2–3. Hanti-Manszijszk

Közös női ételáldozat

Ovolangort falu teljes (!) női lakossága összegyűlt, hogy az együtt töltött tél után közösen mutassanak be ételáldozatot. A nyári időszakot az Ob mentén található halásztelepeken vagy a vidék központi településén, Ovgortban töltik.

2009. május vége, Ovolangort

2.3.3. Fejes László egyéni kutatása

A 2009. szeptember 4–október 30. között folytatott terepkutatásai földrajzilag és tematikusan részben eltértek a közös kutatástól. A kutató első, ismeretterjesztő jellegű beszámolóit a világhálón olvashatók¹.

Juhung-kurt

Talán az egyetlen még lakott falu a Hanti-Manysi Autonóm Körzet északi szélén, Tegi közelében. Ma egyetlen házát használják állandóan.

2009. augusztus, Juhung-kurt

¹ <http://renhirek.blogspot.com/2009/09/nem-rennek-valo-vidék.html>

3. Szakmai eredmények

3.1. A Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben végzett kutatások (Ruttkay-Miklián Eszter)

3.1.1. Tudományos kapcsolatok Szalehardban

Szalehardi hivatalos fogadóintézményem a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet Önkormányzatának külkapcsolatokkal foglalkozó osztálya, valamint az „Északi kis őslakos népek részlege” volt. Ez utóbbi tartja nyilván a helyi őslakos népeket, szervezi a gazdasági és szociális programokat, támogatásokat. Kapcsolatba léptem a Pedagógustovábbképző Központtal, amely többek között a számunkra fontos hanti és nyenyec anyanyelvi tanárok továbbképzéseit szervezi, valamint e nyelveken tankönyveket készít. Munkatervünkben szerepelt ugyanis egy olyan kiegészítő terv, amely az iskolás korú gyermekek nyelvismeretének felmérésére irányult. Ezt kérdőíves módszerrel szeretnénk volna elvégezni. A kérdőív tesztelésében és kitöltésében hasznosnak bizonyulna e Pedagógus továbbképző Központ közreműködése, amiről elvi megállapodás született is. A 2009-ben kutatott, a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területére eső települések túlnyomó többségében ilyen felmérésnek gyakorlatilag nincs értelme, olyan mérvű a fiatal generációk nyelvvesztése. Amennyiben sikerül a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet területén dolgozni, számítunk a Központ segítségére e munkatervi pont megvalósításában. E kutatást érdemes lenne kiterjeszteni azokra a településekre a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben is (Tugijani, Pastari, Vanzevat, Tegi, Pugori falvakban), ahol ez 2009-es tapasztalataink szerint értékelhető eredményt hozhat.

Jégzajlás a Szinján

2009. május vége, Ovolangort

3.1.2. Állomásozó terepmunka a Szinja folyó mentén

1999-ben kezdtem meg (szintén az Eötvös Ösztöndíj támogatásával) intenzív néprajzi és nyelvészeti kutatásaimat a Szinja folyó mentén lakó hantik között. Ennek eddigi konkrét eredménye PhD dolgozatom (Ruttkay-Miklián 2004), egy készülő nyelvjárasi szótárfeleség és több cikk. Az itt megszerzett helyismeretemet és kapcsolataimat tavaszi gyűjtéseim során elsősorban a **példaszövegek és a nyelvismereti felmérés** szolgálatába állítottam. Különböző színjai falvakból származó adatközlőktől vettem fel szövegeket. Ezek egy része néprajzi-történeti témájú interjú, de vannak közte kötetlen társalgást rögzítő felvételek is. Párhuzamosan video- és fényképes dokumentációt is végeztem, pl. egy különleges jég alatti halászati módról és a rénpásztorok szállásáról. Kiegészítő gyűjtést végeztem a készülő szótár anyagához is.

Költöznek a réntartók

A színjai hanti rénpásztorok a nyári időszakot az Uralban töltik, télre térnek csak vissza a folyóvidékre. A kisgyermekek állandóan, az iskolás korúak a nyári szünetben szüleikkel együtt járnak a rénpásztorok útját.

2009. május eleje, Ovolangort környéke

3.1.3. Kézműves mesterkurzus a Hanti-Muzsi területén lévő szabadtéri néprajzi múzeumban

Oroszországi és kanadai vegyes finanszírozású projekt keretében² a Suriskari járás hanti lakossága számára olyan kurzust szerveztek, amelyen az egyes hagyományos kézműves technikák mesterei továbbképezhették magukat, valamint olyan képzésben részesültek, amely termékeik eladásában, illetve eladható termékek létrehozásában segíti őket. A meghirdetett projektre kiválasztott kézművesek a járás egész területéről egy hétre beköltöztek a Hanti-Muzsi skanzen területére, ahol elméleti és gyakorlati foglalkozásokon vettek részt. Számomra ez a rendezvény több szempontból is igen érdekesnek bizonyult: alkalom nyílt egyrészt a hagyományos technikák egyes részeinek dokumentálására, másrészt maga a kurzus, és az azon résztvevők hozzá való viszonyának megfigyelésére, harmadrészt az addig számomra ismeretlen települések lakosaival való megismerkedésre. A munkaterv szempontjából ez utóbbi a legfontosabb aspektus. A résztvevőktől sikerült több kisebb település (Versina-Vojkari, Kazim-Misz és nyári Ob menti halásztelepek) teljes lakosságát nyilvántartásba venni. Bár a nyelvtudás mértékének besorolására nem volt megfelelő lehetőség, e listák a tervezett további munka során elengedhetetlen alapinformációt jelentenek. A kurzuson jelentős számban vettek részt pitloriak, akikről kétféle nyelvjárási anyagot sikerült gyűjteni, ezzel rámutatva a település kevert nyelvhasználatára. A régi pitlori nyelvjárás beszélői mellett ugyanis kb. az 1950-es évektől jelentős számú katravozsi származású (északabbra fekvő, más nyelvjáróterülethez tartozó) hanti család is él Pitlorban, akik mára már helyi lakosnak számítanak, de származási helyük nyelvjárási vonásait őrzik. Éppen ezek a folyamatok jelentették kutatási tervünk lényegét, azaz hogy a mai, például pitlorinak nevezhető nyelvjárás milyen, és mennyiben tér el a történetileg ismert pitlori variánstól. A kurzus ideje alatt és a résztvevők korlátozott száma miatt természetesen e téma alapos kutatására nem volt mód, ám egyértelművé vált, hogy Pitlor és környéke feltétlenül további vizsgálatot érdemel.

3.1.4. A suriskári nyelvjárás

Suriskáriban korábban nem végeztem kutatásokat. A most ott töltött 3 nap alatt egy helyben született, és egy felnőtt korában a településre került asszonytól sikerült hanganyagot rögzítenem, valamint a környék kisebb településeinek lakosságáról adatokat gyűjtenem.

3.2. A Hanti-Manysi Autonóm Körzetben végzett kutatások (közös kutatás)

3.2.1. Gyűjtési eredmények a hantik lakta településeken

Várakozásunknak megfelelően a Hanti-Manszijszk környéki (attól északra eső), a lakosság-nyilvántartások szerint hanti, illetve vegyes lakosságú településeken

² <http://mkrf.ru/news/regions/ural/detail.php?id=67929>; <http://www.nordep.net/>

hanti beszélőt nem találtunk, ezzel szemben rengeteg érdekes néprajzi adatot gyűjtöttünk orosz nyelven Belogorje, Troica, Lugovszkoje és Jagurjah településeken. Belogorje és Troica korábban jelentős obi-ugor kultuszközpontnak számított (vö. pl. Novickij 1973: 9, 73–75). A helyi nyelvjárásokat már a mai idős generáció elmondása szerint is csak az ő nagyszüleik ismerték (esetleg) – ezzel igazolódtak a nyelv eltűnésére vonatkozó adatok. Az Ob és az Irtis összefolyásához közel fekvő településeken jelentős volt a népmozgás, így számunkra meglepő helyekről odaszármazott lakosságot találtunk. Legnagyobb kuriózum talán a Jagurjahban lakó Valentyina Mikurova, aki a Szalim folyó partján nőtt fel, ahol iskolás koráig a keleti nyelvjárások közül legnyugatibb hanti nyelvjárást beszélt. Mára nyelvtudása alaposan megkopott, Kováts Zsófia azonban – aki éppen e nyelvjárással foglalkozott nyár elején megvédett diplomamunkájában (Kováts 2009) – eredményesen tudott vele dolgozni.

A következő földrajzi egység nagyjából megegyezik az Oktyabrszkiji járással, azaz a valahai kodai fejedelemség területével. Az itt beszélt nyelvjárásokra vannak (SÉK 3, SÉK 4), illetve lesznek adatok Schmidt Éva gyűjtéseiből.³ Summázva tapasztalatunkat: az egyes települések teljes lakosságára kiterjedő nyelvtudási statisztikát nem volt érdemes készítenünk, hiszen igen kevés ember tud egyáltalán hantiul. Így itt célszerűbb kifejezetten a beszélők nyilvántartása. Nagy örömmre szolgált, hogy olyan nyelvjárások beszélőivel találkozhattunk, amely nyelvjárásokat már nem reméltünk hallani. Így sikerült keusi, nizjami és serkáli hangzóanyagot rögzítenünk. E földrajzi területre is igaz az, hogy jelentős a népmozgás, így ezeket az elszigetelt beszélőket általában nem „saját” területükön találtuk. Mivel e nyelvjárásokon valóban csak igen idős emberek beszélnek, akik általában már gondozásra, vagy legalábbis segítségre szorulnak, a szülőhelyükről különböző ipari vagy adminisztratív központokba költözött gyermekeiknél, rokonaiknál talán még „rejtőznek” beszélők.

³ Mint közismert, Schmidt Éva végrendeletében hagyatékát 20 évre zárta, azaz általa gyűjtött anyagok 2022-ben lesznek kutathatók.

Halászat *ulat*-tal

A jég alatti rekesztekes halászat speciális módja az ulat. A közvetlenül a tavaszi zajlás előtt felállított szerkezet az egyik kedvenc halászati módja a hanti férfiaknak. erdekeseget az adja, hogy a hálóba jutó halat azonnal észre kell venni. Az érzoidegeket az egyik kéz egyetlen ujjával tartják. Ha a halász mozgást észlel a halóban, azonnal felugrik, és összezárja a háló szujat. A közösen felállított szerkezetet egymás után használják a halászok. A jégzajlás megindultakor azonnal szétbontják az ulat-ot.

2009. május vége, Ovolangort

Az általunk vizsgált terület északi részéről voltak a legoptimistább elképzeléseink. Az ottani, áttekinthető méretű településeken – Tugijani, Vanzevat, Tegi, Usztrjom, Pugori – elkészítettük a teljes lakosságra kiterjedő nyelvismereti statisztikát, és gyujtottunk a helyi nyelvaltozatot dokumentáló hangzóanyagot.

3.2.2. Tudományos kapcsolatok

A kifejezett terepkiutatás mellett természetesen a helyi kulturális intézményekkel is kapcsolatba léptünk. Meglátogattuk és lehetőség szerint dokumentáltuk a néprajzi-helytörténeti múzeumot Hanti-Manszijszkban, Berjozovban, Oktyabrszkojeban és Serkaliban.

Jelentős hozadéka az expedíciónak az a több száz kötetnyi tudományos (néprajzi és nyelvészeti), illetve tudományos érdeklő könyv (hanti, manysi tankönyvek, iskolai modszeretani kiadványok, szépirodalmi alkotások, újságok), amelyet Hanti-Manszijszkból küldtünk haza. A szállításban jelentős segítségét kaptunk a Moszkvai Magyar Kulturális Központtól, amely vállalta a Moszkváig postázott könyv-küldemények eljuttatását Magyarországra. A könyvek tobbisége az MTA Nyelvtudományi Intézetének könyvtaraba kerül.

A kézműveskurzus résztvevői

2009. június vége, Hanti-Muzsi

4. A feldolgozás menete

4.1. Szövegkiadás

A hanti nyelvű hangfelvételek jelentős része – különösen a kihalás szélén álló nyelvjárások anyaga – lejegyzés és fordítás után szinte azonnal publikálható, hiszen a helyszínen megtörtént részleges feldolgozásuk. Első eredményként egy Fejes László által Serkali településen, és három Ruttkay-Miklián Eszter által Ovolangortban gyűjtött mese publikálására került sor (Fejes – Ruttkay-Milián 2009: 172–185; Ruttkay-Milián 2009:186–209).

E szövegek további kutatások kiindulópontjai lehetnek, beépülhetnek készülő elektronikus adatbázisokba.

4.2. Nyelvismereti statisztika

A nyelvismeretre vonatkozó adatokat statisztikai módszerekkel kell feldolgozni. Publikációjuk nem önmagukban, hanem a kellő elemzés – és a szükséges területi kiegészítés – után lehetséges. Az idei eredmények, illetve a kutatás módszertani kérdései valószínűleg egy tanulmányban összegezhetőek lesznek a közeljövőben.

Eredményeink első tudományos bemutatása 2009. október végén, Moszkvában történt meg, a munkánkat fogadóintézményként is segítő Oroszországi Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete által szervezett terepnyelvészeti konferencián. A finnugor népek között végzett magyar nyelvészeti terepkutatásokat összegző poszteren a projekt alapinformációi szerepeltek (Janurik et al. 2009), és önálló poszter készült a nyelvjárási felmérés településenkénti nyelvismeretei adataiból is (Ruttkay-Miklián – Kováts 2009). Ezt az orosz nyelvű posztert a 2009

novemberében Hanti-Manszijszkban megrendezett összoroszországi finnugor nyelvészeti konferencián is bemutatottuk.

Gyjts Serkaliban

Balra Tribusz (szül. Jugyina) Galina Ivanovna, mellette Kovts Zsófia, sárga köpenyben Zvereva (szül. Tujeva) Maria Geraszimovna. Galina Ivanovna minden bizonnyal az egyik utolsó beszélője a serkli nyelvjrsnek. Maria Geraszimovna Pugoriban (Tegi környkn) született – saját "anyanyelvjrsn" kincseshnya a nyelv és a folklr iránt érdeklődők számára.

2009. augusztus, Serkali

4.3. Nem hanti nyelvű felvételek

Az orosz nyelvű, elsősorban néprajzi jellegű adatokat tartalmazó hangfelvtelek hosszabb történeti-néprajzi kutatáshoz szolgálnak adalékul, önmagukban közvetlen kiadásra nem alkalmasak. Feldolgozsuk során kulcsszerepet kaphat a beszerzett új szakirodalom.

Pelageja Alekszejevna Griskina

Pelageja Alekszejevna mára már legendás alakja az ob-ugrisztikának. A Tugijaniban lakó néni Schmidt Éva egyik első és legfontosabb adatközlője és házigazdája volt 1970-től. Nem véletlen, hogy a Belojarszkiji Északi hanti folklórarchívum első kiadványa az ő folklórtudását tartalmazza.

2009. augusztus, Tugijani

5. Összegzés

A 2009. évben végzett terepmunkák nagy sikerrel zajlottak le. A munkaterv megvalósítása – az idő- és helyszínbeli módosítások ellenére – sikerült. Ennek eredményeképpen elmondható, hogy a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területére eső, az északi nyelvjáráscsoporthoz tartozó területeket bejártuk. Ennek déli részén a nyelv kihalását konstatáltuk, a középső területeken egyes, elszigetelt beszélőket találtunk, míg az északi részek Ob menti falvaiban az idősebb generáció körében jellemző a hanti nyelv ismerete. A hanti nyelv ismeretéről a helyzetnek megfelelő minőségű felmérést készítettünk. A hanti beszélők segítségével nagy mennyiségű, nyelvjárásilag változatos hangzóanyagot rögzítettünk.

Munkánkat feltétlenül folytatni kívánjuk. A tervezett munkák részben a mostani gyűjtések feldolgozása során adódó kérdések tisztázását jelentik, részben egyes területek – pl. a nagyobb városok közötti „rejtett” lakosság – feltárását célozzák meg. A legnagyobb – és a legtöbb jó minőségű hangfelvételt ígérő – munka a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet hanti lakosságának felkeresése.

Irodalom

- Janurik, Boglárka – Kovács, Zsófia – Ruttkay-Miklián, Eszter – Salánki, Zsuzsa – Szevevényi, Sándor – Várnai, Zsuzsa – Wagner-Nagy, Beáta (2009), Венгерские полевые экспедиции у уральских народов России. Poszter. 2009. október 19–22. III Международная конференция по полевой лингвистике/The Third International Conference on Field Linguistics. Moszkva.
- Jamal 2000 = Ямал. Грань веков и тысячелетий. Артвид – Русская коллекция, Салехард – Санкт-Петербург.
- Fejes László – Ruttkay-Miklián Eszter (2009), A szánkózó kisfiú – hanti mese. Nyelvtudományi Közlemények 106: 172–185.
- Kovács Zsófia (2009), Szókincs-változás a hanti nyelvben. Jankó János szalimi gyűjtésének bemutatása. Diplomadolgozat. Kézirat. Budapest.
- Novickij, Grigorij (1973), Краткое описание о народе остяком 1715. Rövid leírás az osztják népről 1715. Studia Uralo-Altaica 3.
- Onyina Szofja (2007), A mai hanti nyelvi helyzet problémájához (a szintjai hantik példáján) és az etnokulturális ciklus eszközeinek helye az oktatási folyamatban: pozitívumok és negatívumok. Obi-ugorok a 21. században. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor osztálya által 2005. október 6–7-én rendezett konferencia anyaga. CD-ROM. MTA Nyelvtudományi Intézet, Finnugor Osztály, Budapest.
- Rjabcsikova et al. (2008) = Рябчикова, З. С. – Надь, К. – Дмитриева, Т. Н.: С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2004), A szintjai hantik rokonsági csoportjai. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Uralisztika doktori iskola, „A finnugor népek folklórja és irodalma” program. Budapest.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2009), Szintjai hanti mesék. Nyelvtudományi Közlemények 106: 186–209.
- Ruttkay-Miklián Eszter – Kovács Zsófia (2009), Мониторинг северных диалектов хантыйского языка [Az északi hanti nyelvjárások felmérése]. Poszter. 2009. október 19–22. III. Международная конференция по полевой лингвистике/The Third International Conference on Field Linguistics. Moszkva. Poszter. Orosz szöveg: Zoja Rjabcsikova.
- SÉK 1 = Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet. Budapest.
- SÉK 3 = Fejes László (szerk.) (2008), Serkáli osztják chrestomathia. Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- SÉK 4 = Lázár Katalin – Sipos Mária (szerk.) (2008), Anna Liszkova énekei. Schmidt Éva Könyvtár 4. MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Zenetudományi Intézet. Budapest.
- Szlepenkova (2007) = Слепенкова, Р. К.: О чем говорит фольклор деревни Тугияны. Семью богами разделенная земля. Полиграфист, Ханты-Мансийск.

Függelék: a gyűjtött anyagok**Hangfelvételek**

2009. 05. Ovolangort. Makarova (Taraszova): Azovo és Loragort falvak történetéről. Hantiul.
2009. 05. Ovolangort. Longortov Anatolij Nyikolajevics: A Longortovok és a színjai hantik. Hantiul.
2009. 06. 10. Ovgort. Jeprina (Kurtjamova) Vera Nyikolajevna: régi dolgokról. Hantiul.
2009. 06. 13. Ovolangort. Longortov Anatolij Nyikolajevics, Longortov Mihail Vasziljevics és Longortov Arkagyij Petrovics beszélgetése teázás közben. Hantiul.
2009. 06. 20. Ovgort. Tilikova (Longortova) Rita Petrovna: temetkezési szokások. Hantiul.
2009. 06. 21–22. Ovgort. Rohtimova (Taligina) Roza Makarovna: kiegészítések a színjai szótárhoz. Hantiul.
2009. 06. 25. Hanti-Muzsi. Szjazi Antonyina Makarovna: Pitlorról és Katravozsról. Hantiul.
2009. 06. 25. Hanti-Muzsi. Togacseva: Hanti-Muzsiról. Hantiul.
2009. 06. 26. Hanti-Muzsi. Pitlori asszonyok társalgása. Hantiul.
2009. 06. 29. Muzsi. Longortov Ilja Ivanovics: régi dolgokról. Hantiul.
2009. 07. 01. Suriskari. Piriseva (Rebasz) Tamara Alekszandrovna saját költeményeit énekli. Hantiul.
2009. 07. 01. Suriskari. Kelcsina P.: Suriskariról és lakosairól, életéről. Hantiul.
2009. 08. 04. Hanti-Manszijszk. A Hanti-Manszijszki járási északi osztály vezetője, Pavel Vitaljevics Lozvin és Vera Ivanovna Gorbunova (szül. Kovgyina, gy. Csucseli, szogomi tanárnő), adminisztratív és néprajzi adatok. Oroszul.
2009. 08. 05. Hanti-Manszijszk. Taiszja Sztjepanovna Szeburova RME-rel: a Schmidt Éva készítette fényképeken kik vannak név szerint – RME jegyzet és hangfelvétel. Hantiul.
2009. 08. 05. Hanti-Manszijszk. Szemjon Lelhov (81 éves, szül. Pastari). Hantiul.
2009. 08. 05. Hanti-Manszijszk. Uljana Jakovlevna Lelhova (87 éves). Hantiul és oroszul.
2009. 08. 05. Hanti-Manszijszk. Taiszja Sztjepanovna Szeburovánál vendégségben: Galina (szül. Pjatnyikova), Pelageja Alekszejevna Griskina (szül. Lelhova) és Ljudmilla Kallisztratovna Zubakina (szül. Griskina). Hantiul.
2009. 08. 06. Hanti-Manszijszk. Uljana Jakovlevna Lelhova (87 éves). Hantiul és oroszul.
2009. 08. 07. Hanti-Manszijszk. Szemjon Lelhov (81 éves, szül. Pastari) (FL és KZs).
2009. 08. 08. Jagur-jah. Valentyina Jefremovna Mikurova – (jelen van Raisza Kallisztratovna Bargyina, szül. Partanova és férje Valerij Alekszandrovics Bargyin).
2009. 08. 08. Jagur-jah. További teázás közben felvétel (oroszul, jelen van Raisza Kallisztratovna Bargyina, szül. Partanova és férje Valerij Alekszandrovics Bargyin, Fedoszja Makarovna Lelhova, szül. Longortova és férje Dmitrij Szemjonovics Lelhov, fiuk, Valentyina Jefremovna Mikurova és lánya, Tamara a férjével).

- [2009. 08. 09. – 2009. 08. 12. között az expedició különvált: Kováts Zsófia Jagur-jah településen, Ruttkay-Miklan Eszter és Fejes László Lugovszkoe, Troica és Belogorje telepuleseken dolgozott.]
2009. 08. 09. Lugovszkoe. Krilov Anatolij Vasziljevics és felesége, Nyina Vasziljevna. Származásuk, családjuk. Oroszul.
2009. 08. 10. Lugovszkoe. Sivtorov Genagyij Szemjonovics és felesége, Sivtorova (Ipa-kova) Jevdokia Artyemovna. Származásuk, családjuk. Kondai manysik. Oroszul.
2009. 08. 10. Lugovszkoe. Szlinkina. Családtörténet. Oroszul.
2009. 08. 10. Lugovszkoe. Kartasova Ljudmila Pavlovna és a lánya, Alla Vlagyimirovna. Családtörténet. Oroszul.
2009. 08. 11. Troica. Jaszkoa (Paskova) Vera Oktyabrisztovna. Családtörténet. Oroszul.
2009. 08. 11. Troica. Paskova Galina Arhipovna (az előző anyja). Családtörténet. Oroszul.
- Purtova (Pagiljeva) Valentyina Nyikiticsna. Családtörténet. Oroszul.
2009. 08. 11. Troica. Kokarev Szergej. Családtörténet, halászat. Oroszul.
2009. 08. 11. Troica. Motosina, Tatjana Ignatyevna. Családtörténet. Oroszul.
2009. 08. 11. Lugovszkoe. Horov Ivan Ivanovics és felesége, Haranzejeva Albina Nyikolajevna. Vegyes tematika. Oroszul.
2009. 08. 12. Belogorje. Mecler (Lozjamova) Jekatyerina Venjaminovna. Vegyes tematika. Oroszul.
2009. 08. 12. Belogorje. Matkina Alekszandra Vasziljevna. Férje családjáról. Oroszul.
2009. 08. 12. Belogorje. Vajvetkin Anatolij Dmitrijevics. A Vajvetkinekrol, Szogom településről. Oroszul.
2009. 08. 12. Belogorje. Uszoljevna Ljubov Petrovna. Trenyko faluról, családjáról. Oroszul.
2009. 08. 12. Belogorje. Zaharov Vlagyimir Alipevics. Ahtyino faluról, életéről. Oroszul.
2009. 08. 12. Belogorje. Rogin Vjacseszlav Vlagyimirovics es felesége, Rogina (Kitajkina) Nagyezsda Alekszejevna. Rokonsagrol. Oroszul.
2009. 08. 13. Hanti-Manszijszk. Tatjana Sztjepanovna Gogoljeva. Oroszul.
2009. 08. 13. Hanti-Manszijszk. Jevdokija Ivanovna Rombangyejeva. Oroszul.
- [2009. 08. 15. szombat – 2009. 08. 18. között az expedicio különvált: Ruttkay-Miklan Eszter Berjozovban es Nyizsnyeje-Narikariban, Fejes László és Kováts Zsófia Bolsoj Atlimban dolgozott.]
2009. 08. 16. Nyizsnyeje-Narikari és 2009.08.17. Nyina Szemjonovna Angasupova (szül. 1935, Lohtokurt). Serkáli hantiul és oroszul. RME.
2009. 08. 17. Nyizsnyeje-Narikari. Lukeria Petrovna Plehanova (szül. 1929) – hangfelvétel és video. Oroszul. RME.
2009. 08. 15. Bolsoj-Atlim. Anna Dmitrijevna Obatyina – hangfelvétel. Főleg hantiul. FL–KZS.
2009. 08. 15. Bolsoj-Atlim. Viktor Danilovics Hajmazov. FL–KZS.
2009. 08. 15. es 2009. 08. 16. Bolsoj-Atlim. Jekatyerina Szemjonovna Lazareva. FL–KZS.
2009. 08. 15. Bolsoj-Atlim. Galina Vasziljevna Szobjanyina – FL–KZS.
2009. 08. 16. Bolsoj-Atlim. Vaszilij Danilovics Hajmazov (Viktor D.H. testvere). FL–KZS.

2009. 08. 16. és 2009. 08. 17. Bolsoj-Atlim. Ljudmilla Ivanovna Obatyina (szül. Emeljeva). FL–KZS.
2009. 08. 16. Bolsoj-Atlim. Rimma Vasziljevna Hlapkina (szül. Obatyina). FL–KZS.
2009. 08. 17. Bolsoj-Atlim. Arkagyij Mihajlovics Jernahov. FL–KZS.
2009. 08. 17. Bolsoj-Atlim. Fjodor Ivanovics Hajmazov (anyja nevéen). FL–KZS.
2009. 08. 17. Bolsoj-Atlim. Nagyezsda Jurijevna Farnoszoza (tanárnő, manysinak mondják, de kiderült, hogy az anyja félig manysi). FL–KZS.
2009. 08. 17. Bolsoj-Atlim. Ljubov Dmitrijevna Smiljova (szül. Permjakova, tanárnő). FL–KZS.
2009. 08. 17. Nagyezsda Vlagyimirovna Barinava. FL–KZS.
2009. 08. 17. Bolsoj-Atlim. Nyina Ivanovna Nyomiszova. FL–KZS.
2009. 08. 18. Oktyabrszkoje, Volgyina.
2009. 08. 18. Oktyabrszkoje, Antonyina Ivanovna Volgyina (72 éves). Oroszul.
2009. 08. 18. kedd, Oktyabrszkoje kórház. Angelina Kirilovna Pakina (szül. Nizjamban, él Narikariban, 80 körüli). Hantiul és oroszul. FL és RME.
2009. 08. 19. Serkali múzeum
2009. 08. 19. Serkali, Tribusz (szül. Jugyina) Galina Ivanovna, serkáli beszélő és Zvereva (szül. Tujeva, Pugoriban) Maria Geraszimovna – hang- és videófelvétel. Hantiul.
2009. 08. 20. Serkali, Popova Zoja Pavlovna. Hantiul.
2009. 08. 20. Serkali, Krjukova Natalia Vlagyimirovna (múzeumigazgató). Oroszul. FL és RME.
2009. 08. 20. Serkali, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkáli beszélő) és Maria Geraszimovna Zvereva (szül. Tujeva, Pugoriban) – hangfelvétel és videó. Hantiul.
2009. 08. 21. Tugijani, Rima Konsztyantinovna Szlepenkova – hangfelvétel és videó. Hantiul.
2009. 08. 22. Tugijani, Rima Konsztyantinovna Szlepenkova – hangfelvétel és videó. Hantiul.
2009. 08. 22. Tugijani, Pelagia Alekszejevna Griskina (szül. Lelhova). Hantiul.
2009. 08. 22. Tugijani, Matvej Romanovics Griskin. Hantiul.
2009. 08. 22. Tugijani, Antonyina Jakovlevna Kiprianova – (pár perc oroszul a kapuban, kutatómádás is) (állítólag sekráli t-zös, gyakorlatilag nem beszéltünk vele).
2009. 08. 23. Polnovát, Varvara Taraszovna Beskilceva (szül. Kosztyina). Oroszul, manysiul.
2009. 08. 23. Polnovat, Jevgenyija Danyilovna Obatyina (szül. Pendahova). Hantiul.
2009. 08. 23. Polnovat, Jevgenyija Jefremovna Lelhova (szül. Lelhova, férje Szeburov, de hivatalosan nem házasodtak össze) és Jevgenyija Danyilovna Obatyina. Hantiul.
2009. 08. 24. Polnovat, Varvara Taraszovna Beskilceva (szül. Kosztyina). Oroszul, manysiul.
2009. 08. 24. Polnovat, Marija Nyikolajevna Szobjanyina (szül. Szeburova). Hantiul.
2009. 08. 24. Polnovat, Valentyina Danyilovna Sesztalova (szül. Batykina, Szouszlaniban). Oroszul, hantiul. FL.
2009. 08. 25. Vanzevat, Valentyina Alekszejevna Tarlina. Oroszul, hantiul.
2009. 08. 25. Vanzevat, Vaszilij Ivanovics Moldanov. Hantiul.
2009. 08. 25. Vanzevat, Nyina Kirilovna Moldanova (szül. Moldanova). Hantiul.

2009. 08. 25. Vanzevat, Nyina Vasziljevna Sabarsina (szül. Moldanova) (konyvtarosno). Oroszul.
2009. 08. 25. Vanzevat, Jekatyerina Ivanovna Moldanova (szul. Kugina, Pugoriban) – (KZs és RME, FL kesobb). Hantiul.
2009. 08. 26. Vanzevat, Jekatyerina (szul. Jumina). Oroszul
2009. 08. 26. Tegi, jelen van Zoja Sztjepanovna Rjabcsikova, Oleszja Handibina, Gennagyij Pavlovics Kelcsin. Hantiul, oroszul
2009. 08. 27. Tegi. Hantiul.
2009. 08. 28. Tegi, Iraida Konsztyantinovna Miljahova (szul. Novjuhova, iskolai konyvtaros) – (Schmidt Éva fotoirol). RME. Oroszul, hantiul.
2009. 08. 29. Tegi, Gennagyij Pavlovics Kelcsin. Hantiul.
2009. 08. 29. Juhungkurt, K. Novjuhov (halszati eszkozokrol) – videofelvétel.
2009. 08. 29. Tegi, Ljudmila Sztjepanovna Otsamova.
2009. 08. 30. Tegi, Zoja Abramovna Novjuhova – hangfelvétel és videó.
2009. 08. 30. Tegi, Galina Mihajlovna Kurganovna – hangfelvétel és videó.
2009. 08. 31. Usztrjom, Jevdokija Mihajlovna Rjabcsikova.
2009. 08. 31. Pugori, Tatjana Vasziljevna Gindiseva (jelen volt még Margarita Sztjepanovna Tujeva, a klub vezetője).
2009. 08. 31. Pugori, Tamara Szemjonovna Tarlina – hangfelvétel.
2009. 08. 31. Pugori, Nyikifor Leontyevics Tujev és felesége, Marfa Ivanovna Tujeva.
2009. 08. 31. Pugori, Uljana Ivanovna Nyepkina.
2009. 08. 31. Pugori, Zinajda Vasziljevna Tujeva.
2009. 08. 31. Pugori, Jefrem Iljics Tarlin, Gavril Iljics Tarlin és Nyina Iljinyicsna, a nő-vérük (3 testvér).
2009. 09. 02. Hanti-Manszijszk. A „Hanti Jasang” c. hanti nyelvű ujsag szerkesztőségében (többek közt: Raisza Germanovna Resetnyikova, Ludmila Tyihonovna Szpirjakova (szül. Sulgina), Jevdokija Andrejevna Nyomiszova.

Videofelvételek

1/a. kazetta

2009. május. Renszarvaspasztorok tavaszi költözése, szállása.

2009. május. Jég alatti halászat „ulat”-tal.

2009. május. Noi tavaszi ételáldozat Ovolangortban.

1. kazetta

Ovolangort, 2009. május–június. RME.

Ovgort, 2009. május–június. RME.

Hanti-Muzsi. RME.

[15. perctől] Szalehard, 2009. július 4. Leontyij Antonovics Taraguptaeknal, Schmidt Éva emlékünnepe.

[45. perctől] 2009.08.08. Jagur-jah település.

2009. 08. 09. Hanti-Manszijszk–Lugovszkoje hajout, Hanti-Manszijszk kikötő.

[50. perctől] 2009. 08. 09. Krilov Anatolij Vasziljevics, Lugovszkoje [50. perctől].
2009. 08. 12. hajóút Belogorje–Hanti-Manszijszk.
2009. 08. 15. berjozovi harangjáték (nagyon röviden).

2. kazetta

2009. 08. 15. Berjozovo, harangjáték, templom.
[3. perctől] 2009. 08. 17. Nyizsnyeje-Narikari, Plehanova Lukeria Petrovna, doromb.
[1 perc, 16. perctől] 2009. 08. 18. Oktyabrszkoje településrészlet.
[17. perctől] 2009. 08. 19. Serkali múzeumban.
[54. perctől] 2009. 08. 19. Serkali, internátus, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkáli beszélő) és Maria Geraszimovna Zvereva (szül. Pugoriban) – ételáldozat.

3. kazetta

[29. percig] 2009. 08. 19. Serkali, internátus, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkáli beszélő) és Maria Geraszimovna Zvereva (szül. Pugoriban) – folytatás.
[30. perctől végig] 2009. 08. 20. Serkali, az Ob partján, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkáli beszélő) és Maria Geraszimovna Zvereva (szül. Pugoriban).

4. kazetta

[31 perc] 2009. 08. 20. Serkali, az Ob partján, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkáli beszélő) és Maria Geraszimovna Zvereva (szül. Pugoriban).
[32–53. percig] 2009. 08. 22. halfőzés, Rima Konsztyantinovna, Tugijani.
[53. perctől] 2009. 08. 23. Varvara Taraszovna.
[57. perctől] 2009. 08. 24. Polnovat–Szumetnyol csónakút.

5. kazetta

[13 perc] 2009. 08. 24. Szumetnyol és csónakút Vanzevatba.
[13–31. percig] 2009. 08. 26. Vanzevat–Tegi csónakút.
[31–34. percig] 2009. 08. 29. Juhungkurt.
[34–60. percig] 2009. 08. 30. Tegi, Zoja Abramovna Novjuhova.

6. kazetta

[57. percig] 2009. 08. 30. Tegi, Zoja Abramovna Novjuhova, folytatás.
[57–60. percig] 2009. 08. 30. Tegi, Galina Mihajlovna Kurganovna.

7. kazetta

[21. percig] 2009. 08. 30. Tegi, Galina Mihajlovna Kurganovna, folytatás.
[22–40. percig] 2009. 08. 31. Pugori–Berjozovo csónakút.

Beszámoló
a 2009. évben az Eötvös Ösztöndíj támogatásával végzett
hanti nyelvészeti kutatásokról

Fejes László

A kutatást részben Ruttkay-Miklián Eszterrel és Kováts Zsófiával végeztem, ezért a beszámoló bizonyos elemei megegyeznek a Ruttkay-Miklián Eszter beszámolójában leírtakkal (l. a jelen kötet 137–155. oldalán).

1. A kutatás időpontja, helyszíne és résztvevői

Az Eötvös Ösztöndíj pályázat beadásakor a kutatás tervezett időpontja 2009. június 1-től 3 hónap volt, Oroszországban a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet és Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén. A kutatói létszám három fő: Fejes László, Kováts Zsófia és Ruttkay-Miklián Eszter. Kováts Zsófia nem nyerte el az Eötvös Ösztöndíjat, a kutatómunkában azonban 1 hónapig részt vett. A tervezett feladatok: **1.** a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet területére vonatkozó adatgyűjtés; **2.** a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet területén végrehajtandó gyűjtőmunka; **3.** a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területére vonatkozó adatgyűjtés. Kiegészítő feladatként 2010-re terveztük a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén végrehajtandó gyűjtőmunkát.

A kutatóút létrejöttéhez szükséges volt az oroszországi vízum és a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetre szóló beutazási engedély megszerzése. Ez – a helyi szervek jóindulata mellett is – nehézségekbe ütközött. Így csak 2009. augusztus 3-án kezdhettük meg a munkát a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén, ahol Ruttkay-Miklián Eszterrel és Kováts Zsófiával egy hónapig dolgoztam, majd munkámat további két hónapig egyedül végeztem. Nem jutottam hozzá a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetbe szóló beutazási engedélyhez, itt a szükséges iratok megszerzése után 2010-re tervezzük a terepmunkát. (Ruttkay-Miklián Eszter egy korábbi engedélynek köszönhetően a munkát már 2009 tavaszán megkezdhette.)

A terepen töltött három hónap három élesen elkülönülő szakaszra bontható. Az első hónapban Ruttkay-Miklián Eszterrel és Kováts Zsófiával az volt a célunk, hogy minél több települést járjunk be, és képet kapjunk a települések nyelvi helyzetéről. A saját útvonalam a következőképpen alakult (ahol nincs külön jelölve, ott mindhárman jelen voltunk):

aug. 3.	Indulás Hanti-Manszijszkba
aug. 4–7.	Hanti-Manszijszk, nyelvi gyűjtések és az expedíció adminisztratív munkái

Tanulmányok a finnugrisztika és a nyelvtörténet köréből I: 156–183.

aug. 8.	Jagurjah településen gyűjtés
aug. 9–12.	Belogorje, Lugovszkoj és Troica (Ruttkay-Miklián Eszterrel)
aug. 13–14.	Hanti-Manszijszk
aug. 15–17.	Bolsoj Atlim (Kováts Zsófiával)
aug. 18–19.	Oktyabrszkoje
aug. 19–20.	Serkali
aug. 21–23.	Tugijani
aug. 23–24.	Polnovat
aug. 24–26.	Vanzevat
aug. 26–31.	Tegi
aug. 31.	Usztrjom, Pugori, Berjozovo

Szeptemberben főként egyes, augusztusban fellelt adatközlőkkel dolgoztam, alaposabb gyűjtést folytattam. Nyizsnyije Narikariban felmértem a manysi nyelv helyzetét is, az augusztusi útvonalból kieső, de Hanti-Manszijszk közelében található Kisikben pedig az augusztuséhoz hasonló munkát folytattam. A munka időbeosztása a következő volt:

szept. 1–7.	Hanti-Manszijszk (az augusztusi szakasz eredményeinek összefoglalása, archiválás, könyvbeszerzés, a következő szakasz előkészítése)
szept. 8.	Utazás Nyizsnyije Narikariba
szept. 9–13.	Nyizsnyije Narikari (munka főként egy nyizjami emlékezéssel)
szept. 14–26.	Serkali (munka egy serkali és egy Kazim-torkolati beszélővel)
szept. 26.	Bolsoj Atlim (munka egy B. A. környékéről származó kazimi beszélővel)
szept. 28–29.	Hanti-Manszijszk
szept. 30. – okt. 2.	Kisik (főként a nyelvi helyzet felmérése)

Az októberi kutatás városi körülmények között folyt.

okt. 1. – okt. 18.	Hanti-Manszijszk (Gyűjtés városi hantik és manysik – főképp értelmiség – körében. A manysi kutatások során sokat köszönhetek Horváth Csillának, a Szegedi Tudományegyetem ötödéves hallgatójának, aki a város manysikkal való kapcsolatépítésben jelentős szerepet játszott.)
okt. 19–22.	Moszkva: részvétel a 3. nemzetközi terepnyelvészeti konferencián.

A fennmaradó időre már nem volt értelme Szibériába visszautazni.

- okt. 23–26. Izsevszk, szakirodalom beszerzése.
 okt. 27–29. Moszkva: a Nyelvtudományi Intézetben Magyarországon fel nem leheto, ám igen jelentős kandidátusi értekezést szkenneltem (B. K. Кельмаков: Кукморский диалект удмуртского языка, 1969.), ill. részt vettem A. B. Sluinszkij enyec terepkutatásairól szóló beszámolóján.
 okt. 30. Visszaút Budapestre.

2. Célkitűzések és eredmények

A kutatás célja egyrészt az volt, hogy felmérjük a történetileg ismert, ún. nyugati hanti nyelvjárások és nyelvjárási variánsok elterjedésének határát. Az 1950-es évektől ugyanis az erősödő központosító törekvések, majd az 1990-es évek gazdasági változásainak hatására a hagyományos településrendszer jelentősen átalakult: a kistelepülések különböző kulturális és nyelvi változatokat képviselő lakói nagyobb központi településekre kerültek.¹ E folyamatokról – tendenciaszerűen és konkrét példákon keresztül – bizonyos mértékben lehet tájékozódni Schmidt Éva hozzáférhető beszámolóiból² és a munkatársai által kiadott szövegekből, tanulmányokból.³ A kérdés egyszerűen fogalmazva az volt, hogy hol lehetők fel – ha egyáltalán még léteznek – az egyes nyelvjárások beszélői? Hova kell/érdemes alapos, hosszú nyelvészeti kutatóútra mennie annak, aki nyelvi dokumentációra készül?

E felmérés másik aspektusa természetesen az egyes nyelvjárások nyelvi helyzetének vizsgálata volt. A riasztó mértékű nyelvvesztésről szóló adatok alapján várakozásaink meglehetősen borúlátóak voltak az egyes nyelvjárások ismeretét illetően. A forrásokból ismert, hogy a vizsgálni kívánt Ob menti terület déli szakaszán nagyobb fokú a nyelvvesztés, mint az északi nyelvjárások esetében. Schmidt Éva kutatásai mindkét területet érintették, rendszeres beszámolói azonban elsősorban a délibb nyelvjárásokra vonatkoznak – ezeket tartotta ugyanis a leginkább veszélyeztetetteknek. Célunk természetesen nemcsak az „igazi” anyanyelvi beszélők felkutatása volt, hanem a nyelvhasználat változásainak megfigyelése is: milyen mértékben használja a lakosság a hanti nyelvet, illetve részesíti

¹ Ямал. Грань веков и тысячелетий (2000), Салехард, «Артвид» – Санкт-Петербург, «Русская коллекция».

² Sipos Mária (szerk.) (2005), Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet. Budapest.

³ Слепенкова, Р. К. (2007), О чем говорит фольклор деревни Тугияны. Семью богами разделенная земля. Ханты-Мансийск, «Полиграфист».

előnyben az orosz. A preconcepció természetesen az, hogy elsősorban a korosztály, az életmód, a lakóhely, az iskolázottság és a kommunikáció témája mentén szerveződnek a nyelvhasználat normái. Kérdésfeltevésünk arra irányult, hogy ezek az alapvető tényezők milyen mértékben képesek pro, illetve kontra hatni, azaz milyen létszámú és korú csoport milyen gyakorisággal, hol, miről beszél még hantiul. Bár a bemutatott kutatási kérdések egyszerűnek tűnnek, a kutatás sikere számtalan – nem csak a kutatóktól függő – tényezőn múlt. Meg kell állapítanunk, hogy az expedíció a vártnál jóval sikeresebb és eredményesebb volt. Ez persze nem azt jelenti, hogy az Ob mentén az idősek és a fiatalok egyaránt hantiul beszélnek, ám a kitűzött feladatainkat jól tudtuk teljesíteni, és jelentős mennyiségű anyagot – elsősorban hangfelvételt és fényképet – hoztunk haza.

2.1. Szakmai eredmények

2.1.1. A nyelvi helyzet felmérése

A 2009. augusztus 3-tól szeptember 4-ig tartó 3 fős expedíciót a Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra Parlamentjének az őslakos népeket képviselő testületének, valamint a hanti-manszijszki Jugor Egyetem „Az obi-ugor nyelvek megőrzése és kutatása” intézetének támogatása tette lehetővé. Az expedíció szervezésében kulcsszerepet játszott a Magyarországon is sokak által jól ismert Zoja Sztjepanovna Rjabcsikova, az említett intézet vezetője, aki legutóbb a Schmidt Éva 60. születésnapjára megjelent kötet⁴ szerkesztése során volt szoros kapcsolatban a magyar tudományos élettel.

Expedíciójunk során sikerült bejárnunk a Hanti-Manszijszktól Tegiig terjedő Ob-szakasz szinte minden jelentősebb települését (azaz az egész tervezett területet), illetve szóbeli információkat szereznünk a többi településről is.

Várakozásunknak megfelelően a Hanti-Manszijszk környéki (attól északra eső), a lakosság-nyilvántartások szerint hanti illetve vegyes lakosságú településein hanti beszélőt nem találtunk, ezzel szemben rengeteg érdekes néprajzi adatot gyűjtöttünk orosz nyelven Belogorje, Troica, Lugovszkoje és Jagurjah településeken. Belogorje és Troica korábban jelentős obi-ugor kultuszközpontnak számított.⁵ A helyi nyelvjárásokat már a mai idős generáció elmondása szerint is csak az ő nagyszülei ismerték (esetleg) – ezzel igazolódtak a nyelv eltűnésére vonatkozó adatok. Az Ob és az Irtis összefolyásához közel fekvő településeken jelentős volt a népmozgás, így számunkra meglepő helyekről odaszármazott lakosságot találtunk. A legnagyobb kuriózum talán a Jagurjahban lakó Valentyina Mikurova, aki a Szalim folyó partján nőtt fel, ahol iskolás koráig a keleti nyelvjárások közül

⁴ Рябчикова, З. С. – Надь, К. – Дмитриева, Т. Н. (2008), С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт. «Полиграфист», Ханты-Мансийск.

⁵ Pl. Novickij, Grigorij (1973), Kratkoe opisanie o narode ostjackom 1715. Rövid leírás az osztják népről 1715. Studia Uralo-Altica 3. Szeged. 9, 73–75.

legnyugatibb hanti nyelvjárást beszélte. Mára nyelvtudása alaposan megkopott, Kováts Zsófia azonban – aki éppen e nyelvjárással foglalkozott nyár elején megvédett diplomamunkájában⁶ – eredményesen tudott vele dolgozni.

A Hanti-Manszijszki járásban egyedül a Nazim folyó mentén fekvő Kisik falut tartják nyilván nemzetiségi településként. Augusztusi kutatásunk során folyamatosan azt a tanácsot kaptuk, hogy menjünk Kisikbe, ha hantiul beszélőket keresünk. A település felkeresése korábbi terveinkben nem szerepelt, mivel a szakmai közvélemény szerint a településen a számunkra kevésbé érdekes kazimi nyelvjárást beszélnek. Szakirodalmi kutatásaink azonban kiderítették, hogy korábban a Nazim középső és alsó szakaszán (tehát Kisikben és attól jóval északabbra is) egy, a kazimitól igen eltérő nyelvjárást beszéltek. Nazimi nyelvjárást azonban a szakirodalom nem tart számon. Földrajzi helyzetéből kifolyólag ez a nyelvjárás egyaránt állhat közel a közép-obihoz (ill. annak atlimi és keuski változatához), az irtisi nyelvjárásokhoz, ill. a keleti (szalimi, pimi) nyelvjárásokhoz is, vagy alkothat ezek között sajátos átmenetet is. Szeptember végi, október eleji vizsgálatom azonban arra az eredményre jutott, hogy a 20. század közepén a kazimiak végleg kiszorították a nazimiakat, akik a kolhozosítás idején a Nazim torkolatában telepedtek le. Ott a hatvanas években már csak az idősek beszéltek hantiul. Mára a Nazim-torkolati települések is teljesen kihaltak. (Szakirodalmi források szerint a Nazimmon a 20. század elején még igen kevesen beszéltek oroszul, bár a nazimi hantik anyagi-gazdálkodási kultúrája alig különbözött a környékbeli oroszokétól.) A Kisikbe a század közepén betelepült, a legkeletibb hanti változatot beszélő narimi hantik teljesen elvesztették nyelvüket. Megfigyeléseim szerint a kazimi nyelvjárást is igen kevesen beszélnek, a nyelvvésztés folyamata igen gyors.

A következő földrajzi egység nagyjából megegyezik az Oktyabrszkojei járással, azaz a valahai kodai fejedelemség területével. Az itt beszélt nyelvjárásokra Schmidt Éva gyűjtéseiből vannak,⁷ illetve lesznek⁸ adatok. Summázva tapasztalatainkat: az egyes települések teljes lakosságra kiterjedő nyelvtudási statisztikát nem volt érdemes készítenünk, hiszen igen kevés ember tud egyáltalán hantiul. Így itt célszerűbb kifejezetten a beszélők nyilvántartása. Nagy örömünkre szolgált, hogy olyan nyelvjárások beszélőivel találkozhattunk, amely nyelvjárásokat

⁶ Szókincs-változás a hanti nyelvben. Jankó János szalimi gyűjtésének bemutatása. Kézirat. Budapest. 2009.

⁷ Fejes László (szerk.) (2008), Serkáli osztják chrestomathia. Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. Lázár Katalin – Sipos Mária (szerk.) (2008), Anna Liszkova énekei. Schmidt Éva Könyvtár 4. MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Zenetudományi Intézet. Budapest.

⁸ Mint közismert, Schmidt Éva végrendeletében hagyatékát 20 évre zárolta, azaz az általa gyűjtött anyagok 2022-ben lesznek kutathatóak.

már nem reméltünk hallani. Így sikerült keuski, atlimi, nyizjami és serkáli hangzóanyagot rögzítenünk. E földrajzi területre is igaz az, hogy jelentős a népmozgás, így ezeket az elszigetelt beszélőket általában nem „saját” területükön találtuk. Mivel e nyelvjárásokon valóban csak igen idős emberek beszélnek, akik általában már gondozásra, vagy legalábbis segítségre szorulnak, a szülőhelyükről különböző ipari vagy adminisztratív központokba költözött gyermekeiknél, rokonaiknál talán még „rejtőznek” beszélők. Őket azonban nagyon nehéz megtalálni, jövő évi terveinkben erre külön súlyt fektetünk. Kiemelendő továbbá, hogy kutatásunkat kiterjesztettük a manysi nyelvre is, sikerült anyagot rögzíteni ennek kihalófélben levő obi változatából is. Ennek dokumentálása igen sürgető feladat. Kutatásunk során kiderült, hogy a manysi nyelv Szaranpaul környékén sokkal erősebb, mint azt korábban gondoltuk, ezért ott igen kedvezőek a lehetőségek a terepmunkára. A kutatást ide ezért kell kiterjeszteni: a tapasztalat azt mutatja, hogy ez a kedvező helyzet igen gyorsan megváltozhat.

Az általunk vizsgált terület északi részéről voltak a leoptimistább elképzeléseink. Az ottani, áttekinthető méretű településeken (Tugijani, Vanzevat, Tegi, Usztrjom, Pugori) elkészítettük a teljes lakosságra kiterjedő nyelvismereti statisztikát, és gyűjtöttünk a helyi nyelvváltozatot dokumentáló hangzóanyagot.

A kifejezett terepkutatás mellett természetesen a helyi kulturális intézményekkel is kapcsolatba léptünk. Meglátogattuk és lehetőség szerint dokumentáltuk a néprajzi-helytörténeti múzeumot Hanti-Manszijszkban, Berjozovban, Oktyabrszkojében és Serkaliban.

2.1.2. Szöveggyűjtés

Már augusztusi utunk során is nagy figyelmet fordítottunk a szöveggyűjtésre, lehetőleg minden beszélőtől rögzítettünk valamilyen szöveganyagot. A hangrögzítés során különösen ügyeltünk arra, hogy minden a legmagasabb technikai színvonalon történjen, a rögzített hanganyagok a legkülönbözőbb fonetikai kutatások nyersanyagául szolgálhassanak. (Sajnos a környezeti zajok kizárása nem volt mindig sikeres.)

A gyűjtött szövegek túlnyomó többsége önéletrajzi jellegű, ill. a korábbi viszonyokra való visszaemlékezés. Ezek közül kiemelkedik Schmidt Éva hanti barátnőjének, Taiszja Szeburovának a Schmidt Éváról, ill. a Schmidt Évánál tett magyarországi látogatásairól való visszaemlékezése (kb. másfél óra). Sajátos színfoltnak tekinthető az a videón is rögzített szöveg, melyben Plehanova Klavgyija a hagyományos manysi ház berendezését mutatja be a Nyizsnyije Narikari múzeumban a manysi obi nyelvjárásában.

A gyűjtött anyagban viszonylag kevés a folklór, de van mese kazimi, serkáli, a kazimi és a szinjai közötti átmenetnek tekinthető iljagorti hanti, ill. szigvai és obi manysi nyelvjárásban is. A dalok közül kiemelendő a Bolsoj Atlim-i Gluhova Anna Dmitrijevnától professzionálisnak mondható előadásban (videóra is) rögzített

néhány dal, ezek némelyike saját szerzeménye kazimi nyelvjárásban, de van köztük a már kihaltak tekinthető atlimi dialektusban énekelt darab is.

2.1.3. Grammatikai kutatások

Eredeti terveinkben kifejezetten grammatikai kutatások nem szerepeltek, csupán néhány grammatikai jelenséget próbáltunk volna kérdőívek segítségével vizsgálni. Ezt a módszert kénytelenek voltunk elvetni, mivel a terület jelentős részén a beszélők tudása korlátozott, és az efféle kérdéseket vizsgáztatásnak érezték, nem szívesen válaszoltak. Éppen ezért a szükséges adatokat, ahol egyáltalán lehetséges volt, inkább kötetlenebb beszélgetések során próbáltuk megszerezni, amely a teljes körű vizsgálatot természetesen nem tette lehetővé. Ugyanakkor felfedeztünk új, a szakirodalom által nem említett nyelvjárási jelenségeket is, így pl. azt, hogy a közép-obiban, legalábbis ma, a *ś* ejtése a többi nyelvjárással szemben nem palatalis, hanem palatalizált (ezt több helyen, egymástól független beszélőknél is megfigyeltük).

Alaposabb gyűjtőmunkám során elsősorban kihalófélben levő nyelvjárásokkal foglalkoztam. A szakirodalomból közismert tény, hogy a nyelvhalál folyamata során a nyelv nagyfokú változásokon megy át: hasonló folyamatok mennek benne végbe, mint a nyelv természetes fejlődése során, de felgyorsulva. Ilyen változásokat, a fonémarendszer és a morfológia átalakulását, szintaktikai szerkezetek átértékelődését jelentős számban figyeltem meg, ezeket külön tanulmány keretében lesz érdemes publikálni. (Értelemszerűen hasonló okokból a korábbi vizsgálatok eredményeit nem módosíthatjuk és ki sem egészíthetjük: nem biztos, hogy a ma megfigyelt jelenségeket visszavetíthetjük a korábbi nyelvállapotokra.)

Néhány nyelvtani jelenséget célzottan is vizsgáltam. A Bécsi Egyetem Tagadása a számjéd és obi-ugor nyelvekben című projektje számára egy kb. nyolcvan mondatból álló tesztsort gyűjtöttem fel kazimi, serkáli, muligorti hanti, illetve obi és szoszvai manysi beszélőktől. Kazimi és serkáli beszélőktől a névutók használatának vizsgálatához gyűjtöttem példamondatokat, ezek várhatóan Kováts Zsófia doktori értekezésében lesznek feldolgozva. (Kováts Zsófia augusztusban maga is gyűjtött hasonló anyagot.) Voltak próbálkozásaim a határozott és határozatlan ragozás használatának vizsgálatára is, de mivel az ilyen jellegű vizsgálatok során az adatközlők hamar összezavarodtak és válaszaik megbízhatatlannak tűntek, e próbálkozásokkal felhagytam.

2.1.4. Szókincsgyűjtés

Célzott szókincsgyűjtést keveset folytattam. Ezek közül kiemelendő az a próbálkozásom, amikor egy Kazim-torkolati beszélővel különböző szókincsrétegeket (növény- és állatnevek, rokonsági terminusok, testrésznevek) vetettem össze egy kazimi tematikus szótár adataival abból a célból, hogy a Kazim-torkolati nyelvjá-

rás lexikális sajátosságaiból talán valamit felfedhetek. E téren sikerről nem számolhatok be, részben azért, mert különösebb eltérés feltehetően nincs, másrészt azért, mert az adatközlő ismeretei – különösen az állat- és növénynevek terén – hiányosnak mutatkoztak.

Átfogóbb gyűjtést egyedül a rokonsági terminusok terén végeztem. A gyűjtést Ruttkay-Miklián Eszter kezdte augusztusban, akinek ez a szakterülete, doktori értekezését hasonló témában írta. Vizsgálatait megpróbáltam folytatni, a tapasztalat azonban az, hogy az egyébként jól beszélők is csak a legegyszerűbb terminusokat ismerik, időnként már a nagyszülők megnevezésében is bizonytalanok. A gyűjtött anyagot remélhetőleg Ruttkay-Miklián Eszter dolgozza fel.

2.1.5. Anyagmentés

Utunk során azt tapasztaltuk, hogy a területen rengeteg hangfelvétel kallódik. Ezek a hatvanas–kilencvenes években készültek, általában szabványos magnetofonkazettára, de tulajdonosaik már – magnetofon híján – vagy nem tudják lejátszani őket, vagy megsemmisülésüktől félve nem merik. Bolsoj Atlimban például sikerült megszereznünk több kazettányi olyan hanganyagot, mely a Schmidt Éva által vezetett Belojarszkiji Folklórarchívum számára készült, de oda soha el nem jutott, így nem esik zárolás alá. A Serkali Etnográfiai Múzeum átadott nekünk egy hangszalagtekercset, melyen a hatvanas években rögzített dalok találhatóak, ill. megállapodás született arról, hogy a jövőben együttműködünk diktafonnal minikazettákra készített felvételek digitalizálásában. Ezen kívül több helyről tudunk, ahol hasonló felvételek vannak, és ahol feltehetően a jövőben ugyancsak szívesen együttműködnek velünk. A hasonló anyagok mentése a további kutatás szempontjából prioritássá vált.

Nyelvészeti szempontból ugyan nem, de néprajzi szempontból jelentős a családi fotóalbumok képeinek archiválása. Ezt jobb technikai feltételek híján átfényképezéssel folytattuk.

2.1.6. Szakirodalom beszerzése

Jelentős hozadéka az expedíciónak az a kb. 100 kg-nyi tudományos (néprajzi és nyelvészeti) illetve tudományos érdekű könyv (hanti, manysi tankönyvek, iskolai módszertani kiadványok, szépirodalmi alkotások, kisebb részben egyéb uralisztikai – nyenyec, komi – kiadványok), amelyet Hanti-Manszijszkból küldtünk haza. A szállításban jelentős segítséget kaptunk a Moszkvai Magyar Kulturális Központtól, amely vállalta a Moszkvaig postázott könyvküldemények eljuttatását Magyarországra. A könyvek kisebb részben magánkönyvtárba, nagyobb részben az MTA Nyelvtudományi Intézetének könyvtárba kerülnek. A gyűjteményt elektronikus adathordozók (zenei cd-k, elektronikus adatbázisok) egészítik ki. Terveink

szerint szakmai beszámolóinkkal párhuzamosan könyvkiállítást is rendezünk, valamint annotált bibliográfia formájában elektronikusan és nyomtatásban is közöljük az új könyvek listáját.

2.1.7. Részvétel konferencián

A pályázatban eredetileg az oroszországi finnugristák össz-szövetségi kongresszusán való részvételt jelöltem meg, ezt azonban szeptemberről novemberre halasztották. Helyette októberben Moszkvában vettem részt a harmadik nemzetközi terepnyelvészeti konferencián, ahol két poszterelőadást prezentáltam. Az egyik a magyar nyelvészeti terepkutatásokat mutatta be (szerzői: Janurik Boglárka, Kováts Zsófia, Ruttkay-Miklián Eszter, Salánki Zsuzsa, Várnai Zsuzsa, Wagner-Nagy Beáta), a másik a mi augusztusi terepkutatásunk eredményeit (szerzői: Kováts Zsófia és Ruttkay-Miklián Eszter). E poszterek elkészítésében távollétem miatt nem vehettem részt, saját, szeptemberi és októberi eredményeimet bemutató poszterem pedig technikai nehézségek miatt nem készült el.

2.2. A gyűjtött anyagok

2.2.1. Az augusztusban, közösen gyűjtött anyagok

Mivel ezek jegyzékét Ruttkay-Miklián Eszter már elkészítette, minimális módosításokkal az ő listáját ismétlem meg. Csak azokat a felvételeket sorolom fel, amelyek készítésénél jelen voltam. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ahol Ruttkay-Miklián Eszter jelen volt, ott az én szerepem lényegében a technika kezelésére korlátozódott. Önálló gyűjtésemnek ebben a szakaszban csak az augusztus 7-i hanti-manszijszki és a Bolsoj Atlim-i, ill. az augusztus 24-i, Sesztalovánál folytatott polnovati gyűjtés tekinthető.

2.2.1.1. Hangfelvételek

08. 04. kedd	Hanti-Manszijszk. A Hanti-Manszijszki járási északi osztály vezetője, Pavel Vitaljevics Lozvin és Vera Ivanovna Gorbunova (szül. Kovgyina, Csucseli, szogomi tanárnő). Oroszul. Adminisztratív és néprajzi adatok.
08. 05. szerda	Hanti-Manszijszk. Taiszja Sztjepanovna Szeburova RME-rel: kik vannak név szerint a Schmidt Éva készítette fényképeken – RME jegyzet és hangfelvétel. Hantiul.
08. 05. szerda	Hanti-Manszijszk. Szemjon Lelhov (81 éves, szül. Pastari). Hantiul.
08. 05. szerda	Hanti-Manszijszk. Uljana Jakovlevna Lelhova (87 éves). Hantiul és oroszul.
08. 05. szerda	(éjjel) Hanti-Manszijszk. Taiszja Sztjepanovna Szeburovánál vendégségben: Mezencova (Pjatynyikova) Galina Tyimofejevna, Pelageja Alekszejevna Griskina (szül.

- Lelhova) és Ljudmila Kallisztratovna Zubakina (szül. Griskina). Hantiul.
08. 06. csütörtök Hanti-Manszijszk. Uljana Jakovlevna Lelhova (87 éves). Hantiul és oroszul.
08. 07. péntek Hanti-Manszijszk. Szemjon Lelhov (81 éves, szül. Pastari) (FL és KZs).
08. 08. szombat Jagurjah. Valentyina Jefremovna Mikurova (a hangfelvételnél jelen van Raisza Kallisztratovna Bargyina (szül. Partanova) és férje, Valerij Alekszandrovics Bargyin).
08. 08. szombat Jagurjah. További teázás közben felvétel (oroszul, a hangfelvételnél jelen van Raisza Kallisztratovna Bargyina (szül. Partanova) és férje, Valerij Alekszandrovics Bargyin, Fedoszja Makarovna Lelhova (szül. Longortova), férje, Dmitrij Szemjonovics Lelhov és kisfiuk; valamint Valentyina Jefremovna Mikurova és lánya, Tamara a férjével).

[2009. 08. 09. vasárnap – 2009. 08. 12. között az expedíció különvált: Kováts Zsófia Jagurjah településen, Ruttkay-Miklián Eszter és Fejes László Lugovszkoj, Troica és Belogorje településeken dolgozott.]

08. 09. vasárnap Lugovszkoj. Krilov Anatolij Vasziljevics és felesége, Nyina Vasziljevna. Származásuk, családjuk. Oroszul.
08. 10. hétfő Lugovszkoj. Sivtorov Gennagyij Szemjonovics és felesége, Sivtorova (Ipakova) Jevdokija Artyemovna. Származásuk, családjuk. Kondai manysik. Oroszul.
08. 10. hétfő Lugovszkoj. Szlinkina. Családtörténet. Oroszul.
08. 10. hétfő Lugovszkoj. Kartasova Ljudmila Pavlovna és a lánya, Alla Vlagyimirovna. Családtörténet. Oroszul.
08. 11. kedd Troica. Jaszkova (Paskova) Vera Oktyabrisztovna. Családtörténet. Oroszul.
08. 11. kedd Troica. Paskova Galina Arhipovna (az előző anyja). Családtörténet. Oroszul.
08. 11. kedd Purtova (Pagiljeva) Valentyina Nyikityicsna. Családtörténet. Oroszul.
08. 11. kedd Troica. Kokarev Szergej. Családtörténet, halászat. Oroszul.
08. 11. kedd Troica. Motosina, Tatjana Ignatyevna. Családtörténet. Oroszul.
08. 11. kedd Lugovszkoj. Horov Ivan Ivanovics és felesége, Haranzejeva Albina Nyikolajevna. Vegyes tematika. Oroszul.

08. 12. szerda Belogorje. Mecler (Lozjamova) Jekatyerina Venjaminovna. Vegyes tematika. Oroszul.
08. 12. szerda Belogorje. Matkina Alekszandra Vasziljevna. Férje családjáról. Oroszul.
08. 12. szerda Belogorje. Vajvetkin Anatolij Dmitrijevics. A Vajvetkinekről, Szogom településről. Oroszul.
08. 12. szerda Belogorje. Uszolceva Ljubov Petrovna. Trenyko faluról, családjáról. Oroszul.
08. 12. szerda Belogorje. Zaharov Vlagyimir Alipevics. Ahtyino faluról, életéről. Oroszul.
08. 12. szerda Belogorje. Rogin Vjacseszlav Vlagyimirovics és felesége, Rogina (Kitajkina) Nagyezsda Alekszejevna. Rokonságról. Oroszul.
08. 13. csütörtök Hanti-Manszijszk. Tatjana Sztyepanovna Gogoljeva. Oroszul.
08. 13. csütörtök Hanti-Manszijszk. Jevdokija Ivanovna Rombangyjeva. Oroszul.

[2009. 08. 15. szombat – 2009. 08. 18. között az expedíció különvált: Ruttkay-Miklián Eszter Berjovban és Nyizsnyije Narikariban, Fejes László és Kovács Zsófia Bolsoj Atlimban dolgozott.]

08. 15. szombat Bolsoj Atlim. Anna Dmitrijevna Gluhova. Főleg hantiul.
08. 15. szombat Bolsoj Atlim. Viktor Danyilovics Hajmazov. Főleg oroszul.
08. 15. szombat –
– 08.16. vasárnap Bolsoj Atlim. Jekatyerina Szemjonovna Lazareva. Két-nyelvű.
08. 15. szombat Bolsoj Atlim. Galina Vasziljevna Szobjanyina. Oroszul.
08. 16. vasárnap Bolsoj Atlim. Vaszilij Danilovics Hajmazov (Viktor D. H. testvére). Oroszul.
08. 16. vasárnap –
– 2009.08.17. hétfő Bolsoj Atlim. Ljudmila Ivanovna Obatyina (szül. Emeljeva). Hantiul és oroszul.
08. 16. vasárnap Bolsoj Atlim. Rimma Vasziljevna Hlapkina (szül. Obatyina). Oroszul.
08. 17. hétfő Bolsoj Atlim. Arkagyij Mihajlovics Jernahov. Oroszul.
08. 17. hétfő Bolsoj Atlim. Fjodor Ivanovics Hajmazov (anyja nevéen). Oroszul.
08. 17. hétfő Bolsoj Atlim. Nagyezsda Jurijevna Farnoszoza (tanárnő, manysinak mondják, de kiderült, hogy anyja félig manysi). Oroszul.

08. 17. hétfő	Bolsoj Atlim. Ljubov Dmitrijevna Smiljova (szül. Permjakova, tanárnő). Oroszul.
08. 17. hétfő	Bolsoj Atlim. Nagyezsda Vlagyimirovna Barinava. Oroszul.
08. 17. hétfő	Bolsoj Atlim. Nyina Ivanovna Nyomiszova. Oroszul.
08. 18. kedd	Oktyabrszkoje. Agnyija Alekszandrovna Volgyina. Oroszul.
08. 18. kedd	Oktyabrszkoje. Antonyina Ivanovna Volgyina (72 éves). Oroszul.
08. 18. kedd	Oktyabrszkoje, kórház. Angelina Kirillovna Pakina (szül. Nizjamban, él Narikariban, 80 körüli). Hantiul és oroszul.
08. 19. szerda	Serkali múzeum.
08. 19. szerda	Serkali. Tribusz (szül. Jugyina) Galina Ivanovna, serkali beszélő és Zvereva (szül. Tujeva, Pugoriban) Marija Geraszimovna – hang- és videofelvétel. Hantiul.
08. 20. csütörtök	Serkali. Popova Zoja Pavlovna. Hantiul.
08. 20. csütörtök	Serkali. Krjukova Natalija Vlagyimirovna (múzeumigazgató). Oroszul.
08. 20. csütörtök	Serkali. Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkálai beszélő) és Marija Geraszimovna Zvereva (szül. Tujeva, Pugoriban) – hangfelvétel és videó. Hantiul
08. 21. péntek	Tugijani. Rima Konsztantyinovna Szlepenkova – hangfelvétel és videó. Hantiul.
08. 22. szombat	Tugijani. Rima Konsztantyinovna Szlepenkova – hangfelvétel és videó. Hantiul.
08. 22. szombat	Tugijani. Pelageja Alekszejevna Griskina (szül. Lelhova). Hantiul.
08. 22. szombat	Tugijani. Matvej Romanovics Griskin. Hantiul.
08. 22. szombat	Tugijani. Antonyina Jakovlevna Kiprianova (beteg: néhány perc oroszul a kapuban, kutyatámadás is) (állítólag serkálai t-ző, gyakorlatilag nem beszéltünk vele)
08. 23. vasárnap	Polnovat. Varvara Taraszovna Beskilceva (szül. Kosztyina). Oroszul, manysi.
08. 23. vasárnap	Polnovat. Jevgenyija Danyilovna Obatyina (szül. Pendarhova). Hantiul.
08. 23. vasárnap	Polnovat. Jevgenyija Jefremovna Lelhova (szül. Lelhova, férje Szeburov, de hivatalosan nem házasodtak össze) és Jevgenyija Danyilovna Obatyina. Hantiul.
08. 24. hétfő	Polnovat. Varvara Taraszovna Beskilceva (szül. Kosztyina). Oroszul, manysi.
08. 24. hétfő	Polnovat. Marija Nyikolajevna Szobjanyina (szül. Szeburova). Hantiul.

08. 24. hétfő	Polnovat. Valentyina Danyilovna Sesztalova (szül. Batykina, Szouszlaniban). Oroszul, hantiul.
08. 25. kedd	Vanzevat. Valentyina Alekszejevna Tarlina. Oroszul, hantiul.
08. 25. kedd	Vanzevat. Vaszilij Ivanovics Moldanov. Hantiul.
08. 25. kedd	Vanzevat. Nyina Kirillovna Moldanova (szül. Moldanova). Hantiul.
08. 25. kedd	Vanzevat. Nyina Vasziljevna Sabarsina (szül. Moldanova) (könyvtárosnő). Oroszul.
08. 25. kedd	Vanzevat. Jekatyerina Ivanovna Moldanova (szül. Kugina, Pugoriban). Hantiul.
08. 26. szerda	Vanzevat. Jekatyerina (szül. Jumina). Oroszul.
08. 26. szerda	Tegi. Jelen van Zoja Sztjepanovna Rjabcsikova, Oleszja Handibina, Gennagyij Pavlovics Kelcsin. Hantiul, oroszul.
08. 27. csütörtök	Tegi. Hantiul.
08. 29. szombat	Juhunkurt. K. Novjuhov (halászati eszközökről) – videofelvétel.
08. 29. szombat	Tegi. Ljudmila Sztjepanovna Otsamova.
08. 30. vasárnap	Tegi. Zoja Abramovna Novjuhova – hangfelvétel és videó.
08. 30. vasárnap	Tegi. Galina Mihajlovna Kurganovna – hangfelvétel és videó.
08. 31. hétfő	Pugori. Tatjana Vasziljevna Gindiseva (jelen volt még Margarita Sztjepanovna Tujeva, a klub vezetője).
08. 31. hétfő	Pugori. Tamara Szemjonovna Tarlina.
08. 31. hétfő	Pugori. Nyikifor Leontyevics Tujev és felesége, Marfa Ivanovna Tujeva.
08. 31. hétfő	Pugori. Uljana Ivanovna Nyepkina.
08. 31. hétfő	Pugori. Zinajda Vasziljevna Tujeva.
08. 31. hétfő	Pugori. Jefrem Iljics Tarlin, Gavril Iljics Tarlin és Nyina Iljinyicsna, a nővérük (3 testvér).
09. 02. szerda	Hanti-Manszijszk. A “Hanti Jaszang” c. hanti nyelvű újság szerkesztőségében (többek közt: Raisza Germanovna Resetnyikova, Ljudmila Tyihonovna Szpirjakova (szül. Sulgina), Jevdokija Andrejevna Nyomiszova)

2.2.1.2. Videofelvételek

1. kazetta

[45. perctől]	08. 08. Jagurjah település; 08. 09. Hanti-Manszijszk–Lugovszkoj hajóút, Hanti-Manszijszk, kikötő.
---------------	---

-
- [50. perctől] 08.09. Krilov Anatolij Vasziljevics, Lugovszkoj; 08. 12. hajóút: Belogorje–Hanti-Manszijszk.
2. kazetta
- [17. perctől]
[54. perctől] 08. 19. szerda délután, a serkali múzeumban
08. 19. szerda este, Serkali, internátus, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkali beszélő) és Marija Geraszimovna Zvereva (szül. Pugoriban) – ételáldozat
3. kazetta
- [29. percig] 08. 19. szerda este, Serkali, internátus, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkali beszélő) és Marija Geraszimovna Zvereva (szül. Pugoriban) – folytatás.
- [30. perctől végig] 08. 20. csütörtök napközben, Serkali, az Ob partján, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkali beszélő) és Marija Geraszimovna Zvereva (szül. Pugoriban).
4. kazetta
- [31 perc] 08. 20. csütörtök napközben, Serkali, az Ob partján, Galina Ivanovna Tribusz (szül. Jugyina, serkali beszélő) és Marija Geraszimovna Zvereva (szül. Pugoriban),
- [32–53. percig] 08. 22. halfőzés, Rima Konsztyantyinovna, Tugijani
- [53. perctől] 08. 23. Varvara Taraszovna
- [57. perctől] 08. 24. Polnovat – Szomutnyol csónakút
5. kazetta
- [13 perc] 08. 24. Szomutnyol és csónakút Vanzevatba.
- [13–31. percig] 08. 26. Vanzevat–Tegi csónakút.
- [31–34. percig] 08. 29. szombat, Juhungkurt.
- [34–60. percig] 08. 30. vasárnap, Tegi, Zoja Abramovna Novjuhova.
6. kazetta
- [57. percig] 08. 30. vasárnap, Tegi, Zoja Abramovna Novjuhova, folytatás.
- [57–60. percig] 08. 30. vasárnap, Tegi, Galina Mihajlovna Kurganovna.

7. kazetta

- [21. percig] 08. 30. vasárnap, Tegi, Galina Mihajlovna Kurganovna, folytatás.
 [22–40. percig] 08. 31. hétfő, Pugori–Berjozovo csónakút.

2.2.2. A szeptemberben és októberben, egyedül gyűjtött anyagok

2.2.2.1. Hangfelvételek

Az alábbiakban helyszínek és napok szerint rendezem a felvételeket, megjelölöm a fájlok sorszámát és hozzávetőleges hosszukat is. (A fájlok hossza értelemszerűen – időnként jelentősen – meghaladja a hasznos anyag hosszát.) A HC-s rövidítés azt jelzi, hogy a felvétel készítésekor Horváth Csilla is jelen volt.

Nyizsnyije Narikari

Szeptember 9.

218. Karpenko (Hozumova) Larisza Nyikolajevna. Szaranpauli manysi, NN-ban manysitanárként dolgozik. Téma: manysitanítás, nyelvjárási különbségek, Szaranpaul. A felvétel oroszul. Kb. 15 perc.
219. Az előző folytatása. Kb. 10 perc.
220. Hatodik osztályos manysióra (obi dialektus). Tanár: Plehanova Klavgyija Szemjonovna. Oroszul és manysi. Kb. 40 perc.
221. A manysi ház berendezése. Plehanova Klavgyija Szemjonovna. Felvétel az iskola múzeumában. Manysi (obi dialektus). Kb. 10 perc. (Párhuzamosan videofelvétel.)
222. Pakina Angelina Kirillovna. Kísérlet szavak felidézésére a nyizjami dialektusból. Hanti nyelvre fordított oroszul műdal (saját fordítása), de nem tiszta nyizjami dialektusban (s-es múlt). Főleg oroszul. Kb. 45 perc.
223. Folytatás. Visszaemlékezések. Szinte kizárólag oroszul. Kb. 30 perc.
224. Folytatás. Teázás. Néhány hanti mondat, kísérlet igei paradigma gyűjtésére; főként oroszul. Kb. 25 perc.
225. Folytatás. Visszaemlékezések, nyelvi helyzet gyerek- és fiatakorában. Utkin Alekszej Prokopjevics: a hatvanas-hetvenes években leningrádiak gyűjtöttek tőle (csak oroszul?). A serkali internátus. Oroszul. Kb. 12 perc.
226. Matvejeva Zinaida Jakovlevna. Visszaemlékezések Schmidt Évára. Oroszul. 7 perc.
227. Ugyanő. Manysi iskola, saját tanulmányai. Oroszul. Kb. másfél perc.
228. Ugyanő. Misztikus történet Schmidt Éváról és a fekete macskáról. Obi manysi. Kb. másfél perc.

Szeptember 10.

230. Liszkov Alekszej. Találkozás Schmidt Évával. Hantiul és oroszul. Kb. 3 perc.
231. Timanova Valentyina Mihajlovna. Manysi-hanti kétnyelvűség. Visszaemlékezések. Kudarcba fulladt szókincsgyűjtés. Főleg oroszul, részben manysi, minimálisan hantiul. Kb. 45 perc.
232. Plehanova Klavgyija Szemjonovna. Manysioktatás. Manysi településnevek, onomasztika. Oroszul. Kb. 30 perc.
233. Folytatás. Onomasztika. Nyelvjárási különbségek. Kb. 20 perc.
234. Folytatás. Onomasztika. Helytörténet. Kb. 15 perc.
235. Pakina Angelina Kirillovna. Kudarcba fulladt kísérlet hanti nyelvű tárgyalásra. Számnevek. Kb. 3 perc.
236. Folytatás. Visszemlékezés: munka az óvodában. Számnevek. Élet Nyizjamban és környékén. Ételek. Kacsavadászat hálóval. A medvék. Főként oroszul, de rövid hanti mondatok is (átkelés az Obon, Aljoskino, medve). Kb. 60 perc.
237. Folytatás. Vadászat. Halászat. Gyerekek, unokák. Nyelvileg hasonló. Kb. 40 perc.

Szeptember 11.

239. Butorina (Griskina) Galina Vasziljevna. Saját magáról, származásáról, a hanti és manysi kétnyelvűségről, családja történetéről, szent helyekről. Oroszul, a végén obi manysi (telefon megszakitja). Kb. 45 perc.
240. Folytatás. Medvekaland oroszul. A családtörténet folytatása manysiul (telefon megszakitja). Kb. 5 perc.
241. Folytatás. A családtörténet folytatása manysiul, majd hol oroszul, hol manysiul. Tovább oroszul. Schmidt Éva felvételei édesanyjával. Tehéntartás, kertészkedés, zöldségek. Szent helyek, szertartások, manysiul is. Higiénia (manysi). Kb. 50 perc.
242. Pakina Angelina Kirillovna. Bogyószedés, medvék. Halászat. Zöldségek. Andra: halért krumpli. Kalmükök az Obon. Halászati eszközök. Kísérlet korábbi nyizjami gyűjtések értelmezésére. Főleg oroszul, hanti töredékmondatok. Kb. 60 perc.
243. Folytatás. Medveünnep az óvodában. Ének a nyúlról (hantiul). A medve és a nyúl (mese hantiul, újságból: nem világos a nyelvjárás). Emlékei a medveünnepéről. Kb. 30 perc.
244. Folytatás. Kísérlet serkáli irodalmi nyelvű szöveg olvastatására. Utazás a folklórcsoporttal. Kísérlet növény- és állatnevek gyűjtésére. Kb. 15 perc.

Szeptember 12.

245. Jelizarova (Jarlina) Zoja Nyikolajevna. Életrajz, nyelvi helyzet. Oroszul, manysi beszédre nem sikerült rábírní, pedig állítólag jól tud. Kb. 30 perc.
246. Kulikova (Jarkina) Nyina Ioszifovna. Életrajz, nyelvi helyzet. Nagyon keveset manysiul is beszélt. Kb. 15 perc.
247. Plehanova Lukerija Petrovna (időnként a férje is). Életrajz. Halászat kerítőtóhálóval. Oroszul. Kb. 20 perc.
248. Folytatás. Hanti szokások (miért nem ment hozzá hantihoz). Visszaemlékezés Schmidt Évára. Kézműves munkássága. Dorombkésztés, dorombjáték. A „nemzeti ébredés”. Oroszul, minimális hantiul. Kb. 45 perc.

Szeptember 13.

249. Pakina Angelina Kirillovna. Hol élnek még nyizjamiak? Fordítás társalgási zsebkönyvből. Oroszul és hantiul. Kb. 75 perc.

Serkali

A felsorolásban a fő informánst jelölöm, de meg kell jegyezmem, hogy gyakran a másik fő adatközlő is jelen volt, és aktívan részt is vett a kommunikációban. A felvételek nyelve szinte mindig vegyes, ezért ezt külön nem jelzem.

Szeptember 15.

250. Tribusz Galina Ivanovna. Steinitz adatközlői. Az augusztusi felvételekkel kapcsolatos kérdések. Rokonsági terminusok. 'föld'. Színnevek. Kb. 45 perc.
251. Folytatás. Rokonsági terminusok. Kb. 18 perc.
252. Folytatás. Testrésznevek. Kb. 40 perc.
253. Zvereva Marija Geraszimovna. Rokonsági terminusok. Kb. 40 perc.
254. Folytatás. Az élet fő eseményeinek elnevezései. Rokonsági terminusok. Színnevek. Kb. 25 perc.
255. Folytatás. Testrésznevek. Kb. 50 perc.
256. Folytatás. Testrésznevek. Kb. 30 perc.
257. Folytatás. Testrésznevek. Kb. 15 perc.

Szeptember 16.

258. Tribusz Galina Ivanovna. Mondóka a testrésznevekről, torna. Lokálpatrióta beszéd. Versek. Visszaemlékezés a korábbi állapotokra. Részben videofelvétel is. Kb. 10 perc.

-
259. Folytatás. Felolvasás a Serkáli osztják chrestomathiából. Kb. 45 perc.
260. Zvereva Marija Geraszimovna. Állatok elnevezései, jellemzésük. Kb. 66 perc.
261. Folytatás. Madarak. Kacsavadászat. Mese a csuka csontjairól. Kb. 25 perc.

Szeptember 17.

262. Tribusz Galina Ivanovna. Hanti népviselet. Oroszul. Kb. 2 perc.
263. Folytatás. Népviselet, kiállítások, utazások, tanítás. Kb. 3 perc.
264. Folytatás. Egérmese, felolvasás a Serkáli osztják chrestomathiából (cirillre transzkribált szövegek). Kb. 50 perc.
265. Folytatás. Felolvasás a Serkáli osztják chrestomathiából (cirillre transzkribált szövegek). Személyes névmások és ragozásuk. Igeragozási paradigma. Kb. 77 perc.
266. Folytatás. Igeragozás. Kb. 6 perc.
267. Zvereva Marija Geraszimovna. A mókusról szóló szöveg tisztázása. Személyes névmások. Birtokos névmások. Igeragozási paradigma. Kb. 65.
268. Reszcsikova Vera Kimovna. Nyizjami születésű, a nyelvet felnőttként (Leningrádban) megtanult hantitanár. Visszaemlékezések életére, nyelvi helyzetre, hantioktatás. Kb. 25 perc.
269. Folytatás. Kb. 1 perc.

Szeptember 18.

270. Tribusz Galina Ivanovna. Képleírás. Névutós szerkezetek. Kb. 96 perc.
271. Folytatás. Névutós szerkezetek. Számnevek. Kb. 36 perc.
273. Zvereva Marija Geraszimovna. Találós kérdések. Kb. 8 perc (ebből kb. 4 perc valódi felvétel).
274. Folytatás. Madarak. Kb. 26 perc.
275. Folytatás. Ítéletidő Törökországban. Számnevek. Madarak. Hónapnevek. Halászat. Kb. 50 perc.

Szeptember 21.

276. Zvereva Marija Geraszimovna. Monda a nyírfáról. Találós kérdések. Kb. 20 perc.
277. Folytatás. Katkut céw (mondóka egy madár testrészeiről).
278. Folytatás. Névutók. Kb. 57 perc.
279. Folytatás. Névutók. Kb. 47 perc.
280. Tribusz Galina Ivanovna. Rókafejsze. Nganaszan népmese. Kb. 5 perc.
281. Folytatás. Rókafejsze. Varjúünnep. Miért fekete a varjú? Kb. 25 perc.

282. Folytatás. Varjúünnep. Visszaemlékezések, településtörténet. Múlt idejű egzisztenciális tagadás. Kb. 25 perc.
283. Folytatás. A szövegek ellenőrzése.

Szeptember 22.

284. Zvereva Marija Geraszimovna. Mesék („átköltős” felolvasás). Kb. 10 perc.
285. Folytatás. Mesék. Uka-sőpije (mese emlékezetből). Kb. 22 perc.
286. Folytatás. Névutók. Kb. 55 perc.
287. Tribusz Galina Ivanovna.. A Serkáli osztják chrestomathia szövegének saját szavaival való elmondása. Saját családja, életrajza. Kb. 35 perc.
288. Folytatás. Életrajza. Karimkari és Narikari nevének „etimológiája”. Kb. 19 perc.
290. Tribusz Galina Ivanovna és Zvereva Marija Geraszimovna. Uhaevés közbeni beszélgetés. Labazok. Kb. 22 perc.
291. Dobronozsenko Petro ????. 87 éves édesanyja leningrádi finn (Harvanen), akit kitelepítettek, jelenleg Gornorecsenszkben él. Oroszul. Kb. 14 perc.
292. Krjukova Natalija Vlagyimirovna, a Serkali Etnográfiai Múzeum igazgatója. Konzultáció. Oroszul. Kb. 15 perc.

Szeptember 23.

293. Zvereva Marija Geraszimovna. Tagadás (a bécsi projekt példamondatai). Kb. 36 perc.
294. Folytatás. Kb. 39 perc.
295. Folytatás. Uka-sőpije (a mese lejegyzése). Kb. 35 perc.
296. Tribusz Galina Ivanovna. Tagadás (a bécsi projekt példamondatai). Kb. 35 perc.
297. Folytatás. Kb. 18 perc.
298. Folytatás. Kb. 19 perc.
299. Folytatás. Kb. 37 perc.
300. Zvereva Marija Geraszimovna. Uka-sőpije (a mese lejegyzése). Kb. 82 perc.

Szeptember 24.

301. Zvereva Marija Geraszimovna. Uka-sőpije (a mese lejegyzése). Kb. 67 perc.
302. Folytatás. Névutók. Kb. 52 perc.
303. Folytatás. Életrajz, Pugori és környéke helytörténete. Munkája az iskolában. Kb. 40 perc.

304. Tribusz Galina Ivanovna. Névutók. 60 perc.
305. Névutók. Kb. 28 perc.

Szeptember 25.

306. Zvereva Marija Geraszimovna. Példamondatok egyes szavakkal az Uka-sőpijéből. Lexikai kérdések tisztázása. Kb. 35 perc.
307. Folytatás. Lexikai kérdések tisztázása. A meséből kimaradt szakasz. Egyeztetés a személyes névmási tárggyal. Kb. 20 perc.
308. Tribusz Galina Ivanovna. Névutók. Kb. 40 perc.
309. Folytatás. Kb. 24 perc.
310. Folytatás. Kb. 28 perc.

Bolsoj Atlim

Szeptember 26.

311. Gluhova Anna Dmitrijevna. Születésének körülményei. Szülőfaluja. Apja lányszöktetése. Vadászat. Élet Kirovban. Réntartás. Régi lakóhelyük. Régi öltözködés. Csuval. A hagyományos ház berendezése. Kazimiak és obiak. Dalok. Oroszul és hantiul (kazimi nyelvjárás). Kb. 58 perc.
312. Folytatás. Sztarij Moim. Utazás Moimba. Családjának nyenyec eredete. Családnevek Bolsoj Atlim környékén. Rokonsági terminusok. Az atlimi nyelvjárás alkonya. A hantik csúfolása. Koncertek. Mesék (csak szüzsé, oroszul; egy mese hantiul is).
313. Folytatás. Dalok. Korábbi hangfelvételek Oktyabrszkojében. Fellépések, utazások. Hogyan hagyta ott a férjét. Kb. 15 perc.
314. Folytatás. A mókuszgyomor fogyasztása. Kb. 1 perc.

Hanti-Manszijszk

Szeptember 29.

315. Afanaszjeva Klavgyija Vasziljevna. Új terminusok alkotása. A Luima Szeriposz alapítása. Nyelvművelés. Tanítási lehetőség Szegeden. Oroszul. HCs. Kb. 8 perc.
316. Szeburova Taiszja Sztjepanovna. Saját meséskötetéből olvas fel meséket. Hantiul (Kazim-torkolati). Kb. 2 perc.
317. Folytatás. Kb. 18 perc.
318. Folytatás. Kb. 4 perc.
319. Folytatás. Kb. 8 perc.
320. Folytatás. Kb. 7 perc.
321. Folytatás. Kb. 10 perc.
322. Folytatás. Kb. 7 perc.

323. Folytatás. Kb. 12 perc.

324. Folytatás. Kb. 11 perc.

Kisik (a hanti nyelvű szakaszok mind *t*-ző kazimi nyelvjárásban)
Szeptember 30.

325. Aljaszeva Ligyija Alekszandrovna. Tundrai nyenyec az Arhangelszki területről. Érkezése Kisikbe, részvétele a medveünnepen. Temetés a hantiknál és a nyenyeceknél. Oroszul. Kb. 11 perc.

326. Volgyin Jefim Nyikolajevics (ill. felesége, továbbá Szulmanova Ligyija Alekszejevna). Vegyes témájú beszélgetés: fesztiválok, településtörténet, népi gyógyítás, hattyúvadászat, halászat. Monda a hantik és nyenyecek közötti harcokról (hantiul, kb. 3 perc, megszakításokkal). Oroszul. Kb. 63 perc.

327. Folytatás. A rénszarvas fogyasztása. Utazás Japánba. Medvetámadások. (Kudarcba fulladt kísérlet a történet hanti nyelven való felgyűjtésére.) Áldozathozatal. Nagyrészt haszontalan anyag. Oroszul. Kb. 39 perc.

328. Folytatás. Kb. 18 perc.

329. Haramzejeva Marija Sztyepanovna. Önéletrajz: két változatban, spontán, ill. előre leírva és felolvasva. Nyelvi helyzet. Hantiul (röviden), majd oroszul. Kb. 20 perc.

Október 1.

330. Nyemelgina Jelena Gennagyevna. A leningrádi Herzen Intézetben tanult: életrajza erre a tényre kihegyezve. Oroszul. Kb. 30 perc.

331. Artyamova Darja Petrovna és Szulmanova Ligyija Alekszejevna. Artyamova Darja Petrovna életéről. Hantiul és oroszul. Kb. 20 perc.

332. Folytatás. Kb. 5 perc.

333. Mitykina Tatyjana Petrovna (háttérben a férje és Szulmanova Ligyija Alekszejevna). Önmagáról. Hantiul, de extra mennyiségű orosz lexikális elemmel. Kb. 2 és fél perc.

334. Tarlina Valentyina Ivanovna (kezdetben a háttérben Szulmanova Ligyija Alekszejevna). Önmagáról, családjáról. Réntartás, szálláshely. Benzinár. Nyelvi helyzet. Munkaügyi helyzet. Medvék. Fényképek kommentálása. Kezdetben röviden (kb. 5 perc) hantiul, később oroszul. Kb. 65 perc.

Hanti-Manszijszk

Október 3.

335. Szeburova Taiszja Sztyepanovna. Saját meséskötetéből olvas fel meséket. Hantiul (Kazim-torkolati). Kb. 11 perc.

336. Folytatás. Kb. 5 perc.
337. Folytatás. Kb. 2 perc.
338. Folytatás. Visszaemlékezései Schmidt Évára, a vele való találkozásaira, magyarországi utazásaira. Kb. 98 perc.

Október 4.

339. Onyina (Lazareva) Antonyina Ivanovna (és Szeburova Taiszja Sztjepanovna), az atlimi nyelvjárás egyik utolsó beszélője. Életéről, Bolsoj Atlimről. Rokonsági terminológia. Főként oroszul, de hantiul is (tisztán kb. 10 perc lehet). Kb. 61 perc.
340. Jegorova (Jugyina) Nyina Szemjonovna (időnként férje és Szeburova Taiszja Sztjepanovna). Serkali származású, Tribusz Galina Ivanovna unokatestvére. Hantiul ért, de nem beszél. Gyermekkor. Nyelvjárás különbségek. Helytörténet. Medvekaland. Az Alacsevek. Egy Maremjanyin. Értésteszt. Anyjáról. Az ivásról. A régi dalokról. Koszosak-e a hantik? A kis létszámú őshonos népek védelme. Munkája az egészségügyben. Oroszul. Kb. 45 perc.
341. Folytatás. A tugijani nyelvjárás besorolása. Nyelvjárás konfliktusok. Emlékezés Schmidt Évára. Lakáshelyzet Hanti-Manszijszkban. Anyagi helyzet. Hantioktatás az internátusban. Olyan nyelven beszélni, amit a jelenlevők nem értenek. Élet az elszigetelt településen. Hogyan tanult meg ukránul. Titkos imádság. Rokonok. Boszorkányságok. Animizmus. Sámánolás. A kazimiak. A hantik lenézése, megszegyenyítése. Változások Hanti-Manszijszkban. Gazdaság. Oroszul. Kb. 63 perc.
342. Folytatás. Vegyes témák. Oroszul. Kb. 144 perc.

Október 6.

355. Liszkova Nyina Alekszejevna. Saját élete. Hantiul (muligorti nyelvjárás, kb. 54 perc) és manysiul (obi nyelvjárás, kb. 17 perc), ritkán oroszul: az 'év' és 'tél' megkülönböztetése, a *ś* ejtése, a *jiy* elem. Kb. 78 perc.

Október 7.

363. Rombangyjejeva Jevdokija Ivanovna. Egérmese. Manysi (szigvai nyelvjárás), kommentárok oroszul. Kb. 15 perc.
364. Folytatás. Anyóka-anyóka (manysiul). Magyar kutatók a manysi kutatásában (oroszul). A *witkaś* (oroszul). Kb. 14 perc.
365. Kumejeva Marija Vlagyimirovna. Saját élete. Oroszul és manysiul (szoszvai) nyelvjárás. Kb. 7 perc.
366. Folytatás. Tagadás (a bécsi projekt példamondatai). Kb. 57 perc.

Október 10.

367. Zubakina (Griskina) Ljudmila Kallisztratovna, Mezencova (Pjatnyikova) Galina Tyimofejevna, Szeburova Taiszja Sztjepanovna. Saját életükről. Élet Tugijaniban. Rokonsági terminusok. Stilisztikai alapelvek a Hanti Jaszangban. Hanti (Kazim-torkolati), orosz kommentárokkal. Kb. 77 perc. HCS.

Október 11.

368. Merova (Hatanzeva) Marija Szergejevna. Mese manysi nyelven (szigvai nyelvjárás). Kb. 12 perc. HCs.
370. Merova Tamara Szergejevna. A mese tartalmi kivonata oroszul. Kb. 10 perc. HCs.
371. Merova (Hatanzeva) Marija Szergejevna és Merova Tamara Szergejevna. Nyelvi helyzet. Életéről. Gyümölcsök, zöldségek. Áldozás. Mesemondás. Halottvirrasztás. Oroszul. Kb. 26 perc. HCs.

Október 12.

A Luima Szeriposz szerkesztőségében

372. Merov Nyikolaj. Felolvassa cikkét és magáról beszél. Manysi (szigvai nyelvjárás). Kb. 9 perc. HCS.
373. Folytatás. Terminológiai kérdések. Hoslog. Rokonsága. Kb. 3 perc. HCS.
374. Tyetkina (Algagyjeva) Ljudmila Iljinyicsna. Saját magáról. Felolvassa cikkét. Manysi (szigvai nyelvjárás). Terminológiai kérdések. Kb. 15 perc. HCS.
375. Kongyina (Merova) Galina. Saját magáról. Felolvassa cikkét. Manysi (szigvai nyelvjárás). Kb. 7 perc. HCS.
376. Merova Tamara Szergejevna. Felolvassa és tartalmilag (oroszul) ismerteti cikkét. Saját magáról. Rokonsági viszonyok. Gyermekkora. Az újság története. Istenek. Manysioktatás. Internet a szerkesztőségben. Manysi (szigvai nyelvjárás) és oroszul. Kb. 61 perc. HCS.
377. Vjutkin Alekszandr. Saját magáról. Manysi (szigvai nyelvjárás). Kb. 16 perc.
378. Liszkova Nyina Alekszejevna. Tagadás (a bécsi projekt példamondatai). Hantiul (muligorti nyelvjárás) és manysiul (obi nyelvjárás), orosz kommentárokkal. Kb. 100 perc. HCS.

Október 13.

A Hanti Jaszang szerkesztőségében

379. Szpirjakova (Sulgina) Ljudmila Tyihonovna. Saját magáról. Felolvas egy általa gyűjtött mesét. Saját nyelvjárásáról. Hanti (iljagorti: átmenet a Kazim-torkolati és a színjai között) és oroszul. Kb. 11 perc.
380. Resetnyikova (Moldanova) Raisza Germanovna. Saját magáról. Ismerteti és felolvassa cikkét. Hanti (Kazim-torkolati). Kb. 10 perc.
381. Vah Nagyezsdá. Saját magáról. Felolvassa cikkét. Hanti (Kazim-torkolati). Kb. 5 perc.

Október 13.

382. Morozova (Zaharova) Gyiana Grigorjevna. Egykori trenykói lakos, egy Versina nevű faluban született (ez már a 19. század végén is kazimi nyelvjárású volt). Néhány hanti (nazimi?) kifejezésre emlékszik, de állítólag sosem beszélt. (Később, felvételen kívül azt állítja, hogy a hanti tv-műsorokat érti.) Morozov Arkagyij. Szerinte Trenykóban már nem beszéltek hantiul. Oroszul. Kb. 22 perc.

A Hanti Jaszang szerkesztőségében

383. Danyilova (Moldanova) Uljana Alekszejevna. Saját magáról. Felolvas egy általa gyűjtött mesét. Hanti (kazimi). Kb. 15 perc.

Október 15.

388. A Nap – az Ob-ugor Népek Színháza próbájának felvétele. Kb. 11 perc. HCS.
389. Beszélgetés a színház művészeivel. Énekek. Kb. 35 perc. HCS.

Moszkva

Október 28.

391. Sluinszkij A., Az enyec nyelv és mai hordozói: a tajmiri terepmunkák eredményei. Előadás a Moszkvai Állami Egyetem „Hírek a terepről” c. szemináriumán. Kb. 99 perc.

Egyéb hangfelvételek: korábbi (kazettás) felvételek digitalizálása

345. Obatyina Ljudmila Ivanovna felvétele. Gluhova Anna Dmitrijevna meséket mond. Kb. 22 perc.

-
346. Obatyina Ljudmila Ivanovna felvétele. Pendihova Uljana meséket mond, ő és Volgyina Agnyija Alekszandrovna énekel. Kb. 31 perc.
347. Ugyanaz, mint 345, de más technikai megoldással, kissé jobb minőség.
346. Obatyina Ljudmila Ivanovna felvétele. Pendihova Uljana meséket mond, ő és Volgyina Agnyija Alekszandrovna énekel. Kb. 31 perc.
348. Ugyanaz, mint 346, de más technikai megoldással, kissé jobb minőség.
349. Ugyanaz, mint 346, de más technikai megoldással, kissé jobb minőség.
350. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Kb. 46 perc.
351. Az előző egy kb. 9 perces (halkabb) szakaszának újradigitalizálása más technikai paraméterekkel.
352. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. (Egy ünnepség felvétele lehet: orosz beszédek hanti nyelvű dalokkal váltakozva. Más anyagokkal tarkítva.) Kb. 46 perc.
353. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Hanti dalok, orosz beszédekkel megszakítva. (Rendkívül rossz minőség.) Kb. 31 perc.
354. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Hanti dalok. Kb. 31 perc.
356. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Hanti dalok, mese? visszaemlékezés?. Kb. 32 perc.
357. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Hanti próza. Kb. 32 perc.
358. Ugyanaz, mint 357, de más technikai megoldással, kissé jobb minőség.
359. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Mesék, párbeszéd, énekek, orosz slágerekkel tarkítva. Kb. 25 perc.
360. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Orosz dalok harmónikával kísérvé. Kb. 25 perc.
361. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Hanti próza és dalok. Kb. 32 perc.
362. Lazareva Jekatyerina Szemjonovna felvétele. Vegyes, az előadók nem azonosíthatók. Hanti próza és dalok. (Rendkívül rossz minőség.) Kb. 32 perc.
390. Rombangyejeva Jevdokija Ivanovna. Régi manysi (szigvai) énekek. Kb. 21 perc.

2.2.2.2. Videofelvételek

7. kazetta

- [41. perctől] Plehanova Klavgyija Szemjonovna. Idegenvezetés a Nyizsnyije Narikari iskola múzeumában. Oroszul. kb. 20 perc.

8. kazetta

- [0. perctől] Plehanova Klavgyija Szemjonovna. Idegenvezetés a Nyizsnyije Narikari iskola múzeumában. Oroszul. Folytatás. kb. 9 perc.
- [9. perctől] Plehanova Klavgyija Szemjonovna. A manysi ház berendezése. Idegenvezetés a Nyizsnyije Narikari iskola múzeumában. Manysi nyelven (obi nyelvjárás). kb. 6 perc.
- [15. perctől] Plehanova Klavgyija Szemjonovna. Idegenvezetés a Nyizsnyije Narikari iskola múzeumában. Oroszul. Folytatás. kb. fél perc.
- [16. perctől] Plehanova Klavgyija Szemjonovna. A manysi ház berendezése. A bölcső. A világítás. Idegenvezetés a Nyizsnyije Narikari iskola múzeumában. Manysi nyelven (obi nyelvjárás). kb. 2 perc.
- [18. perctől] Tribusz Galina Ivanovna. Minták. Tornagyakorlat (testrészek). Ujjas mondóka. Serkali. Serkáli hanti nyelvjárás. Kb. 3 perc.
- [21. perctől] Gluhova Anna Dmitrijevna. Dalok. Bolsoj Atlim. Kazimi és atlimi nyelvjárás. Kommentárok oroszul. Kb. 8 perc.
- [29. perctől] Aljaszeva Ligyija Alekszandrovna. Kisiki Kézművesház. Magáról, a kézművesház tevékenységéről. A medveünnep modellje, tipikus figurák bábokban. Oroszul. Kb. 13 perc.
- [42. perctől] Liling Szojum művelődési ház / nemzetiségi klub (?), Hanti-Manszijszk. Szakváltap-leckék. Kb. 16 perc.

9. kazetta

- [0. perctől] Liling Szojum művelődési ház? nemzetiségi klub?, Hanti-Manszijszk. Próba: zene, tánc. Instrukciók oroszul. A felvételt részben Horváth Csilla készítette. Kb. 45 perc.
- [46. perctől] Ünnepség a Hanti-Manszijszki Pedagógiai „Koledzs”-ban a ronkon népek napja tiszteletére. A felvételt Horváth Csilla készítette. Kb. 15 perc.

10. kazetta

- [0. perctől] Ünnepség a Hanti-Manszijszki Pedagógiai „Koledzs”-ban a rokon népek napja tiszteletére. Folytatás. A felvételt Horváth Csilla készítette. kb. 16 perc.
- [16. perctől] Nap – Az Obi-Ugor Népek Színháza. Hanti-Manszijszk. Próba. Kb. 22. perc.
- [39. perctől] Liling Szojum művelődési ház / nemzetiségi klub (?), Hanti-Manszijszk. Ünnepség a rokon népek napja tiszteletére. Kb. 22 perc.

Megjegyzendő továbbá, hogy utunk során több ezer fényképfelvétel is készült. Ezek rendszerezése, módszeres archiválása is megoldandó.

3. A feldolgozás menete

A gyűjtött anyag feldolgozása sokrétű és összetett feladat. Az előzetes tervek szerint a feldolgozás menete a következő:

- A hanti nyelvű hangfelvételek jelentős része – különösen a kihalás szélén álló nyelvjáráások anyaga – lejegyzés és fordítás után szinte azonnal publikálható, hiszen a helyszínen megtörtént részleges feldolgozásuk. E szövegek további kutatások kiindulópontjai lehetnek, beépülhetnek készülő elektronikus adatbázisokba.
- A nyelvismeretre vonatkozó adatokat statisztikai módszerekkel kell feldolgozni. Publikációjuk nem önmagukban, hanem a kellő elemzés – és a szükséges területi kiegészítés – után lehetséges. Az idei eredmények, illetve a kutatás módszertani kérdései valószínűleg egy tanulmányban összegezhetőek lesznek a közeljövőben.
- Az orosz nyelvű, elsősorban néprajzi jellegű adatokat tartalmazó hangfelvételek hosszabb történeti-néprajzi kutatáshoz szolgálnak adalékul, önmagukban közvetlen kiadásra nem érdemesek. Feldolgozásuk során kulcsszerepet kaphat a beszerzett új szakirodalom.

4. Összegzés

A 2009-ben végzett terepmunkák nagy sikerrel zajlottak le. A munkaterv megvalósítása – az idő- és helyszínbeli módosításokkal – sikerült. A helyszín módosítása talán még szerencsésnek is mondható, mivel a Jamalon fellelt lehetőségek talán néhány évre lekötöttek volna minket, és a közép-obi beszélőket már nem, vagy csak részben, munkára nem alkalmas állapotban találtuk volna meg. Az északabbi területeken a nyelv feltételezhetően jobban megőrződik, a késlekedés nem annyira

tragikus. Elmondható, hogy a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területére eső, az északi nyelvjáráscsoportozáshoz tartozó területeket bejártuk. Ennek déli részén a nyelv kihalását konstatáltuk, a középső területeken egyes, elszigetelt beszélőket találtunk, míg az északi részek Ob-menti falvaiban az idősebb generáció körében jellemző a hanti nyelv ismerete. A hanti nyelv ismeretéről kielégítő minőségű felmérést készítettünk. A hanti beszélők segítségével nagy mennyiségű, nyelvjárási-lag változatos hangzóanyagot rögzítettünk.

Munkánkat feltétlenül folytatni kívánjuk a 2010. év expedícióra alkalmas időszakában. Folytatandó a kihaltfélben levő nyelvjárások dokumentációja, az elszigetelt beszélők felkutatása, a kallódó hangfelvételek mentése, a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet hanti lakosságának felmérése és nyelvének dokumentálása.

Tanulmányok

A Lázár-térkép helyesírás-történeti vizsgálata¹

Haader Lea

A helyesírás-történeti elemzés szűkebb értelemben egy leírt szöveg fonéma–graféma megfeleléseinek vizsgálatát jelenti – ebben az esetben egy 1528-ból származó térkép helyneveinek anyagán. Az elemzés során azonban rövidesen világossá válik, hogy olyan kérdések vonódnak be általa a vizsgálatba, amelyekkel egy nyelvtörténész egyedül nem birkózhat meg. Egyetlen helyesírási cseppben a településtörténet, nyomdatörténet, német és magyar nyelvjárástörténet, a korabeli térképkészítés módozatainak tengere is benne foglaltatik. Így szinte állandóan olyan területekre – érintkezőkre és kevésbé közeliekre – kell, jobban mondva kellene átlépni, ahol kompetencia hiányában csak a mocsáron járás élménye adatik meg. A térkép összes helynevének összes jelenségéről a többrendbeli időbeli korlátok miatt természetesen most nem adhatok számot, csak a legjellemzőbb jelenségek megragadására törekedhettem.

A *Tabula Hungariae* magyar helynévanyagának írásában – szigorúan helyesírási szempontokat nézve – több réteg is felfedezhető. A tényleges vizsgálódás előtt célszerű a helyesírás-történet szempontjából alapvető kérdéseket röviden szemügyre venni. A fonéma–graféma viszonyok szempontjából mindig azok a jelek szimptomatikusak (azokkal a betűjelekkel van „baj”), amelyek a latin helyesírási rendszerből hiányoznak, vagy megfelelésük eltér a magyarétól. Csak a legtipikusabb példákra szorítkozva említhetjük a mássalhangzók köréből a palatálisokat (*gy, ny, ty, ly*), a magánhangzók köréből pedig a palatális labiálisokat (*ü, ö*). A magyar helyesírásban, a kérdéses hangok megfeleléseit keresve, két – egymástól gyökeresen eltérő rendszer – fejlődött ki. Az első, az ősi az úgynevezett **többjegyű mellékjeltelen** helyesírástípus. Ez az, amely kancelláriai helyesírás néven ismeretes; keletkezése, változásai, bonyolódása és kiforrása a királyi kancellária tevékenységével függött össze. További vizsgálataink számára ez lesz a meghatározó típus. Ebben a helyesírási rendszerben (mindent meglehetősen sematizálva) a palatális mássalhangzók a mainak megfelelő *g+y, n+y* kettősbetűvel (digráffal) jelölődnek. A palatális labiális magánhangzók jelei közül pl. az *ö-t* ez a rendszer *e+v, e+w* betűkapcsolattal adja vissza.

A másik nagy helyesírási rendszer első bibliafordításunkkal (az ún. Huszita bibliával) kapcsolatban jelentkezett először, és az **egyjegyű mellékjeles** nevet viseli. Ebben egyetlen jelet alkalmaznak csak, s az alaphang értékének módosulását ezen ún. mellékjelekkel szemléltetik. Előbbi példáinknál maradva: a palatális

¹ A 2003. március 21-én az Országos Széchényi Könyvtár által rendezett *Tabula Hungariae* c. konferencián elhangzott előadás változata.

mássalhangzók, pl. a *gy* megoldása egy *g* betű, amelynek a tetején pont vagy vessző van (*ḡ* vagy *ḡ*), az *ö* jelölése pedig ebben a rendszerben ún. farkas *o*-val történik (*o*) A kutatások egyébként rámutattak, hogy a fonémajelölés és a fonémamegterheltség között a nyelvtörténet folyamán összefüggés alakult ki, mégpedig gazdaságosnak tűnő módon: azok a nyelvjárások, amelyekben az *ö* fonéma erősebb megterheltségű volt (azaz az *ö*-zű nyelvjárásokban) az egyjegyű mellékjeles helyesírásmód vált általánossá, az ún. *e*-zű, azaz illabiális típusúakban ellenben a többjegyű mellékjeltelen (vö. Farkas 1982: 3, 84–85).

A Lázár-térkép helynevei többjegyű mellékjeltelen, azaz kancelláriai helyesírással vannak írva. Ez alól egyetlen kivételnek látszik, a mai Vámosgyörk helyén álló *Cürk* név, amely csupán egyszer előforduló adat (hapax legomenon), jelenléte elég rejtélyes.

A kancelláriai helyesírás alkalmazása kézenfekvőnek tűnik, hiszen a térkép alkotója, Lázár a kancellária embere volt, és a megrendelés is a király oldaláról jöhetett; az elkészült mű ajánlása mindenesetre I. Ferdinándnak, Magyarország és Csehország királyának etc. szól (vö. Plihál 1990, 1992). A kancelláriai helyesírástípus több évszázadon keresztül természetesen nem maradt, nem maradhatott változatlan, hanem időbeli differenciálódást mutat. Négy korszakot szokás megkülönböztetni benne; ezek részletes elemzésére vö. Kniezsa 1952. Kniezsa helyesírástörténete – egyes részletkutatásokból származó kisebb kiigazításokkal – alapjában véve máig érvényes, átfogó feldolgozása a korai magyar hangjelölésnek. A vizsgálatban ez a mű volt a fő összehasonlítási alapom, de figyelembe vettem számos olyan tanulmány(részletet) is, amely a korabeli fonéma–graféma megfelelésekre utalt, továbbá természetesen a szükséges történeti és/vagy etimológiai szótárakat (EWUng, TESz, NySz), elsősorban azonban a FNESz-t.

Következzék a térkép fonéma–graféma megfeleléseinek vázlatos áttekintése!²

Az *sz* fonéma megvalósulásai megoszlanak a *z* és az *s* graféma között (*Ezeek*, *Kydzizaz* [Kézdiszász], *Laioszalas*, *Lizka* stb., illetőleg *Harasti*, *Hust*, *Desk*, *Bistriz*, *Kerestes* stb.). Itt arra érdemes figyelni, hogy bizonyos, a helynevekben sokat használt lexémák (pl. *szállás*, *szász*, *szék*, *sziget*) csaknem kivétel nélkül egységesen a régibb *z* grafémával realizálódnak, ami felvetheti az okleveles hagyomány hatásának gondolatát. Hasonló benyomást kelt a *z*-t szókezdő pozícióban tartalmazó helynevek egy része: *Zanto* (négyyszer így, négy különböző helyen), *Zatmar*, *Zazsebes*, *Zazuaros*, *Zeek*, *Zeeplak* (két adat), *Zeg*, *Zeghalon* [Szeghalom], *Zegligel* [Szigliget], *Zegzarad* [Szekszárd], *Zeurek* [Szöreg], *Ziget* (két adat), *Zolnok*, *Zomarkuth* stb. Szókezdő helyzetben persze *s* graféma is megtalálható: *Samos*, *Samosfaln* [Szamosfalu], *Sabat*, *Salankemen*, *Siles* [Szö-

² A térkép nevei mellett a mai alakokat is megadom azokban az esetekben, amelyekben a megfelelő az átlagolvasó számára nem ismerhető fel könnyen.

lős], *Soplontza*, *Sutzani*. Igen különleges az *sz* fonéma *tz* jelölése (*Galtetz* [Gálszecs], *Hotznhid* [Hosszúhíd]). Kniezsa ezt a fajta fonéma–graféma megfelelést egyáltalán nem ismeri. Talán a következőt lehet itt feltenni: írott képből kiindulva német anyanyelvű személy azonosíthatta az *sz* értékű *z*-t *c*-nek, majd írta le a gyakorlatában az ennek megfelelő *tz* digráffal.

A kancelláriai helyesírás szakaszaiban az *sz* és *z* fonémák többnyire egységesen ugyanazzal a grafémával jelölődtek, s ez a *Tabula Hungariae*-n is így van: a *z* fonémára is az *s* és a *z* jel szolgált: *Bozok*, *Fewzir* [Füzér], *Kyzdi Kyzdizaz*, de *Ekeremes* [Ökörmező], *Kniermese* [Kenyérmező], *Mesesomlo* [Mezősomlyó], *Kysdiuasar* [Kézdivásár]. A *mező* szó következetes *s*-es írásmódja és illabialitása az (okleveles?) előképek megkeresésre ösztönözhet. Szókezdő pozícióban azonban már csak a *z* realizálódik: *Zadorlaka*, *Zakon* [Zákány], *Zalauar*, *Zalotna*, *Zarad* [Zaránd], *Zemlin* [Zemplén], *Zenta*.

Akárcsak az *sz*-nek és a *z*-nek, az *s* és *zs* fonémáknak is közös jele volt a kancelláriai helyesírásban, mégpedig az *s*. Az *s* fonéma megvalósulási térképünkön: *Almas*, *Erseklel* [Érseklél], *Ers* [Örs], *Dobos*, *Egres*, *Karansebes*, *Raska*, *Zarwaske* [Szarvaskő], *Zazsebes* [Szászsebes], *Zazuaros* stb. Szókezdő helyzetben is: *Segesuar*, *Sipek*, *Soklos* [Siklós], *Somoguar*, *Sowar* stb. Előfordul – német hatás-ként – az *sch* trigráf is (*Kascha*, *Schemnitz* német névként [Selmechánya]) valamint egy-két esetben az *sz*, illetőleg a *z*: *Bolhasz*, *Kewezd* [Kövesd], talán *Deez* [Dés]. Ezek a variánsok – Kniezsa alapján – a Besztercei szójegyzékből ismert hangjelölési módzatoknak felelnek meg (vö. Kniezsa 1952: 89). Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a térkép összeállítója ismerhette ezt az 1380 és 1410 között keletkezett szójegyzéket, amely egy korabeli szótár funkcióját töltötte be. A nem túlságosan megterhelt *zs* fonéma *z* megvalósulása is gyakoribbnak tűnik, mint azt a kancelláriai helyesírás alapján várhatnánk: *Kamzaret* [Kanizsaret], *Zabokrek* [Zsámbokrét], *Zadam* [Zsádány], *Zakad* [Zsákod], *Zitwate* [Zsitvató], s ez megint csak a Besztercei szójegyzék hatására utalhat. Van azért *s* graféma is: *Daras* [Darázi], *Balassalo* [Balázsfalu].

Talán a *c* és a *cs* fonémák azok, amelyeknek megvalósulásai a legnagyobb tarthatóságot mutatják fel a kancelláriai helyesírás időben változó gyakorlatában. A Lázár-térkép grafémái e ponton sajátos, a várhatótól eltérő szokást mutatnak. A *c* fonéma jelölésében a fővariáns a *tz*: *Czobantz*, *Constantza*, *Czirtz*, *Debretzn*, *Zobrantz* stb. Ez a fajta használat erőteljes német hatásra utal. Szókezdőként *cz* is előfordul (*Czegled*, *Czirtz*, *Czoke* [Céke]), s egy-egy *z* graféma is: *Emzida* [Hencida], *Kemeze* [Kemence], *Tarzal*. A *Kenetz* és *Dauothatza* hangjelölése arra utal, hogy német kiejtés lejegyzéséről lehet szó.

A *cs* fonéma megoldásai már változatosabbak. Lehet – akárcsak a *c* – *tz* betűkapcsolattal írva: *Adatz*, *Betzkerek*, *Ertzy* [Ercsi], *Kalmantzehy*, *Sabatz* stb. Egyenrangú variánsként jelentkezik a *cz*, amelyről pedig azt állítja Kniezsa (1952: 59),

hogy ritka kivétel, szinte tollhibának minősíti. Megjegyzi azonban, hogy ahol előfordul, inkább német hatás alatt álló területről származik. Nagyobb szerepe azonban a kancelláriai helyesírásban sohasem volt. Ehhez képest a Lázár-térképen nagyszámú ilyen adat van: *Czaak* (megjegyzendő, hogy a FNESz-ben minden adat *ch-s*), *Czaktorma* [Csáktornya], *Czarnow* [Csarnó], *Czeffa* [Cséffa], *Czapel*, *Czicouar* [Csicsóvár], *Czobantz*, *Czoka*, *Czokake* [Csókakő], *Czomgrad* [Csongrád], *Czor*, *Czucza* stb. Mint látható, elsősorban szókezdő helyzetben használatos. Ezzel szemben ritka a térképen a kancelláriai helyesírásban szinte egyeduralkodó *ch*: *Chege*, *Achak*, *Bachia*; alig jelentkezik a *c* graféma: *Czicouar* [Csicsóvár] és az *s*: *Krisfaln* Kricsfalu.

A palatális mássalhangzókról az alábbiakat mondhatjuk.

Az *ny* fonéma megvalósulásai legnagyobb részét *ni* digráffal történnek, (*Bania-luka*, *Huniad*, *Baroniawar* [Baranyavár], *Nitria* [Nyitra] stb.), ami a kancelláriai helyesírás kései szakaszának megoldását mutatja. Az archaikusabb *n* graféma is jelölheti bizonyos nevekben az *ny*-et (*Belenes*, *Besene* [Besenyő], *Besenuw* [ua.]). Itt figyelembe kell venni, hogy a *Besenyő* személynévként és helynévként a korai idők óta jelentős okleveles elterjedtségnek örvend, s írásmódját egy **korábbi** kancelláriai gyakorlat befolyásolhatta. Ugyancsak *n* graféma áll döntő többségében szóvégi pozícióban (pl. *Asvan*, *Asvante* [Ásványtő], *Bekyn* [Bökény], *Betzermen* [Böszörmény], *Ladan*, *Lepsin* [Lepsény] stb.) Néhány kivétel azért akad: *Sutzani* és a hibásan írt *Zadam* [Zsadány]. Mivel a nyelvtörténetben a szóvégi *ny* mássalhangzó előtt depalatalizálódhat (pl. ragos alakban), az ilyen depalatalizálódott ragos alakokból aztán elvonódhatik a ragtalan depalatalizálódott alak is. Ilyen módon nemigen tudjuk eldönteni, hogy milyen fonéma rejtőzik a szóvégi *n*-ben. Kivételes jelölésű a *Loyna* [Lónya] helynév. A két graféma efféle felcserélésére a II. kancelláriai korszak okleveleiben volt példa (de nem *y*-nal, hanem *i*-vel). *Y*-os megoldást Kniezsa az Albeus-féle összeírásból ismer – *Feyn* [Fény]; (Kniezsa 1952: 32), és ezzel párhuzamosan ott a *gy* is előfordul *yg* digráffal. (Maga az oklevél 1237–1240, nincs hitelesítve, nem a kancelláriában készült, de azzal kapcsolatban álló hiteles helyi emberek munkája.) Nem lenne talán lehetetlen ebben az esetben korai hatást feltenni (a jelölés archaikus kódexszövegekben is elő-előfordul), ugyanakkor azonban az egyszerű tévesztést sem lehet kizárni.

A *gy* jelölésében is megtalálható az egyszerű *g* graféma. Az egyszerű jelek mindegyik palatális mássalhangzó esetében archaikusak: *Angelhaza*, *Feregaz* [Féregyház], *Koroga* [Kórógy], *Naglak*, *Nagida*, *Gew* [Győ]. Találkozni a *gi*, *gy* grafémákkal is: *Giarmad* [Gyarmat], *Iobugi* [Jobbágyi], *Gyewla* [Gyula], sőt a *Haigmas* [Hagymás] helynévben ennek fordítottjával is. Erre a jelenségre az *ny*-nél mondottakat ismételtethetjük meg: lehet archaizmus, de lehet esetleg tévesztés is. A *Feledhaz*, *Nadlak* típusú helynevekben inkább németes ejtés írásban való megjelenését, mint a *gy* egyik grafémavariánsát láthatjuk. A legszimptomatikusabb min-

denképpen a *di*, ritkábban *dy* megoldás. A palatális *d'*-nek a mi mai gyakorlatunkból ismerős *g* variánsaival való visszaadása ugyanis magyar helyesírási sajátosság. A *d+i-y*-os jelölésekről Kniezsa azt állítja, hogy csakis német hatás alatt álló oklevelekben fordulnak elő. A Lázár-térképen pedig ilyen előfordulásokat találunk: *Dialu*, *Dyon* [Gyón], *Hedies* (két adat), *Medier*, *Medies* [Medgyes]. Ez utóbbi név írásmódja archaizmus is lehet. Az OklSz-ban 1338-ig az összes adat így, *dy*-nal szerepel. Bonyolultabb hangtörténeti problémát rejt a *Heieckz* [Hegyese] és a *Mezeian* [Mezőgyán], itt ugyanis éppen a XVI., valamint részben a XVII. században egy *j > gy* fejlődésvonallal lehet számolni, miközben egy bajor szerzetes által írt XVI. század eleji nyelvemlék is felmutat ilyen megfeleltetést: *Maiär*, *maiarorsagwo*, *mariarul* [magyar] (vö. Haader 2005: 171).

A palatális *l* (amely ma már nem fonémája a magyar köznyelvnek) többnyire egyszerű betűjelével reprezentálódik: *Tala* [Tálya], *Mihal*, *Nadmial* [Nagyimihály], *Nesmil* [Neszmély], *Regel* [Drégely], *Sylmos* [Solymos], valamint a *-hely* utótagúak: *Wyhell* [Újhely], *Vtuarhel* [Udvarhely], *Vrhel* [Újhely]. Ha egyáltalán, mert az *l* palatalizációja ugyan a finnugor kortól kezdve folyik, megsűrűsödése viszont éppen a XV–XVI. századra esik, és még nyelvjárásokban sem tudott egészen általánossá válni (vö. pl. a Dunántúlon: *góla*, *kálha*, *hel*). Csak kevés névben találjuk a térképen a kancelláriai helyesírás negyedik korszakára megszaporodó és a mai gyakorlatot is tükröző betűkapcsolatot, s ezt sem *y*-os, hanem *i*-s megvalósulásban: *Talija* [Tállya] (a *+j* az intervokális helyzetben megnyúló mássalhangzóra utal), *Selie* [Sellye]. Megjegyezném, hogy az egykorú **szöveg**emlékekben, a kódexekben az *ly* reprezentációja jóval erősebb.

A *ty* fonémáról alig lehet mondanivalónk. Nemcsak azért mert igen későn keletkezett (a HB. *latiatic* szavának olvasatában pl. még nincs összeolvadás), hanem mert főleg helynevekben kevésbé fordul elő. Jelölésével sokáig kísérleteztek, mert a scriptorok nyelvérzéke nemigen tudta eldönteni, hogy melyik hanggal áll korrelációs viszonyban. Ráskay Lea pl. a *gy* jelet használta, pl. *agya* [=atya]. Térképünk két bizonytalan, de gyanús alakja a *Hernaty* [Hernád] és a *Madfaln* [Mátyfalva]. Ez utóbbi Kniezsa számos változatot felmutató jelölésrendszerében nem szerepel.

A *k* magyar nevekben szabályosan *k*. Idegen megnevezésekben, főként szókezdő helyzetben áll *c*: *Cronstat*, *Castella*, *Clausenburg*, *S. Iacob* stb. Egyetlen esetben találunk magyar szóban *ck* hangkapcsolatot: *Sicklas* [Siklósd].

A *j* fonéma megfelelései az egész ómagyar kor folyamán az *i* jelölővel egyformák. A Lázár-térképen ez inkább *i*, kevésbé *y*: *Czatoi* [Csataj], *Epories* [Eperjes], *Laioszalas*; szó elején kivételtelenül: *Ianashida*, *Iaytza* [Jajca], *Iablonitz* [Jablonica, szlovák név]. Példák az *y*-ra: *Iaytza*, *Buyak*, *Baytz* [Baja] stb. Itt meg kell jegyeznünk – az *i* fonéma megfeleléseire is érvényesen –, hogy a térképen tapasztalható használat jelentősen eltér a kancelláriai helyesírásnak erre a korra már meglehetősen egyöntetű *y* grafémájától. A kódexekben is főleg az *y*-t találjuk. Lehetséges, hogy az *i*-s jelölésmód archaikusabb, de az ok talán még inkább maga

a térkép műfaja lehet, amelyben a nyomdatechnikailag egyszerűbb és helykímélőbb megoldásokat előnyben részesíthették.

Ugyanebből az okból – persze csak feltehetően – kevés a hangérték nélküli *h*, amely pedig általánosnak mondható mind a kancelláriai helyesírás utolsó két korszakának okleveleiben, mind az ezt a helyesírási rendszert követő szövegemlékekben. Van ugyan rá néhány adat, pl.: *Batha* [Báta], *Beltheuke* [Bélteke], *Kesmarkh*, *Zigeth*, *Kyrth* [Kürt, két adat], de ez elenyésző a potenciális előfordulásokhoz képest. Ugyancsak csekély a mássalhangzó-hosszúság jelölése intervokális helyzetben: *Arokkalos* [Árokszállás], *Azomfaln* [Asszonyfalu] stb. Itt megint számolhatunk azzal, hogy a német ejtésben ezek nem hangzanak hosszúnak, de esetleg helytakarékosság is szóba jöhet. Ha jelezve van a hosszúság, ez mindig az *s*-sel kapcsolatban történik (amely az ómagyar korban szóközi helyzetben karcús betűforma volt): *Brassa* [Brassó], *Bissonta* [Visonta], *Cassouia* [Kassa].

A *v* jelölése összefügg az *u* jelölésével, közös grafémákkal szoktak realizálódni. A *v* két variánst mutat: *u*-t és *w*-t: *Beluomos* [Bálványos], *Czicouar*, *Feuldnar* [Földvár], *Kikeluar* [Küküllővár], *Kysdiuasar*, *Martonusar*, *Temesuar*, stb. Megfigyelhető, hogy olyan lexémák tartják meg az archaikusabb *u* jelölést, amelyek gyakoriak voltak már korai oklevelekben is. Itt feltehetően ismét az írásmód konzerváló hatása mutatkozik meg. Hasonló jelenséget a nyelvtörténetben máshonnan, pl. a morfológia köréből is ismerünk. Párhuzamként említhető meg a következő: határozóragjaink önálló szavakból keletkeztek, *s* névutón keresztül agglutinálódtak a szavak végére, majd rövidültek meg. Már réges-régen lezáródott ez a grammatikalizációs folyamat, amikor még mindig találunk – a XVI. század közepe táján is – a *-ből* helyén *-belől* alakot, de jobbra csak egyetlen szóhoz való kapcsolatában, *s* ez a *menny*, tehát *menybeleul*, de – mondjuk – *könyvből*. – A *v* grafémát főleg szókezdő helyzetben találjuk: *Vacia* [Vác], *Vamos*, *Vasuar*, *Visegrad* stb. de *Asvan* is. Jelentős variáns a *w* is (a kancelláriai oklevelekben Kniezsa szerint egyeduralkodó): *Dewa*, *Drinawar*, *Filekwar*, *Hewes*, *Kowatzhaza*, *Leweld* [Lövöld], *Tewis* [Tövis] stb. Szókezdőként: *Werssek* [Verseg], *Waralia*, *Wetze* [Vecse].

Az *u* fonéma szóközben/szóvégén többnyire *u* (például a sok *falu* utótagú helynévben, amelyeknek egy részében ez az *u* *n*-re fordult át), de *Sutzani*, *Nadudwar* is. Szókezdőként azonban *v*, illetőleg *w* grafémával fejeződik ki: *Vibonia* [Újbánya], *Vilak* [Újlak, két adat], *Vnguar*, *Vrhel* [Újhely], *Vrhida*, *Vtuarhel*, *Vyfaln* [Újfalu, két adat], *Vyhel* [Újhely], *Vywar*, illetve *Wyfaln* [Újfalu], *Wyhell*, *Wywar*. Talán a régiesebb, *v*-s megoldásból van több. Német helynevekben is mindkét graféma előfordul: *Neustat*, *Newkirchen*.

A rövid magánhangzók közül szót kell még ejtenünk az *ö* és az *ü* grafémáiról. Bár ezek rendkívül problematikus, vízvázlatzó megfelelések, ezen a térképen nem jutnak nagy szerephez. Erről majd a nyelvjárási jelenségekkel kapcsolatban lesz szó. Az is megjegyzésre érdemes, hogy míg a kancelláriai úzus szerint az *ü* az *u*-val és a *v*-vel szokott közös grafémákat kapni, *s* az *ö* az „önálló”, itt az ***ö* és az *ü* grafémái**

mutatnak nagy hasonlóságot. Nehezíti azonban a megítélést, hogy az *ö* a legkétsőbbben keletkezett magánhangzónk, s hogy kialakulásának egyik forrása éppen az *ü* volt, ebből is keletkezhetett ún. nyíltabbá válással. Sokszor tehát nem lehetünk biztosak az olvasatban, azaz abban, milyen fonémát vegyünk fel. Mindenesetre mindkét hang leggyakoribb jele – az *ö*-re nézve a kornak megfelelő – *ew* betűkapcsolat: *Eskew* [Öskü], *Fewzir* [Füzér], illetőleg *Dewsed* [Dömsöd], *Fewldeak*, *Fewldwar*. (Furcsa a *Gyewla* alak a hangrend miatt; esetleg íráshiba sem elképzelhetetlen.) Az *ö* grafémájaként egy régiesebb jelölés, az *eu* kapcsolat is megjelenik, de csak kitüntetett, azaz korábbi okleveles gyakorlatban gyakran használt szavakban: *Feuldiak* [Földeák], *Feuldnar* [Földvár], *Teugres* [Tölgyes].

A rövid *i*-ről már a *j* kapcsán esett szó. Általában *i*-ként realizálódik, olykor *y*: *Ianosy*, *Bytzky* [Bicske], *Kalmantzehy*, *Kewy* [Keve], *Kyrth*, *Kyralsek* [Királyszék] stb. Mintha egy hajszálnyival több lenne az *y* graféma a hosszú *i*-k jelölésére: *Bekyn* [Bökény], *Byr* [Bér], *Kysdiuasar*, *Kyzdi* stb., de bőven akad *i* is: *Erdwig* [Erdővég], *Hidwig* [Hídvég], *Bikis* [Békés], *Lepsin* [Lepsény] stb.

A hosszú *ó* egykor diftongusból keletkezett, de ennek a térkép hangjelölésében már nemigen van nyoma: *Alparalso* [Alpáralsó], *Barko*, *Zanto* stb. Néhány eset utal azonban a diftongusra: *Badoutz* [Badóc], *Banoutz* [Bánóc], illetve talán – nagyon bizonytalanul, mert igen archaikus jelenség lenne – a *Baroh* *h*-ja, amely esetleg még a diftongus előzményét, az ún. veláris spiránst (*γ*) takarhatja. Az *ow* jelölés (*Czarnow* [Csarnó]) teljes mértékben beleillik a kor *ó* jeleibe (szláv hatásként), az *aw* (*Rechnaw* [Rihnó]) nem szerepel Kniezsánál.

A hosszú *ő* megterheltsége ismét csak gyenge a nagyfokú *e*-zés (illabialitás) miatt; a meglevők *ew* digráffal fejeződnek ki: *Besenew*, *Czw* [Cső], *Ewsi* [Ősi], *Ienew*, *Kew*, *Tertzew* [Técső]. Az egyszer előforduló *Holnkaw* [Hollókő] vagy elírás, vagy az összetett szóra tévesen alkalmazott magánhangzó-harmónia eredménye lehet.

Az egyéb hosszú magánhangzók (*é*, *á*) csak ritkán jelölődnek, ekkor betűket-tőzéssel: *Czaak* [Csák], *Ezeek*, *Zeeplak*, *Zaas* [Szász].

Eddig a részletesebb összevetés. Ezek után néhány egyéb észrevétel következik.

A számos német városnév a zöngés–zöngétlen oppozíciók megoldásaiban a bajor-osztrák nyelvjárásra utal: *Bornperg*, *Hainpurg*, *Krichisch weyssenburgk*, *Kunigsperg*, *Landspurg*, *Marpurgk* stb. De magyar nevekben is jelentkezik a zöngés–zöngétlen bizonytalanság: *Bodrok* (megjegyezve, hogy a szóvégi zöngétlenedés nem olyan erősen bizonyító erejű), *Brazwar* [Prazsmar]; olykor pedig hiperkorrekció formájában: *Tsogake* [Csókakő], *Adkar*, *Fegetebator*.

A nagyobb és jelentősebb városok nevei két–három módon is meg vannak adva, ezekben a német változat **mindig** szerepel, a magyar nem minden esetben. Pl.: *Alba Regalis* ~ *Stuell Weyzsnburg*; *Rab* ~ *Iaurinu(m)*; *Hermanstat* ~ *Hernstat* ~ *Cibinium* stb. A német nevek megadása tehát fontosabbnak tűnik a magyarénál, legalábbis az olyan városok esetében, amelyeknek jelentős német polgársága volt.

Egyes helynevek grafikus megjelenéséből az következtethető, hogy hallás után írták le őket: *Buldoke* [Boldogkő], *Dombehaz* [Dombegyház], *Fedpernek* [Fegyvernek], *Feketehale* [Feketehalom], *Kereshek* [Köröshegy], *Kerstur* [Keresztúr, öt adat], *Koresthek* [Körösszeg], *Fewlnar* [Földvár], *Feledhaz* [Félegyház], *Abrotania* [Abrudbánya], *Arthy* [Ároktő] stb. A szóalakok lejegyzése német anyanyelvű adatközlőt/lejegyzőt valószínűsít. Ugyanilyen benyomásunk lehetne a számos *o~a* ingadozással kapcsolatban is, mivel azonban az *o>a* nyiltabbá válás éppen az ómagyar korban zajlik, ezt a jelenséget nem használhatjuk bizonyítéknak.

A *Tabula Hungariae* magyar helynévanyagának egyik jellegzetessége az igen erős illabialitás. Csak úgy hemzsegnek az efféle adatok: *Felsebania*, *Felselmdna* [Felsőlindva], *Buldoke* [Boldogkő], *Czokake*, *Zarwaske*, *Ekeremesse* [Ökörmező], *Emed* [Emőd], *Siles* [Szőlős], *Bekyn* [Bökény], *Felgye* [Felgyő], *Iesene* [Jeszenő], *Kehalon* [Kóhalom], *Erdet* [Erdőd], *Kermend* [Körmend], *Leweld* [Lövdöld] stb., valamint *Figed* [Füged], *Filekwar*, *Fired* [Füred], *Kikeluar* [Küküllővár], *Irek* [Ürögd] stb. Ennek az állapotnak kétféle oka is lehet. Mint ismeretes, a magyar nyelvtörténet folyamán a palatális labiálisok a megfelelő nyelvállásfokú illabiális párjukból jöttek létre: *i > ü (> ö)*, *e > ő* hangváltozások zajlottak. Az *i > ü* változás időbeli terjedelmének vége kb. a XIV. század, az *f* és *m* után azonban (ilyenek az adataink!) később, a XV. században, azaz épp ebben a korban jelentkezik. A számos *ő* helyén álló *é > i* (*Arthy* [Ároktő], *Setzy* [Szecső]) diftongusok delabializációjának eredménye (tehát *eü > ei*), majd ezek a kettőshangzók a továbbiakban monofongizálódtak. Az illabiális alakok egy másik forrása a Tiszántúlról és a nyugati nyelvjáróterület egy széles sávjából ismert *é > i* zártabbá válási folyamat. Ennek lehet a lenyomata a *Kertwiles* [Körtvélyes] (de *Kerthweled*), *Kikis* [Békés], *Kyzdi* [Kézdi], *Rikas* [Rékás], *Gergyn* [Görgény], *Nesmil* [Neszmély], *Lepsin* [Lepsény] stb. Ha kevésbé valószínű is, mégsem zárhatjuk ki egészen, a német hatást, a bajor-osztrák nyelvjárásban nem realizálódó *ö, ü* fonémák helyettesítését (vö. *héren, íber* [hören, über]).

S végül szót kell ejteni a betűtévesztések rengetegéről. Ha hibatipológiát állítanánk fel, első helyen bizonyosan az *u*-ra fordult *n*, vagy az *n*-ként megjelenő *u* állna: pl. a *falu* utótagú helynevek számos esetben *faln* alakúak a térképen, vagy a *uar* utótagúak *nar*-okká váltak. De egyedibb alakokban is: *Nauas* [Nánás], *Lena* [Léva], *Czitzna* [Csicsva], *Holnkaw* [Hollókő] stb. Típushiba a *ni*, illetőleg *in* betűkapcsolatok *m*-nek való értékelése is: *Beluomos* [Bálványos], *Czaktorma*, *Simo(n)torma*, *Felselmdna* [Felsőlindva], *Adom*, *Azomfaln* [Asszonyfalu], *Keresbama* [Körösbánya] stb. Ilyen alakok hallomásból nem keletkezhetek, csak írott (nyomtatott) képnek – valószínűleg nem magyar anyanyelvű egyén által történt – félreolvasásából. Igen sok a nagy kezdőbetűk tévesztése: *Eymes* Gyemes helyett, *Sara Gara* helyett, *Setzkow Beckó*, *Rgria Agria*, *Bartal Kartal*, *Bukontz Hunkóc*, *Keel Bél*, *Kehar Bihar*, *Kekel Tököl*, *Kikis Békés* stb. Jellemző a nazálisjelek lemaradása is: *Murazobat* [Muraszombat], *Zabokrek* [Zsámbokrét],

Arozlake [Oroszlánkő], *Dewsed* [Dömsöd], *Harsa* [Harsány] stb. Többször előfordulnak $t \rightarrow k$, $k \rightarrow l$, $m \rightarrow n$, $r \rightarrow n$ cserék. Ezek mindenképpen írott szöveg félreolvasásából adódnak, amelyből viszont **korábbi nyomtatott változat(ok)** meglétére következtethetünk. Két gyöngyszemet hadd említsek: *Absolmdua* [Alsó lindva], *Felsemdna* [Felső lindva].

Mi tehát az, ami a Tabula Hungariae-ról a helyesírás-történeti elemzés alapján elmondható? Nyilvánvalóan az erőteljes, több területen is megnyilvánuló német hatás, amely a kiadásában közreműködőket tekintve nem is lehet másként. A térkép névanyagának helyesírása nem felel meg egészen a korabeli (IV.) kancelláriai típusnak: részben vannak annál archaikusabb vonásai, részben különutas megoldásai. Mintha a korabeli műveltség megszerzésében használatos szójegyzékek helyesírása is hatna. Az archaikus vonások eredhetnek korábban meglévő anyag felhasználásából, korábbi okleveles gyakorlat hatásából, de nyomai vannak a hallo-más alapján gyűjtött (helyszínbejárásos) adatgyűjtési módoknak is. A korabeli magyar nyelvjárási jelenségek megfelelő módon vannak képviselve, a névanyag e tekintetben hasonlóságot mutat az illabiális állapotú ómagyar szövegemlékekkel.

Egy helyesírás-történeti mikrovizsgálat tehát a térkép elkészítésében több különféle eljárás mód és forrás felhasználását is valószínűsíti, több rétegből állást mutat, amelyek között esetleg korábbi (nyomtatott) térkép is lehetett.

Irodalom

- EWUng = Benkő Loránd (Hrsg.) (1993–1997), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Farkas Vilmos (1982), *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése*. Nyelvtudományi Értekezések 111. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESz = Kiss Lajos (1988), *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haader Lea (2005), *A Münchener emlék*. Magyar Nyelv 101: 161–178.
- Kniezsa István (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NySz = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (1890–1893), *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*. I–III. Budapest.
- Plihál Katalin (1990), *Lázár kéziratának sorsa a megtalálástól a megjelenésig*. Geodézia és Kartográfia 42/5: 372–379.
- Plihál Katalin (1992), *A Magyarországról készült és 1528-ban megjelent térkép és készítője a források tükrében*. Cartographica Hungarica 2: 11–14.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1984), *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A magyar szótag történetéről

Oszkó Beatrix

Bevezetés

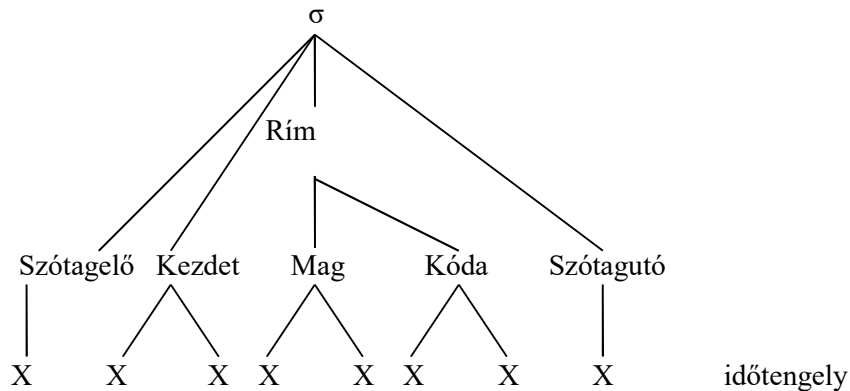
Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy a magyar szótag történetéről, pontosabban ennek első szakaszáról vázlatos áttekintést nyújtsak. A kezdetektől, azaz az uráli-finnugor alapnyelvi állapottól az ómagyar kor elejéig¹ kívánom bemutatni azokat a változásokat, amelyek a szótagot, ill. annak szerkezetét érintették. Tekintettel arra, hogy a szótagot alkotó minden összetevő aprólékos vizsgálata szétfeosztítené e dolgozat kereteit, a figyelem középpontjába a szókezdő mássalhangzókapcsolatokat helyezem. Az ettől eltérő pozícióban lévő elemekre csak indokolt esetben térek ki. Magyarázható ez a döntés azzal is, hogy míg a magyar nyelvtörténeti adatok – ha eleinte szűkösebben is – egy határozott és jól körülhatárolható korpuszt jelentenek, a korábbi nyelvi állapotokról viszont csak kikövetkeztetett szóalakok, rekonstruktumok állnak rendelkezésünkre, melyek szinte teljes mértékben tőmorfémák.

A leírás elméleti alapjaként a mai magyar szótagra vonatkozó ismeretek szolgálnak.

1. A mai magyar szótag szerkezete

A mai magyar szótag jól kutatott terület, Törkenczy Miklós több tanulmánya foglalkozik vele, s a strukturális magyar nyelvtan fonológia kötetében is önálló fejezetet kapott ez a nyelvi egység (Törkenczy 1994: 273–392). A maximális szótagfa az 1. ábrán látható.

¹ A leginkább problematikus ősmagyar kori állapot bemutatása ennek a dolgozatnak nem tárgya.

1. ábra: A magyar szótagfa maximális kiterjedése (Törkenczy 1994: 315 alapján)

A szótag felépítése hierarchikus, Kezdetre és Rímre tagolható. Az egyetlen kötelező elem a Mag, mely a Rím része és csak egy magánhangzót² tartalmazhat. A peremösszetevők a Kezdet, valamint a Rím másik komponense a Kóda. A Mag mindig magánhangzóelemből áll, míg a többi összetevő mássalhangzó. A Magot megelőzi a nem kötelezően kitöltendő Kezdet, mely lehet két elemből álló összetett, bizonyos esetekben ezt is megelőzheti Szótagelő. A szótag minden további összetevője lehet fakultatív azzal a megkötéssel, hogy Szótagelő csak kitöltött Kezdet, Szótagutó csak kitöltött Kóda mellett állhat. Az utolsó sorban láthatóak az időtengelyen elhelyezkedő elemek, ezek nem mindegyike szerepel szükségszerűen egyidőben egy szótagban. A Mag esetében a két X a hosszú magánhangzókra utal, ezek két elemnyi helyet foglalnak el az időtengelyen, de mindenképpen csak egyetlen fonéma töltheti be ezt a szerepet.

A 2. ábra a fentieket valós szótagokon mutatja be. A példák Kassai 1999-ből származnak.

A példában egyszótagú szavak szerepelnek, de ugyanezek a struktúrák megtalálhatók többszótagú lexémák esetén is (a szótagelő és szótagutó kivételével, melyek speciálisan szókezdő, ill. szóvégi pozícióban fordulnak elő).

² A Magra vonatkozó fenti megkötés a magyar standard változatára érvényes.

Érdeemes hangsúlyozni, hogy a 2. ábrában minden olyan szó, amely mássalhangzó-torlódással kezdődik, jövevényszó. Egy átlagos anyanyelvi tudattal rendelkező beszélő – attól függően, hogy ezek a szavak mikor kerültek be a magyar nyelvbe – már nem mindegyiket érzi idegen eredetűnek (a *drót*, *sport*, *klórt* alakok³ teljesen idomultak, de nagy valószínűséggel a *sztrájk* is ebbe a kategóriába sorolható már).

			σ				
	(C)	(C)	(C)	V	(C)	(C)	(C)
				a			
				ő			
				e	z		
				ő	z		
				i	r	t	
				í	r	t	
				E	N	SZ	t
			f	a			
			l	ó			
			g	a	z		
			g	ő	z		
			p	a	r	t	
			m	á	r	t	
			k	a	r	sz	t
		t	r	é			
		d	r	ó	t		
		s	p	o	r	t	
		k	l	ó	r	t	
		sz	f	i	n	k	sz
s	p	r	é				
s	t	r	á	f			
sz	t	r	á	j	k		

2. ábra: A magyar maximális szótagfa (Kassai 1999) alapján

³ Az első előfordulások az EWUng. szerint (zárójelben a lapszám): *drót* 1532 (281–282), *klór* 1829 (761), *sport* 1843 (1354), *sztrájk* 1861 (1458).

További megjegyzések: ha szó belsejében találkozunk kettős mássalhangzó-kapcsolattal, a szótaghatár mindig a két konzonzánns közé esik. Hármassalhangzó-kapcsolat esetén két fonéma kerül az adott szótag kódájába, a harmadik pedig a következő szótag kezdetébe: CC.C (Törkenczy 1994: 350–357). Az ilyen típusú mássalhangzó-kapcsolódásokra felhozható példák szintén jövevényszók: *bisztró*, *centrum*, *improvizál*.

A fentiek alapján kijelenthetjük tehát, hogy szembeötlő a jövevényszavak ki-tüntetett szerepe a magyar mássalhangzó-kapcsolatok történetében.

Lássuk most azt, honnan is indult ez a szerkezet, azaz az uráli, ill. finnugor alapnyelvre milyen szótagstruktúra tehető föl!

2. A protouráli (PU) és a protofinnugor (PFU) szótag

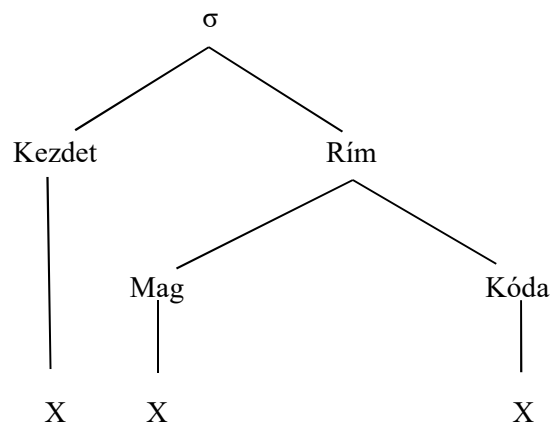
A következőkben röviden azt tekintem át, hogy a magyar nyelv önálló életét megelőzően a két különböző szinkrón metszetet képviselő uráli, ill. finnugor alapnyelvben a szótagnak milyen képviselést tudjuk leírni. Meg kell jegyezni, hogy mindkettő esetében egy-egy kikövetkeztetett nyelvi rendszert vizsgálhatunk, azaz megállapításaink rekonstruált adathalmazon alapulnak. Ez az adatsor azonban nem más, mint a nevezett alapnyelvek lexikonának lehető legteljesebb leírását célul tűző etimológiai szótár, az UEW (Uralisches Etymologisches Wörterbuch, Rédei 1986–1989), mely egységes elvek alapján készült, s így homogén korpuszt hozott létre. Ezért a vizsgált anyagból levont következtetéseket érvényesnek fogadhatjuk el akkor is, ha mindvégig nem szabad megfeledeznünk arról, hogy a kiindulási alap nem élőnyelvi, azaz nem ellenőrizhetjük úgy, mint ahogy azt egy ma élő nyelv esetében tehetnénk. A szótár jellegéből is következik, hogy – csekély számú kivételtől eltekintve – tömorfémák rekonstrukciójait tartalmazza, így az alapnyelvi szótagról tett megállapításaink is a szótövekre, ill. az ezeket alkotó szótagokra érvényesek.⁴

A fent említett két alapnyelv fonotaktikai leírását Bakró-Nagy Marianne végezte el, s ő publikált az alapnyelvi szótagstruktúráról is (Bakró 1992, 1999). A következő megállapításokat ezen dolgozatok alapján teszem. Tekintettel arra, hogy a protouráli (PU) és a proto-finnugor (PFU) között a szótagszerkezet szempontjából lényeges különbség nem figyelhető meg, együtt kezeltem e két időbeli réteget. Nem áll szándékomban kimerítő leírást adni a protoszótagról, épp csak a későbbiekhez szükséges, ill. érdekes tényekre hívom fel a figyelmet.

A PU/PFU szótag felépítése hierarchikus, Kezdetre és Rímre tagolható. Az egyetlen kötelező elem a Mag, mely a Rím része és csak egy magánhangzót tartalmazhat. A peremösszetevők, azaz a Kezdet, valamint a Rím másik komponense,

⁴ A szótárban biztos és bizonytalan etimológiákat találunk, a vizsgálatok során mindegyik alapnyelvi réteg esetében csak az előbbieket vettem figyelembe, bár a bizonytalan rekonstrukciók beszámítása sem módosítaná jelentős mértékben a képet.

a Kóda, mássalhangzók. A szókezdő helyzetben álló szótagokban a Kezdet opcionális, de ha kitöltött, legfeljebb egy mássalhangzóelemet tartalmazhat, azaz a szókezdő mássalhangzó-torlódások tiltottak a PU/PFU alapnyelvben. A 3. ábrán az alapnyelvi szótag struktúrája látható, ahol az előzőekhez hasonlóan az időtengelyen elhelyezkedő elemeket (azok számát is) X-ek jelölik.

3. ábra: A szótag szerkezete a PU/PFU-ban

Ahogy azt Bakró-Nagy megállapítja, szakítani kell azzal a hagyományos felfogással, hogy a finnugor alapnyelvre kötelező volt a nyíltszótagúság, bár ez továbbra is minden esetben igaz a tőmorfémák utolsó szótagjára (Bakró-Nagy 1999: 34). Nem minden szerző fogadja el, hogy a különböző alapnyelvi szintekre rekonstruált tövek mindegyike magánhangzóra végződött. Helimski a konzonáns végződést is megengedi, 1992-es dolgozatában példaanyaggal a finn-permi alapnyelvre érvényes megállapítását igazolja (Helimski 1992: 196–199, vö. még Helimski 1984).

A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatokról a következő mondható el: az intervokális helyzetben a kapcsolat első eleme az első szótag Kódájába, míg a második elem a következő szótag Kezdetébe tagolandó: VC.CV. Ha teljes szóalakokat is rekonstruálunk, szóalakzáró helyzetben is találkozhatunk mássalhangzókkal, hiszen ha egy olyan formáns zárta a szóalakot, amelyik mássalhangzóra végződött, zárt szótag került a szó végére (ilyenek például a mód- és időjelek, a többes szám jele vagy néhány esetrag). Az, hogy a kötött morfémaival (pl. az akkuzatívuszi, genitívuszi, többes számú névszói alakok, illetve az igék egyes szám második személyű imperatívuszi formája) záródó alapnyelvi alakok mássalhangzóra végződtek, általánosan elfogadott nézet (l. pl. Janhunen 1982, Helimski 1992: 195, Honti 1996, Rédei 1996).

szintjén bekövetkezett változásokat jelentik, a szótagszerkezetet is érintő különbségek nem mutathatók ki. Azaz a PUG szótagstruktúra megegyezik a 3. ábrán bemutatottal.

A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok a PUG-ban is tiltottak. A tömorfémákat záró fonéma itt is minden esetben magánhangzó, de minőségét az esetek túlnyomó többségében nem lehet pontosabban meghatározni. A protougorban is számolni kell a szóalakokat záró mássalhangzó-formánsokkal, az előzőekkel megegyező módon és mértékben.

A szótagolási szabályok is azonosak az előző alapnyelvekéivel, azaz:

(3) (C)V.CV vagy (C)VC.CV

A (2)-ben szereplő példák az ugor korra rekonstruálható alakjukban (4):

(4) *emʒ* 'Mutter, Weib' U (74) *irʒ* 'Mann; Sohn, Knabe' FU (84)
*suʒʒ*¹ 'Holzwurm' FU (41) *ʒiʒʒ* / *ʒüʒʒ* 'Herbst' FU (443)

4. A korai ómagyar kori állapot

Az uráli nyelvek közül a magyar rendelkezik a legrégebbi nyelvemlékekkel. Vizsgálatom következő fázisa a négy korai ómagyar kori nyelvemlék adatain alapul: Halotti beszéd (1195 k.), Ómagyar Mária-siralom⁶ (1300 k.), Königsbergi Töredék (1350 k.), Gyulaféhvári Sorok (1310–1320 k.).

Benkő Loránd a kor nyelvi állapotáról írott monográfiájában szentel egy rövid fejezetet a szótag- és hangsúlyviszonyok tárgyalásának, de szempontjai eltérnek a most tárgyaltaktól (Benkő 1980: 63–69). Első szövegeinkkel kapcsolatos legfőbb probléma az olvasatoké. Mivel a kor helyesírása nem volt szabályozott – sőt a lejegyzők számára feltehetően komoly kihívást jelentett a magyar nyelvű szöveg papírra vetése, különösen a latinétól eltérő hangok betűvel való visszaadása – az egyes fonémákat, ill. hangokat illetően különböző megoldásokkal találkozhatunk. A továbbiakban a szövegek Benkő-féle olvasatát használom, bár a lejegyzett szöveg és az, hogy ez a korban milyen hangállapotot tükrözhetett, a szóeleji mássalhangzó-kapcsolatok esetében – mint azt látni fogjuk – nem bír különösebb jelentőséggel. Az *s* betű különböző alakváltozatait – a nyelvemlék-kiadások gyakorlatával megegyezően – a ma használatos formában egységesítettem.

A következőkben azt mutatom be, hogy a korai ómagyar korpuszban milyen szótagszerkezetek találhatók. Három csoportba soroltam a különböző alakokat:

a) tömorfémák – ezek többnyire névszók, igyekeztem olyan előfordulásokat válogatni, amelyek toldalék nélküli alakban szerepelnek a szövegben. Néhány

⁶ Kronológiájához: Vizkelety 2004: 28–29.

esetben ez nem volt lehetséges, ilyenkor olyan tőváltozatot kerestem, amely után álló toldalék leválasztása nem vezet szegmentálási „bizonytalanság”-hoz.

b) toldalékmorfémák – a fent említett „bizonytalanság” az oka annak is, hogy ebben a csoportban példák nélkül szerepelnek a morfémaszerkezetek. Ugyanis az esetek jelentős részében nem mondható meg biztosan, hogy hol húzódik a határ a tő és a toldalék között, ill. ha a határon egy magánhangzó áll, az a toldalékhoz sorolandó-e vagy még mint tővégi vokális szerepel.

c) tő + toldalék, tő + tő – ebben a csoportban – ismét példákkal illusztrálva – tüntettem fel a toldalékolt szóalakokat és az összetett szavakat (a teljesség igénye nélkül).

A példák betűhű átíratban szerepelnek.

a) tőmorfémák:

V	<i>u</i>	CV	<i>fa</i>
VC	<i>es, ig</i>	CVC	<i>pur, hal-</i>
VCV	<i>ysa</i>	CVCV	<i>neki</i>
VCVC	<i>arad-</i>	CVCC	<i>mend, tart-</i>
VCCVC	<i>isten, enged-</i>	CVVC	<i>heon</i>
VCVCV	<i>eleve</i>	CVCVC	<i>seged, mutot-</i>
VCCVCC	<i>urdung</i>	CVCVCC	<i>gimilc</i>
VCCVCV	<i>intetu-</i>	CVCVCVC	<i>keseruv</i>
VCVCVC	<i>uruzag</i>	CVCVCVCVC	<i>paradisum</i>

b) toldalékmorfémák:

-V	-C
-VC	-CVV
-VCV	-CVC
-VCC	-CVCVC
-VCCV	-CVCCVC

c) összetett szavak és toldalékolt tövek:

VCVCCCVC	<i>uromchuz</i>
VCVCCVCV	<i>egembelu</i>
VCVCCVCVC	<i>imadsaguc</i>
VCCVCCVCCVCVC	<i>artotlonsaga</i>
CVCCVCC	<i>rohtonc</i>
CVCVCVC	<i>buthuruth</i>
CVCVCVCVC	<i>kegilmehel</i>
CVCVCCCVC	<i>milostben</i>
CVCCVCCVC	<i>birsagnop</i>

CVCVCCVCV	<i>terumteve</i>
CVCVCCVCVC	<i>kegiggethuk</i>
CVCVCVCVCCVC	<i>paradisumben</i>

Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a korai ómagyar kor végére a tövégi vokálisok korábban kötelező státusa megszűnik. A kitüntetett szó szerkezet továbbra is CV-alapú, a maximális szótag (C)V(C)(C) lehet, mássalhangzó-kapcsolatok is szép számban vannak a korpuszban. Ezeket intervokális helyzetben és szó végén találjuk, szókezdő pozícióban – egy később tárgyalandó kivételtől eltekintve – nem fordulnak elő. Amennyiben a kételemű mássalhangzó-kapcsolat a szó belsejében található, a szótaghatár a két elem között húzódik. Ez a szabály azonos a korábban vizsgált nyelvi szintekéivel, de ugyanerre a megállapításra jutunk akkor is, ha mai anyanyelvi kompetenciánkat vesszük alapul, pl. *en.ge.de*, *ur.dung*. Több esetben nemcsak szótag-, hanem morfémahatár is húzódik a két mássalhangzó⁷ között: *bir.sag.nop*, *pa.ra.di.sum.ben*, *es.mer.íuc*

Az eddigi korok nyelvi állapotához képest új jelenség, hogy mássalhangzó-kapcsolatok szó végén is előfordulhatnak, a vizsgált szövegekben közel 20 ilyen esetet⁸ találunk. Ezek nagyobb része összetett morféma, amikor is a szó végén egy vagy több toldalék jelenléte miatt zárul a szóalak két mássalhangzóval. Megjelennek viszont monomorfemikus alakok is, ezek jövevényszavak (*kerezt*, *szent* – mindkettő szlávból kölcsönzött) vagy ismeretlen (*urdung*), ill. bizonytalan (*tart*) eredetűek.

Egy jólformált szótagban az univerzális szonoritási hierarchia alapján⁹ megjósolható, hogy milyen elemek követhetik egymást. Univerzális tulajdonsága a jólformált szótagnak, hogy benne az elemek szonoritása a Mag felé növekszik, utána pedig csökken. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk meg a korpusz mássalhangzó-szekvenciákra végződő alakjait, megállapíthatjuk, hogy a korai ómagyar korban a szó végén található mássalhangzó-kapcsolatok mindegyike megfelel az univerzális szótagépítési szabályoknak.

⁷ Az érintett szekvencia vastagbetűs.

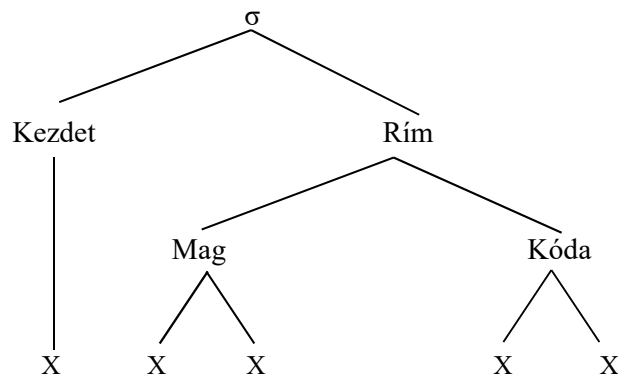
⁸ A tövégi helyzetben mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó szavak: *hotolm*, *kegulm*, *kerezt*, *mend*, *mert*, *mynt*, *syrolm*, *szent*, *urdung*, *tart*, *Walast*; mássalhangzó-kapcsolatra végződő toldalékolt formák: *hýrunc*, *holz*, *lelhetneýnc*, *lilki ert*, *nekunc*, *rohtonc*, *uromc*.

⁹ A szonoritási skálának különböző, kisebb-nagyobb eltéréseket tartalmazó változata ismert, a vizsgálatokhoz Durand – Siptár (1997) és Kassai (1999) munkái alapján a következőt használtam: zöngétlen zárhangok < zöngés zárhangok < zöngétlen affrikáták < < zöngés affrikáták < < zöngétlen réshangok < zöngés réshangok < nazálisok < likvidák < félmagánhangzók < < felső nyelvállású magánhangzók < középső nyelvállású magánhangzók < alsó nyelvállású magánhangzók.

Szóeleji mássalhangzó-kapcsolatra csak egyetlen példát találunk a korpuszban, a Halotti beszéd *bratim* alakját. A szláv nyelvekből kölcsönzött szót ebben a formában tekinthetjük kivételnek, hiszen a szó más forrásokból adathozható alakjaiban¹⁰ a szóeleji mássalhangzó-torlódást egy bontóhang szünteti meg (vö. EWUng 81, Berrár – Károly 1984: 102).

A vizsgált szövegekben hármas mássalhangzó-kapcsolatokat is találunk. Ezek száma elenyésző, s mindegyikben az utolsó konzonáns egyértelműen egy toldalékmorféma első eleme: *uromc.huz*, *milost.ben*, *gyimilcs.nek*. Ezekben az esetekben nemcsak morféma-, hanem szótaghatár is húzódik az első két mássalhangzó után.

A korai ómagyar kori szótagról (4. ábra) a következő megállapításokat tehetjük: a hierarchikusan felépített szótag kötelező eleme a Mag, melyhez a hosszú magánhangzóknak, illetve a diftongusoknak köszönhetően az időtengelyen két elem is tartozhat. A Kezdet, ha kitöltött volt, csak egy mássalhangzó-elemet¹¹ tartalmazhatott. A megelőző korok állapotával összevetve elmondható, hogy a Rímet alkotó másik összetevő, a Kóda kitöltése továbbra sem kötelező, megléte esetén viszont tartalmazhat egy vagy két mássalhangzót. Amennyiben a Kódát két elem alkotja, ezek sorrendje megfelel az univerzális szótagépítési szabályban kimondottnak.

4. ábra: A korai ómagyar-kori szótag szerkezete

¹⁰ A két szótárban 31 adatot találunk, ezek közül csak kettő kezdődik mássalhangzó-szekvenciával. Egy 1156/1347-ből származó helynév: *Bratka*, és az 1215/1550-es bizonytalannak feltüntetett személynév: *Bratus* 'barátos'.

¹¹ A *bratim* kivételnek nyilvánítható előfordulásától most eltekintek.

6. Összegzés

A fentiekben azt tekintettem át, hogyan alakult a szótag az uráli/finnugor kortól az első magyar nyelvemlékekben található állapotig. Bemutattam, hogy a különböző alapnyelvekre rekonstruálható, egymáshoz képest jelentős eltérést nem mutató egyszerű szótagszerkezet az ómagyar kor elejére összetettebbé vált. Korai nyelvemlékeink tanúsága szerint ekkor már mind a Mag, mind pedig a Kóda lehet összetett. A legjelentősebb újítás, hogy a két elemet tartalmazó Kóda nemcsak szó belsejében, morfémák kapcsolódásakor, hanem szó végén is állhat, de mindig csak az univerzális szótagépítési szabálynak megfelelően.

Irodalom

- Sz. Bakró-Nagy, Marianne (1992), Proto-Phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Bakró-Nagy Marianne (1999), Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai. In: Kassai Ilona (szerk.), Szótagfogalom – szótagrealizációk. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 11–51.
- Bakró-Nagy Marianne (kézirat), Az obi-ugor mássalhangzó-kapcsolatok történetéhez (Szekvenciaváltozások az obi-ugor alapnyelvben).
- Balázs János (1967), Gazdaságosság a szótagképződésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 7–39.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (Hrsg.) (1992–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán és Károly Sándor (szerk.) (1984), Régi magyar glosszárium. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor – Honti László – Salánki Zsuzsa – Varga Judit (1991), Statistik der uralischen Lautentsprechungen. Linguistica series B. Documenta 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Durand, Jacques – Siptár Péter (1997), Bevezetés a fonológiába. Osiris Kiadó, Budapest.
- Helimski, Eugene (1984), Problems of phonological reconstruction in modern Uralic linguistics. *Sovetskoe finnougrovedenie* 20/4: 241–257.
- Helimskij, Eugene (1992), Bisyllabic Consonantal and Trisyllabic Vocalic Stems in Finno-Permian and Further. In: Derék Pál – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Riese, Timothy – Hajdú Péter (Hrsg.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Wien – Budapest: 195–201.
- Honti László (1996), Az U/FU alapnyelv paradigmasorainak rekonstruálásáról. In: Mészáros Edit (szerk.), Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. JATE Finnugor Tanszék, Szeged. 133–137.

- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44: 23–42.
- Kassai Ilona (1999), Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetének történeti alakulásában. In: Kassai Ilona (szerk.), *Szótagfogalom – szótagrealizációk*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 53–62.
- Oszkó Beatrix (1999), Ugor fonotaktikai vizsgálatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsa – Sipos Mária (szerk.), *Budapesti Uráli Műhely I. Ugor Műhely*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 72–93.
- Rédei, Károly (1986–1989), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II*. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz Verlag, Budapest – Wien.
- Rédei Károly, (1996), A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere. *Magyar Nyelv* 92: 129–138.
- Törkenczy Miklós (1994), A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelv-tan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 273–392.
- Vizkelety András (2004), Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – *Die Rezeption der Europäischen Sermonesliteratur im 'Löwener Kodex'*. *Fragmenta et codices in Bibliothecis Hungariae*, 4.

Orosz jövevényszavak a komi-permjákban¹ Észrevételek egy iskolai szótár kapcsán

Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisa

1. Bevezetés

Dolgozatunkban az orosz nyelvnek a komi-permjákra gyakorolt hatását,² pontosabban annak csak egy vonatkozását, a jövevényszavakét kívánjuk bemutatni.³

A lexikológiával, ezen belül a szókölcsonzésekkel foglalkozó irodalomban közhelynek számít az a tény, hogy a nyelvi kontaktusok következményei jelei leg hamarabb egy nyelv szókészletében észlelhetők (Lehmann 1962: 212–213, Trask 2000: 44, Thomason 2001: 69, Cseresnyési 2004: 199). Egybevág ez azokkal a véleményekkel is, melyek szerint egy nyelvi elem változásra való hajlandósága szoros összefüggésben áll azzal, hogy az adott elem a nyelvnek mennyire strukturált részéhez tartozik. Minél inkább strukturálthoz, annál kevésbé vesz részt a kölcsönzési folyamatokban (vö. Weinreich–Labov–Herzog 1968: 152, Hock–Joseph 1996: 257, Thomason 2001: 71–72, Haspelmath–Tadmor 2009: 36).

Az idegen szavak használata, ill. az idegen hatásokkal szembeni megengedő vagy elutasító hozzáállás egy beszélőközösségben lehet tudatos nyelvtervezés, a nyelvpolitika része (Cseresnyési 2004: 151–197). A nyelvi tervezés, azaz egy nyelv helyzetébe és folyamataiba való tudatos beavatkozás egyik fontos színtere lehet az iskola. Az oktatás nyelvének valamint a tankönyvek megválasztása révén direkt vagy indirekt módon, de mindenképpen jelentősen lehet befolyásolni azt, hogy a tanulók milyen attitűdöt alakítanak ki anyanyelvükkel, illetve a környezet- vagy második nyelvvel szemben (vö. pl. Skutnabb-Kangas 1997, Beregszászi 2002, Bartha 2003), és ez hatással van a kisebbségi – az uráli nyelvek esetében nem ritkán veszélyeztetett – helyzetben lévő nyelvek jövőjére is.

Dolgozatunkban egy olyan jelenségre hívjuk fel a figyelmet, melynek nyelvi és oktatáspolitikai vonatkozása is van, és véleményünk szerint befolyásolhatja a

¹ A dolgozat a 2009 májusában Tartuban tartott konferencia (International Conference on Minority Languages XII. Language contact and change in multiply and multimodally bilingual minority situations) poszterelőadása nyomán készült (http://www.dipfilmodesuf.unifi.it/upload/sub/phd_tamm2/OszkoPonomarevaPosterLCC09.pdf).

² Az orosz–komi-permják érintkezések nem csak a lexikális kölcsönzések szintjén jelentkeznek. Az orosz hatása a komi-permjákban különböző mértékben, de minden nyelvi szinten megfigyelhető (a fonológiát érintő változásokról: Oszkó 2008, a jelenségek részletesebb bemutatása: Oszkó – Ponomareva megj. a.)

³ A dolgozat egyik szerzője, Ponomareva Larisa a komi-permják anyanyelvi beszélője.

komi-permják és az orosz nyelv viszonylatában zajló változásokat is. Ennek megértéséhez szükséges röviden áttekinteni azt, hogy a két nyelv milyen szerepet töltött és tölt be a Komi-permják Körzetben a mindennapokban és az oktatásban.

A komi-permják nyelvet – amely az uráli nyelvcsalád permi ágának tagja – Oroszországban beszélik. A 2002-es népszámlálási adatok⁴ szerint 125.235-en vallották magukat komi-permjáknak, 75 %-uk (94.328 fő) beszéli a nyelvet. A beszélők többsége Oroszországban, a Permi Területen, a Komi-permják Körzetben él. A két nép és a két nyelv kapcsolata a 11–13. századtól bizonyítható, s a kezdetektől napjainkig egyre erősödő orosz hatással jellemezhető (Krivosekova-Gantman⁵ 1981: 46, Oborin–Balasenko 1968: 31–32).

Komi-permják egynyelvű beszélőket ma két életkorban találhatunk, jellemzően vidéken: az idősek generációjában, akik életük során nem kerültek (szorosabb) kapcsolatba az orosz nyelvvel; és azok között a gyerekek között, akiknek környezetnyelve csak komi-permják, azaz otthon ezt a nyelvet használják, és a gyerekeket még nem integrálták a közoktatásba. Ugyanis amint iskolába kerülnek, nagyon intenzív orosz nyelvi hatásnak vannak kitéve.

A komi-permják nyelvű oktatásról a 19. század végétől van tudomásunk, mely ezt követően fokozatosan egyre nagyobb jelentőségű lesz a területen egészen az 1930-as évek közepéig, amikor is nagyfokú oroszosítás veszi kezdetét. 1938-tól az iskolákban kötelező tantárgy az orosz nyelv, 1951-től pedig már első osztályban találkozunk vele a diákok (Gyerjabin 2009). Ma a komi-permják csak tantárgyként (írás, olvasás, nyelvtan, felsőbb osztályokban irodalom és nyelvtan) kap helyet az órarendben. A vidéki általános iskolákban évfolyamtól függően heti 3–5 órában tanulhatnak anyanyelvükön a gyerekek. Városban a helyzet rosszabb, amennyiben csak orosz tanítási nyelvű iskolák vannak, ezekben nincs sem komi-permják nyelvű oktatás, sem komi-permják nyelvoktatás.

2. A korpusz

A vizsgálatot azon a korpuszon végeztük el, melyet az iskolásoknak készített szótár anyagából gyűjtöttünk (Kokoleva 1993). A kisszótár⁶ megtalálható minden általános iskolában, ezt forgatják leggyakrabban a diákok, valamint ezt használják a felsőoktatásban is azok, akik a komi-permják nyelven, illetve nyelvet tanulnak. Nem igényel tehát magyarázatot, hogy a kisszótárnak az oktatásban betöltött szerepe alapján milyen nagy a jelentősége több generáció nyelvhasználatára gyakorolt hatásával. Két részből áll (komi-permják–orosz és orosz–komi-permják) komi-permják–orosz rész 4816 címszót tartalmaz, ebből 1260-ról állapítható meg

⁴ <https://03.rosstat.gov.ru/vpn2002>

⁵ A szerző nevének latinbetűs átírását a szakirodalomban elterjedt formában közöljük.

⁶ Létezik egy nagyobb szótár is, de az csak komi-permják–orosz megfeleléseket tartalmaz (Batalova–Krivosekova-Gantman 1985).

az oroszból való kölcsönzés, ez az anyag 26 %-a. Az elemzés során az adatokat három nagy csoportba soroltuk:

- a) az orosz alakkal teljesen megegyező szavak;
- b) az orosz szóval jelentős hasonlóságot mutató, de a komi-permják nyelv struktúrájához valamilyen mértékben illeszkedett elemek;

Külön tárgyaljuk azokat a címszavakat, amelyek az előző két csoportba is besorolhatóak lennének, viszont közös jellemzőjük, hogy mindegyikük helyett található olyan lexikai egység a komi-permjákban, amely helyettesítheti/helyettesíthetné az orosz(os) kifejezést.

2.1. Ami a vizsgálatból kimaradt

i) Nem állítható, hogy a szótár a célközönség szempontjából összeállított szókészletnek minden, az oroszból átvett elemét felsorakoztatja, mert néhány – az iskolások számára igencsak nélkülözhetetlen – lexéma nem került bele a válogatásba.

(1) Ilyen például az or. *школа* – kp. *школа* 'iskola' és a *стул* 'szék', *точно* 'pontosan', *ручка* 'toll' *телевизор* 'televízió' szavak, melyek az első példához hasonlóan mindkét nyelvben azonos alakban és azonos jelentéssel élnek.

ii) A korpusz jellegéből kifolyólag hiányoznak vagy csak esetlegesen fordulnak elő a különböző mértékű tükörfordítások (kalkok), melyeket a jövevényszavakkal foglalkozva nem lehet említés nélkül hagyni. A következő példák a tükörszavak, teljes vagy részleges tükörfordításokat szemléltetnek (a jelentés után a komi-permják szó, illetve kifejezés, majd az orosz minta áll; [] között a szerkezet elemei, szükség esetén grammatikai vagy etimológiai információk találhatóak):

(2) 'vasút' kp. *кӧрттуӧ* [*кӧрт+туӧ* 'vas+út'] – or. *железная дорога*, [vas-(melléknév) út];

'vízesés' kp. *ваусян* [*ва+усян* 'víz+esés'] – or. *водопад* [víz+esés (*пад* < *падать*)];

'üdülő' kp. *шоччисян керку* [pihenő.PartPraes ház] – or. *дом отдыха* [ház pihenés.Gen];

'nagy betű' kp. *ыджыт буква* [nagy betű] – or. *большая буква* [u.a.];

'szubtrópus' kp. *тропик удӧр* [trópus + alsó rész] – or. *подтропик* [al.Prefix+trópus];

'származékszó' kp. *производной кыв* [származék szó] – *производное слово* [származék szó],

iii) Nem állt rendelkezésünkre ebbe a vizsgálatba bevonható hangzó anyag, és nem volt lehetőségünk terepmunkára sem, így nem tudjuk megállapítani azt, hogy a szótárban található arányok mennyire tükrözik híven a beszélt nyelvben megfigyelhető állapotot. Nyilvánvaló, hogy az orosz jövevényszavak mértékét igen erősen befolyásolja a szöveg fajtája és témája. Jelen pillanatban egy olyan dolgot ismerünk, melynek eredményei viszonyítási alapul szolgálhatnak annak megítélésben, hogy az orosz elemek milyen arányban jelennek meg a spontán beszédben. Marja Leinonen egy tévéinterjú szövegét dolgozta fel, melynek alanya a komi izsmai nyelvjárását beszéli (Leinonen 2009). Célja elsősorban a kódváltás vizsgálata volt, de néhány adata a beszélgetésben elhangzott szókészlet összetételére vonatkozik (i.h. 316–319). A jövevényszók / átvételek szófajok szerinti megoszlása szerint közölt eredményei egybevágóak a mieinkkel (azzal a különbséggel, hogy az általunk vizsgált korpusz a spontán beszédre jellemző adatokat nem tartalmaz). Mindkét korpuszban a legnagyobb arányban főnevek találhatók a jövevények között, az átvevő nyelv rendszerében erősen strukturált elemek (pl. tagadószó, névmási elem) csak elvétve fordulnak elő.

3. Az átvételekről

3.1 Az első csoportba azokat a szócikkeket soroltuk, amelyek esetében gyakorlatilag nem található semmiféle különbség az orosz és komi-permják elem között. Ami mégis indokolhatja e szavaknak a felvételét a szótárba, az a két nyelv tipológiai különbségével magyarázható. Ugyanis a komi-permják nem ismeri a nyelvtani nem kategóriát, az orosz főnév használatához viszont elengedhetetlen ez az információ. Összesen 353 szócikk esetében található ilyen teljes egyezés, ez a teljes korpusz 7,3 %-a az orosz jövevényszavaknak pedig közel egyharmada (28 %). Néhány példa (ahol a м. és ж.⁷ rövidítések az orosz szó hím-, ill. nőnemű volta utalnak):

- (3) кр. *квас* – ор. *квас* м. 'savanykás, erjesztett húsító ital';
 кр. *лыжник* – ор. *лыжник* м., *лыжница* ж. 'síelő (ember = férfi/nő)';
 кр. *примета* – ор. *примета* ж. 'ismertetőjel';

3.2 A következő csoportba soroltuk azokat a szavakat, amelyek alapja orosz szó, de a komi-permjákban ma honosító képzővel találjuk az átvételt. A kategóriába

⁷ м. = мужский род 'hímnem', ж. = женский род

tartozó „tisztá” eset az igéké, (pontosabban a szótárban ezek főnévi igenévi formában – ennek *-ны* képzőjével – szerepelnek⁸). Az *-аӱт*, *-уӱт*, *-ит* *-ӱт* képzők minden átvett igén megtalálhatók, és csak igékhez járulnak:

- (4) or. *беречь* – кр. *бережитны* ’védeni, óvni’;
 or. *праздновать* – кр. *празднуйтны* ’ünnepelni’;
 or. *ровнять* – кр. *ровняйтны* ’kisimítani, elegyengetni’;
 or. *трясти* – кр. *трекӱтны* ’(ki/le)rázni’.

Az orosz hímnemű melléknevek végződése (*-уӱ*, *-оӱ*, *-ыӱ*) is átvétel, a befogadó nyelv fonotaktikájának megfelelő(bb) alakban (*-ӱӱ*):

- (5) or. *алый* – кр. *алӱӱ* ’halványpiros’;
 or. *детский* – кр. *детскоӱӱ* ’gyerek-’;
 or. *глухой* – кр. *глухоӱӱ* ’süket’;
 or. *правдивый* – кр. *правдивӱӱ* ’igaz’.

Itt jegyezzük meg, hogy a komi-permják fonotaktikájához igazodó képző teste-sebb alakban is megtalálható: *-ӱвӱӱ*, *-овӱӱ*. Ez a testesebb forma főnévi, mellék-névi és igenévi alakokat továbbképezve alkot mellékneveket:

- кр. *кыдз-овӱӱ* ’nyírfából készült’ vö. *кыдз* ’nyírfa’;
 кр. *том-овӱӱ* ’fiatalok közül való’ vö. *том* ’fiatal’;
 кр. *локтис-ӱвӱӱ морт* ’(egy) ember, az érkezők közül’ vö. *локтись* ’érkező, jövő’.

Az alapján, hogy ezek az elemek orosz hatásra megjelennek a komi-permjákban, kijelenthető, hogy a Thomason és Kauffmann által felállított listán a két nyelv közötti kapcsolat a csekély mértékű és a mérsékelt strukturális kölcsönzés kategóriájába sorolandó (Thomason – Kauffmann 1988: 78 k. 83 k.)

3.3 Az átvételek harmadik csoportját azok az oroszból átvett szavak alkotják, amelyek helyettesíthetők lennének komi-permják megfelelővel, a szótárban mégis az oroszsal megegyező szóalak szerepel. Az ide tartozó szavakat két alcsoportra osztottuk.

3.3.1. A szótárban szereplő orosz jövevényszó mellett létezik komi-permják megfelelő is, de stílusminősítése ma már archaikus:

- (6) or. *деньги* ’pénz’ > кр. *деньга* ’pénz’ – régi кр. *сьӱм* ’1) pénz;
 2) halpikkely (az északi nyelvjárásokban)’;
 or., кр. *книга* – régi кр. *небӱг* ’könyv’;

⁸ Példáinkban a szótárban szereplő orosz infinitívuszt közöljük, bár az átvétel alapja az orosz felszólító módú alak.

- or., kpr. *вал* – régi kpr. *зы* 'hullám';
 or., kpr. *жила* – régi kpr. *сөн* 'ér';
 or. *песок* > kpr. *песок* – régi kpr. *лыа* 'homok'.

3.3.2. A komi-permjákban szókapcsolattal fejezhető ki az orosz jövevény jelentése.

A következő alcsoport arra példa, hogy a szótár orosz szót hoz olyan esetekben, amikor van azonos komi-permják jelentésű elem is, igaz ez nem egy szó, hanem szókapcsolat. A – előtt mindig az orosz szó, majd annak jelentése áll, utána pedig a komi-permjákba átkerült alak (ez gyakran teljesen azonos az oroszral), majd // után az ennek megfelelő szerkezet. Mivel ez utóbbinak jelentése azonos az orosz szóéval, []-ben a szerkezet szavainak jelentését adjuk meg.

- (7) or. *богатырь* 'hős' – kpr. *богатырь* // *вына морт* [erős ember];
 or. *доцуг* 'szabadidő' – kpr. *доцуг* // *көр эм кад* [amikor van idő];
 or. *буддень* 'munkanap' – kpr. *уджалан лун* [munka nap];
 or. *лесозаготовительной* 'erdőgazdálkodási' – kpr. *лесозаготовительной* // *вөр лӧсьӧтись / вӧр лӧсьӧтан* [erdő készítő];
 or. *ледокол* 'jégtörő (hajó)' – kpr. *ледокол* // *йы жуздан* [jég törő].

A (8) szintén ehhez a kategóriához sorolható azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben az orosz ige jelentésváltozással került be a komi-permjákba, s ennek az „új” jelentésnek van körülírással kifejezhető megfelelője:

- (8) or. *дурманить* 'elkábít, elbódít' > kpr. *дурмыны* 'elájul' = *ӧштыны садь* [elveszíteni az erőt].

3.3.3 Az orosz szónak a komi-permják nyelvjárásokban van megfelelője

Ebbe az alcsoportba azokat a szavakat soroltuk, amelyeknek van ugyan komi-permják megfelelője, de azt csak a nyelvterület egy részén, valamelyik nyelvjárásban ismerik.

Az északi nyelvjárásban létezik komi-permják változat:

- (9) or. *кость* – kpr. déli *коска* = kpr. északi *лы* 'csont';
 or. *конец* – kpr. déli *конец/конеч* = kpr. északi *ном* 'vég';
 or. *кашель* – kpr. déli *кашель* = kpr. északi *кызтыд* 'köhögés';
 or. *верить* – kpr. déli *веритны* = kpr. északi *эскыны* 'hinni'

A déli nyelvjárásban létezik komi-permják változat:

- (10) or. *ботог* – kpr. északi *батӧг* = kpr. déli *бедь* 'rúd, bot';

- or. *беситься* – кр. északi *беситчыны* =
 кр. déli *бобавны* 'dühöng; rosszalkodik (a gyerek);
 or. *капустник* 'káposztás (kert)' – кр. északi *капустник* 'veteményes-
 kert' = кр. déli *карчйӧр* 'veteményeskert'.

3.3.4. Az orosz átvétel helyett használható lenne azzal teljesen azonos jelentésű komi-permják szó

Felsorolásunkban az utolsó alcsoportot azok a szavak alkotják, amelyek esetében az orosz és az egész nyelvterületen ismert és használt komi-permják megfelelő között semmilyen stiláris, jelentésbeli vagy használati különbség nincs, a két szó tökéletesen megfeleltethető egymásnak, a szótár mégis csak az oroszból átvett megfelelőt hozza. A példák között először az átvétel alapjául szolgáló orosz szó áll, majd a szótárban szereplő komi-permják megfelelő, a – után pedig a régebbi komi-permják szó következik. A komi-permják szavak után zárójelben a már említett nagyobb szótár (Batalova–Krivosekova-Gantman 1985) lapszámát adjuk meg. Ennek segítségével megállapítható, hogy az újabb átvételeknek csak az átadó nyelvi alakokhoz nagyon hasonló vagy azzal teljesen megegyező komi-permják megfelelőjük van, és hogy jelentésüket tekintve a régebbi szavak helyettesíthetnék az újabb változatot:

- (11) or. *упражнение* > кр. *упражненӧ* (510) – *удж* (509) 'gyakorlat';
 or. *путешествовать* > кр. *путешествуйтны* (385) –
ветлӧтны (68) 'utazni';
 or. *бушевать* > кр. *бушуйтны* (47) – 1) *ӧтӧрын нӧбӧтӧ*; 'hóvihar'
 2) *тышкасьны* (502) 'verekedni';
 or. *детский* > кр. *детскӧй* (117) – *челядься*⁹ (530) 'gyerek-';
 or. *простудный* > кр. *простуднӧй* (380) – *кынмӧм* (212) 'hűléses, hűlés
 okozta';
 or., кр. *звук* (148) – *шы* (574) 'hang'.

Ez az eddig bemutatottak közül a legnagyobb csoport: összesen 154 szócikk tartozik ide, ami a korpuszban található orosz jövevényszavak 12 %-a.

4. Összegzés

Dolgozatunkban azt mutattuk be, hogy az orosz jövevényszavak milyen szerepet játszanak abban a szótárban, amely kimondottan iskolásoknak készült, és amelyet a diákok a mindennapi tanuláshoz használnak, azaz egy valóban sűrűn forgatott műről van szó. Könnyen belátható, hogy ezzel a komi-permják beszélők fiatal korosztályára jelentős hatással lehet.

⁹ Régebben átvett orosz szónak a komi-permjákban továbbképzett alakja.

Megállapítottuk, hogy a szükséges átvételek mellett jelentős számban vannak azok a szótári egységek, amelyek az orosz variánst preferálják a komi-permjákkal szemben. A nyelvterületen érvényben lévő oktatási rendszer jellegéből is következik, hogy az iskolás kor előtt esetleg egynyelvű gyerekek iskolába kerülésük után hamarosan kétnyelvűvé válnak. Ismerve ezt a körülményt, fontos lenne, hogy anyanyelvük számukra magas presztízsű maradjon. A szótár szerkesztésében megfigyelhető gyakorlat viszont éppen a pozitív attitűd ellen hat, ezáltal hosszabb távra nem a nyelv megőrzését, hanem éppen ellentett folyamatot vetít előre.

Irodalom

- Bartha Csilla (2003), A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.), *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 56–75.
- Batalova, R. M. – Krivosekova-Gantman, A. S. [Баталова Р. М. – Кривошекова-Гантман А. С.] (1985), *Коми-пермяцко-русский словарь*. ИЯ АН СССР; Пермский ГПИ, Москва.
- Beregszászi Anikó (2002), A kárpátaljai magyarság nyelvhasználati sajátosságai a nyelvtervezés szemszögéből. *Kisebbségkutatás* 11: 368–375.
- Cseresnyési László (2004), *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Gáldi László – Uzonyi Pál (2000), *Orosz–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyerjabin, V. Sz. [Дерябин В. С.] (2009), *Иньвенские коми-пермяки в XX в.: историко-этнографический очерк*. Пермский научный центр, Уральское отделение РАН, Ижевск.
- Haspelmath, Martin – Tadmor, Uri (2009), *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Hock, Hans Heinrich – Joseph, Brian D. (1996), *Language History, Language Change, and Language Relationship: An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. Mouton de Gruyter, New York.
- Kokoleva, V. N. [КокOLEVA, В. Н.] (ред.) (1993), *Коми-пермяцко-русской, русско-коми-пермяцкой словарь*. Коми-Пермяцкой книжной издательство, Кудымкар.
- Krivosekova-Gantman, A. S. [Кривошекова-Гантман А. С.] (1981), *Коми-пермяцкие заимствования в русских говорах Верхнего Прикамья. Этимологические исследования*: 46–62.
- Lehmann, W. P. (1962), *Historical Linguistics: An Introduction*. Holt, Rinehart, and Winston, New York.
- Leinonen, Marja (2009), Russian influence on the Ižma Komi dialect. *International Journal of Bilingualism* 13/3: 309–329.
- Lutkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1966), *Коми-пермяцкий язык*. In: Лыткин, В. И. (ред.), *Языки народов СССР. Том 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Наука, Москва. 300–315.

- Oborin, V. A – Balasenko, L. A. [Оборин В. А. – Балашенко Л. А.] (1968), Итоги изучения памятников позднего железного века и русской колонизации Верхнего Прикамья. Труды Камской археологической экспедиции: 31–32.
- Oszkó Beatrix (2008), Néhány gondolat a komi-permják #CC- kapcsolatán. In: Pomozi Péter (szerk.), Navigare humanum est... Pusztay János hatvanadik születésnapjára. Finnugor Világkongresszus Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest. 152–158.
- Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisa (megj. a.) Orosz hatások a komi-permjákban.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1997), Nyelv, oktatás és a kisebbségek. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Thomason, Sarah G. (2001), Language contact. An Introduction. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Thomason, Sarah G. – Kaufman, Terrence (1988), Language contact, creolization, and genetic linguistics. University of California Press, Berkeley.
- Trask, R. L. (2000), The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- СКЯЛ = Современный коми язык. Лексикология. (Отв. ред. А. И. Туркин) Наука, Москва. 1985.

The Current Sociolinguistic Situation of some Uralic Peoples

Mária Sipos, Katalin Sipőcz, Zsuzsa Várnai, Beáta Wagner-Nagy

Our poster¹ deals with the situation of the peoples belonging to the Uralic language family, living in the North-Western part of Siberia, Russia. We are going to present the linguistic situation of the following six peoples: two of them, Khanty and Mansi, are called the Ob-Ugric peoples, four of them belong to the Samoyedic branch of the Uralic „family tree”: Nenets, Enets, Nganasan, and Selkup. Our poster is based on written sources, as well as personal accounts, and direct field-work experience.

Although presenting the data in tables may seem to be highly informative and perspicuous, in certain cases it may be misleading, as well. Hence we have decided to comment the main points of the tables in order to correct the image when it seems to be rather idealised.

Within the Uralic language family, the above mentioned six peoples form a smaller group on the basis of the extent of autonomy they can wield at the moment. As opposed to the independent states (Hungary, Finland, Estonia) and republics within Russia (Mordvinian, Mari, Udmurt, Komi), the Ob-Ugric and Samoyedic peoples live in autonomous areas of Russia, and their languages are highly endangered (cf. UNESCO Red Book of Endangered Languages).

1. General description

1.1. Khanty (Ostyak)

Territory/Region: Russia, Western Siberia, in Tyumen Region: Yamal-Nenets and Khanty-Mansi Autonomous Area, in Tomsk Region

Dialect: Northern: Priural'sky (Obdorsk), Shuryshkary, Kazym; Eastern: Surgut; Vakh

1.2. Mansi (Vogul)

Territory/Region: Russia, Western Siberia, Tyumen Region: Khanty-Mansi Autonomous Area, parts of Sverdlovsk Region

Dialect: Northern: Sosva, Ob, Upper Lozva, Eastern: Konda

1.3. Nenets (Yurak Samoyed)

Territory/Region: Russia, North-east Europe and North-west Siberia; in Tyumen Region: Yamal-Nenets and Khanty-Mansi Autonomous Area, in Krasnoyarsk

¹ The text of the present paper is identical with the material of our poster compiled for the 11th International Conference on Minority Languages, Pécs, in 2007.

Region: Taymyr Autonomous Area, in Arkhangelsk Region: Nenets Autonomous Area

Dialect: Tundra Nenets (TN), Forest Nenets (FN)

1.4. Enets (Yenisey Samoyed)

Territory/Region: Russia, Northern Siberia, in Krasnoyarsk Region, Taymyr Autonomous Area, in Potapovo and Vorontsovo villages; and city of Dudinka and Tukhard

Dialect: Tundra Enets, Forest Enets

1.5. Nganasan (Tawgy Samoyed)

Territory/Region: Russia, Northern Siberia, in Krasnoyarsk Region, Taymyr Autonomous Area, in Ust'-Avam, Volochanka, Chatanga, and Novaja villages, and in the city of Dudinka

Dialect: Avam, Vadej

1.6. Selkup (Ostyak Samoyed)

Territory/Region: Russia, Western Siberia, in Tomsk Region, in the Krasnoselkup and the Pur Districts of the Yamalo-Nenets Autonomous Area, in Krasnoyarsk Region, in the Turukhansk District

Dialect: Taz-Turukhan (Northern); Tym; Narym; Ob; Ket

The histories of the individual Siberian Uralic peoples and languages show a lot of features in common. In virtue of the number of speakers, they undoubtedly count as small peoples that have never had autonomy. Nowadays they all live in autonomous areas named after themselves (Yamal-Nenets, Khanty-Mansi etc.) where they form minorities.

With the exception of the Nenets, these peoples add up to 1–2% of the inhabitants in their own autonomous areas, cf. Table 1:

Nenets	13.5%
Nganasan	1.9%
Khanty	1.2%
Selkup	1.1%
Mansi	0.7%
Enets	0.5%

Table 1. The ratio of the six peoples in their own autonomous areas

Moreover, the Selkup people live in three autonomous areas, and the Khanty people also live in three different administrative units.

In respect to the languages, they are geographically distributed and show considerable dialectal differences (especially the Khanty and the Selkup languages).

2. Demography, language status (2002 Perepis)

One must not forget that the data of the census of 2002 Russia in relation with language knowledge are unreliable. The question concerning mother tongue was deleted, thus the data should be taken as results of estimations, cf. Tables 2-3:

Ob-Ugric languages				
Ethnic population	Khanty		Mansi	
	28.678		1.1432	
	urban	rural	urban	rural
	9.924	18.754	5.919	5.513
Total number of speakers	12.940		2.233	
Mother tongue speakers	11.974		2.007	
State language use	97 %		99 %	
Other language spoken	Nenets, Komi, Mansi		Khanty, Komi	

Table 2. Population data and language competence among the Ob-Ugric peoples

Samoyedic languages								
Ethnic population	Nenets		Enets		Nganasan		Selkup	
	41,302		237		834		4,249	
	urban	rural	urban	rural	urban	rural	urban	rural
	7,844	33,458	51	186	165	669	786	3,463
Total number of speakers	29,052		84		391		1,230	
Mother tongue speakers	27,977		66		380		1,127	
State language use	89 %		97 %		98 %		99 %	
Other language spoken	Enets, Dolgan		Nenets, Dolgan		Nenets, Dolgan		Nenets, Khanty	

Table 3. Population data and language competence among the Samoyedic peoples

It is remarkable that, with the exception of the Nganasan people, the peoples in question seem to have increased in number since the 1989 census, cf. Table 4:

	1989	2002	+ / -	%
Nenets	34,200	41,302	+7102	+20,8
Khanty	22,300	28,678	+6378	+28,6
Mansi	8,300	11,432	+3132	+37,7
Selkup	3,600	4,249	+649	+18,0
Nganasan	1,300	834	-368	-28,3
Enets	209	237	+28	+13,4

Table 4. Change in population data between 1989 and 2002

Although the increase shown above might just as well reflect positive, moreover, hopeful trends, the causes behind these numbers are rather prosaic. From the 1990s on, „it is worth” belonging to an indigenous people. The laws made in the 1980s and 1990s have preferred the indigenous peoples in the sphere of tax, public health, and the utilization of minerals, which might be an explanation of the growth (Lallukka 2005). While in the earlier decades the babies born to mixed marriages (indigenous mother – Russian father, in general) were registered as Russian children, nowadays the indigenous status is more often chosen. According to certain accounts, young people may benefit from this status at their matriculation, as well.

This tendency, however, cannot alter the general attitude toward native languages. Even if the parents register their child as indigenous, they do not find it important or preferable to teach him or her their native language, as they are convinced that their children will need the Russian language for prosperity.

The data of the 2002 census also show that, as opposed to the increase of the number of Ob-Ugric and Samoyedic peoples, the ratio of those who speak their language has dramatically decreased, cf. Table 5. This seems to support the above mentioned theory: although it is really advantageous to belong to an indigenous community, it is far from being enough to cultivate or transmit the language.

	1989 (%)	2002 (%)	+ / - (%)
Nenets	77	75	-2
Khanty	60	47	-13
Mansi	37	24	-13
Selkup	48	38	-10
Nganasan	83	60	-23
Enets	45	42	-3

Table 5. Change in the rate of speakers among the Ob-Ugric and Samoyedic peoples

It is perhaps the Ob-Ugric peoples who are in the most absurd situation, as they live in a region that is often said to be the most important oil and gas resource of Russia. On the one hand, this is the main factor of the disappearance of small peoples of the region, as oil and gas exploitation leads to the destruction of their territory (forests, rivers etc.), making impossible to continue fishing, hunting reindeer-herding etc. The indigenous people are compelled to leave their homeland and move to villages and towns giving up not only their traditional culture but also their language. As a consequence of oil and gas industry, the thousands of Russian, Ukrainian workers and their families moving into North-West Siberia have turned the local people into infinitesimal minority. On the other hand, industrialisation has returned considerable profit, and some drops from the wealth of oil were expended to the indigenous peoples. Since the 1990s much more money has been spent on culture and science than earlier. A lot of books on Khanty and Mansi folklore, anthropology, languages etc. have been published, but the majority of them were written in Russian. Cultural organisations have also been born in great number, and there are Khanty and Mansi specialities at the university in Khanty-Mansiysk, but according to certain accounts, in 2007, there were no first year students studying these languages.

The Nenets communities dealing mainly with reindeer-herding live to the North of the territory of the Ob-Ugric peoples under a rather robust climate, consequently the influence of the Russian culture and oil industry is less overwhelming. Due to this fact, their linguistic situation seems to be much better considering native language use and knowledge. Nevertheless, the prestige of Nenets is not higher than that of the Khanty or Mansi languages. The same applies to the Selkups and the other Samoyedic groups, but, owing to the extremely small number of speakers, their languages are even more threatened. The present-day linguistic situation of these Samoyedic languages is alarming principally because the people still speaking these three Samoyedic languages belong to the oldest age groups. That is to say, most members of these ethnic groups are not balanced bilingual speakers but their mothertongue is Russian, while the use of the language of their parents and grandparents is strongly restricted, and the intergenerational transmission has practically stopped.

On the whole, these days the Siberian Uralic languages are used in home contact, while Russian is spoken in every other domain, so much the more as the Russian language is excellently known and spoken by almost 100% of the people belonging to the ethnic groups in question.

3. Written languages, orthography

None of the peoples in question has developed literacy or literature of high account. In some dialects a great many of schoolbooks, novels and short stories translated from Russian, political literature, as well as original poems and fiction

were published in the 1940s, 1950s, and 1960s. The most talented poets and writers later made a career in the Russian cultural life writing in the language of the majority. Then the publishing of books, with the exception of the schoolbooks, totally vanished in most dialects. The frequent reforms of orthography (first Latinization, later Cyrillicization), cf. Tables 6-7, did not popularize reading or writing in the minority languages, either. At present, the orthographies of the Ob-Ugrian and Samoyedic languages are full of inconsistencies and illogicalities.

Ob-Ugric languages		
	Khanty	Mansi
Writing system	Cyrillic since 1936 (earlier Cyrillic, then Latin in 1930s)	Cyrillic since 1937 (Latin in 1930s)
Literary language	—	Yes
Standardization efforts	Yes (Kazym Dialect)	Yes

Table 6. Writing systems and literary languages of the Ob-Ugric languages

Samoyedic languages				
	Nenets	Enets	Nganasan	Selkup
Writing system	Cyrillic (earlier Latin) FN since 1994 TN since 1937	Cyrillic 2001–	Cyrillic (1989– 2001)	Cyrillic 1980s– (earlier Latin 1937–50)
Literary language	—	—	—	—
Standardization efforts	Yes	—	—	Yes

Table 7. Writing systems and literary languages of the Samoyedic languages

4. Minority language use

The Samoyedic and Ob-Ugric peoples belong to the group of small peoples (under 50,000) of the Russian Federation living in Northern, Siberian, and Far-Eastern territories, whose language use is regulated by special laws. Theoretically, these laws guarantee the right of the use of mother tongue in every situation, practically it does not come to fruition anywhere, cf. Table 8:

Ob-Ugric and Samoyedic languages	
Public authorities	
Orally	Yes (theoretically), No (practically)
In writing	Yes (theoretically), No (practically)
Regional level	Yes (theoretically), No (practically)
Local level	Yes (theoretically), No (practically)
Legislation	Yes (theoretically), No (practically)
Religion, religious practices	— (only rituals based on nature worship)
Practice of traditional livelihood	reindeer husbandry, hunting, fishing, agriculture, handicrafts

Table 8. Language use in various domains

5. Media (Publishing, Radio, TV, Theatre, Film, Music)

As it is indicated in Tables 9-10, there is not any people among the Uralic languages living in Siberia that has well-functioning media effectively broadcasted or published in the native languages. The data concerning radio, television and newspapers are out of time, and sporadic. In general, by the media of indigenous people of Western Siberia we mean short (1-2 hour) television and radio programs, as well as 4-page newspapers appearing intermittently, which are, additionally, often shared by different minorities.

Ob-Ugric peoples		
Publishing	Khanty	Mansi
Newspaper	<i>Lukh Avet</i> Salekhard	<i>Luima Seripos</i> 1989– Khanty-Mansijsk
Language	Khanty	Mansi
Distribution	Once a week	Once a week
Circulation	600	300
Newspaper	<i>Khanty Yasang</i> Khanty-Mansijsk	—
Language	Khanty	—
Distribution	Twice a month	—
Circulation	900	—
Newspaper	<i>Severnaya Panorama</i> Salekhard	—
Language	Russian, Khanty, Komi	—
Distribution	Twice a month	—
Circulation	No data	—
Periodicals	—	—
Radio Station/ Broadcast period	Salekhard, 1989– 15 min./3 times a week Yuguriya, Khanty- Mansijsk, 1991– 15 min./twice a week Radio Yugra, Khanty-Mansijsk, 1991– 15 min. / 3 times a week	<i>taryg tur suj</i> „sound of crane” 15 min./3 times a week
Television Stations	Yugra, Khanty-Mansijsk ATV Beryozovo, Beryozovo Television of Nizhnevartovsk Rayon Yamal, Salekhard	<i>l'ahhal</i> „News” Khanty-Mansijsk
Broadcast period	No data	20 min. / week
Theatre	Only folk groups, festivals	Only folk groups, festivals
Film	Only documentaries	—
Music	Folk music (2 records)	Folk music (2 records)

Table 9. The present situation of press and other media (Ob-Ugric languages)

Samoyedic languages				
	Nenets	Enets	Nganasan	Selkup
Publishing	<i>Taymyr</i> , Dudinka Russian, Dolgan, Nenets, Nganasan, Enets 5-7 times a year 1,061			<i>Severny Kray</i> (in 1992) Russian, Selkup weekly 700
Newspaper	<i>Narjan-Ngerm</i> 1931–, Salekhard Russian–TN weekly 500	—	—	—
Newspaper	<i>Narjana Vynd'er</i> 1989–, Narjan-Mar Russian–TN weekly 900	—	—	—
Periodicals	—			
Radio	Luch, FN, 30 min/week Dudinka, TN, 1991–, 15 min/week Salekhard, TN, 1989– Narjan-Mar, TN, 1992– 3x45 min/week	Dudinka 1990– 15 min. 5 days / week	Dudinka 1990– 15 min. 5 days / week	Salekhard, 1989–91, 1998– 30 min/week Tarko-Sale, 2000– 15 min/week Krasnoselkup, 1991–96 30 min/week
TV	Luch, FN, Narjan-Mar Telecompany, TN since 1998 Telecompany Jamal, Salekhard, TN Telecompany Dudinka, Dudinka, TN No data	—	—	TV Company Aliance, Krasnoselkup TV-Radio Company Luch, Tarko-Sale No data
Theatre	Only folk groups, festivals	—	Only folk groups	Only folk groups, festivals
Film	Only documentaries	—	—	—
Music	2 CDs	Folk music	Folk music	Folk music

Table 10. The present situation of press and other media (Samoyedic languages)

6. Literature

As has been mentioned above, none of the Siberian languages in question has developed a considerable culture based on writing. The majority of the works of art listed in the tables (Tables 11-12) belongs to folklore, and stored in archives. In some isolated cases (especially the Northern Khanty Folklore Archives, Beloyarsky, led by the Hungarian researcher Éva Schmidt in the 1990s), the collecting work of an archives may be excellent, but it basically belongs to the prospering scientific (anthropologic and linguistic) research, not becoming an integral part of the cultural life of the minorities under review.

Ob-Ugric peoples		
	Khanty	Mansi
Literary texts	150	Numerous
Bible translation	Gospel of Matthew (1868, 1880) Gospel of Mark Shuryshkary dial. (2000)	Gospel of Mark (2000) The life of Jesus, Stories from the Bible
Prose	Short stories: 30 (mainly translations)	Numerous (Shestalov, Vakhrusheva, Konkova)
Poetry	100 (Rugin, Shulgin, Voldin, Saltykov)	Numerous (Shestalov, Tarkhanov)
Drama	—	—
Scientific papers	Numerous (didactic; in few dialects)	42
Popular papers	Numerous (for children; in few dialects)	37
Dictionaries	20	10
Grammars	—	—
Folklore publications (mainly for scientific purpose)	Several in Beloyarsky Scientific Folklore Archives of northern Khanty	Numerous in Berezovskiy Scientific Folklore Archive of Mansi people

Table 11. Literature published in Khanty and Mansi languages

Samoyedic peoples				
	Nenets	Enets	Nganasan	Selkup
Literary texts	In TN several, in FN —	—	—	yes
Bible translation	In TN: Gospels of Matthew and Luke In FN —,	Parts of Gospel of Luke	Parts of Gospel of Luke	Gospel of Luke (2000)
Prose	Numerous	—	—	80
Poetry	TN 150 FN 10,	—	Several	50
Drama	—	—	—	—
Scientific papers	in TN 5, in FN —	—	—	1+3 (didactic)
Popular papers	in TN 80, in FN —	—	—	14
Dictionaries	in TN 18, in FN 2	1 (2001)	1 (2001)	10
Grammars	—	—	—	—
Folklore publ. (mainly for scientific purpose)	in TN 300, in FN ca. 40	10	Numerous	100, in Archives: Texts of Selkup songs

Table 12. Literature published in Nenets, Enets, Nganasan, and Selkup languages

7. Education

The basic problem comes from the lack of education conducted in the native language. We can find language teaching in every region (2-4 hours per week, Enets: 1 hour a week), which means a kind of teaching mother tongue as a foreign language, but no other subjects are taught in the native language. A further difficulty comes from both the small number and the low standard of the schoolbooks. E.g. the Nganasan children can study their language from the first to the eleventh class in Dudinka, Ust-Awam, and Wolochanka in 2-4 hours per week, but the necessary books and supplementary materials do not exist. In general, only 1-2 first readers, some books for the upper classes, a children's vocabulary and a manual of conversation are available, which are methodologically inadequate for the purpose. Furthermore, the different dialects are served with school material in different extent, e.g. the Enets schoolbooks are intended to teach the Forest dialects only, while no teaching material for the Tundra dialects of Enets exist.

A further characteristic problem of education is that the teachers are poorly trained in general. Again, the data presented in the table may be misleading: in the

column of the Mansi we can find a reassuring number indicating 37 students studying Mansi language and culture at the University of Khanty-Mansijsk. In fact, their command of language is far from not only that of a native speaker but also from a satisfactory knowledge of a language learner.

Ob-Ugric Languages		
Minority language as means of instruction		—
Minority language as subject		Yes
	Khanty	Mansi
Primary education	33 (in 2001/02)	12 (2-6 lessons/week) (in 1999)
Students	No data	444
Textbooks	Numerous	Several
Secondary education	No data	11 (in 1999) (2-6 lessons/week)
Students	No data	405
Textbooks	Yes	1 (1997)
Higher education	Herzen Teacher Training University, Saint-Petersburg	
Institution	Salekhard Teacher Training Coll. Khanty-Mansi Teacher Training Coll. Yugra State Univ. Surgut Univ. of Pedagogy	Khanty-Mansi Teacher Training Coll. Yugra State University Nizhnevartovsk Univ. of Pedagogy
Students	cc. 35 (2002/2003)	37 (2002/2003)
Textbooks	—, only a few in Russian and English	

Table 13. The present-day situation in primary, secondary, and higher education (Ob-Ugric languages)

Samoyedic languages				
Minority language as means of instruction				—
Minority language as subject				Yes
	Nenets	Enets	Nganasan	Selkup
Primary education		1/Potapovo 1/week	2/Volochanka, Ust'- Avam (2-4 lesson /week)	7 (Northern dialect), 1 (Ob dialect)
Students	FN 260, TN 2752	No data	91 (1-4 class)	169
Textbooks	on TN 75, on FN 2	1	3	14
Secondary education		—	2/Volochanka, Ust'-Avam	1/Salekhard
Students	FN: 25, TN: 2150	—	56 (5-9 class)	10
Textbooks	on TN 15, on FN —	—	—	Yes
Higher education	Herzen Teacher Training University, Saint-Petersburg			
Institution		Taymyr Teacher Training College		Salekhard Teacher Training College Tomsk Teacher Training Institute
Students	1 TN/in 2002	No data	2 (2001/02)	No data
Textbooks	—, only a few in Russian and English			

Table 14. The present-day situation in primary, secondary, and higher education (Samoyedic languages)

Finally, let us compare the linguistic situation of the peoples under review with Fishman's scale (1991, 2001). He has designed the Graded Intergenerational

Disruption Scale (GIDS), a framework to assist speakers of an endangered language revitalize their mother tongue and reverse language shift. We have relied on the model when identifying the threatenedness of the Uralic minority languages described above and assigned each to the following GIDS levels:

Stage 8	So few fluent speakers that community needs to re-establish language norms; often requires outside experts (e.g., mostly native speaker linguists).	Enets, some Khanty, Mansi and Selkup dialects
Stage 7	Older generation uses language enthusiastically but children are not learning it.* * L1 is only taught as L2	Nganasan, some Nenets, Khanty, Mansi and Selkup dialects
Stage 6	Language and identity socialization of children takes place in home and community.	Some reindeer herding Nenets communities
Stage 5	Language socialization involves extensive literacy, usually including non- formal L1 schooling.	
Stage 4	L1 used in children's formal education in conjunction with national or official language.	
Stage 3	L1 used in workplaces of larger society, beyond normal L1 boundaries.	
Stage 2	Lower governmental services and local mass media are open to L1.	
Stage 1	L1 used at upper governmental level.	

Table 15. The threatenedness of the languages under review given in the GIDS scale

Minority languages on Stages 7 and 8 are the most endangered as the transmission of minority languages to younger generations no longer takes place. An emphasis should be placed on encouraging the socialization of children and thus support should be provided to fulfill such an aim. Support is also needed in publishing literature and in developing the minority language.

References

- Fishman, Joshua A. (1991), *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters, Clevedon – Philadelphia.
- Fishman, Joshua A. (ed.) (2001), *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Multilingual Matters, Clevedon – Philadelphia.
- Kazakevich, Olga (2006), *The functioning of the indigenous minority languages in the Yamalo-Nenets autonomous area, Turukhansk district of the Krasnoyarsk territory and Evenki autonomous area*.
https://lingsib.ica.ras.ru/en/round_table/papers/kazakevich1.shtml
- Krivosogov, V. P. [Кривоногов, В. П.] (1998), *Этнические процессы у малочисленных народов Средней Сибири*. КПУ, Красноярск.
- Lalaeva, M. E.: *Mansi Language in Socio-Cultural Space of Ugra*.
https://lingsib.ica.ras.ru/en/round_table/papers/lalaeva.shtml
- Lallukka, Seppo (2005) *Venäjän suomalais-ugrilaiset – väestönlaskentojen kertomaa*. In: Kokkonen, P. (ed.). *Sukukansaohjelman arki*. Helsinki. Castrenianumin toimitteita 64: 28–46.
- MacConnell, G. D. – Mikhal’chenko, V. [МакКоннелл, Г. Д. – Михальченко, В.] (2003), *Письменные языки мира. Языки Российской Федерации*. Академия, Москва.
- Pusztay János (2006), *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban. A Magyarorsággutatás könyvtára XXVIII*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
<https://03.rosstat.gov.ru/vpn2002>
<https://en.ugrasu.ru/>